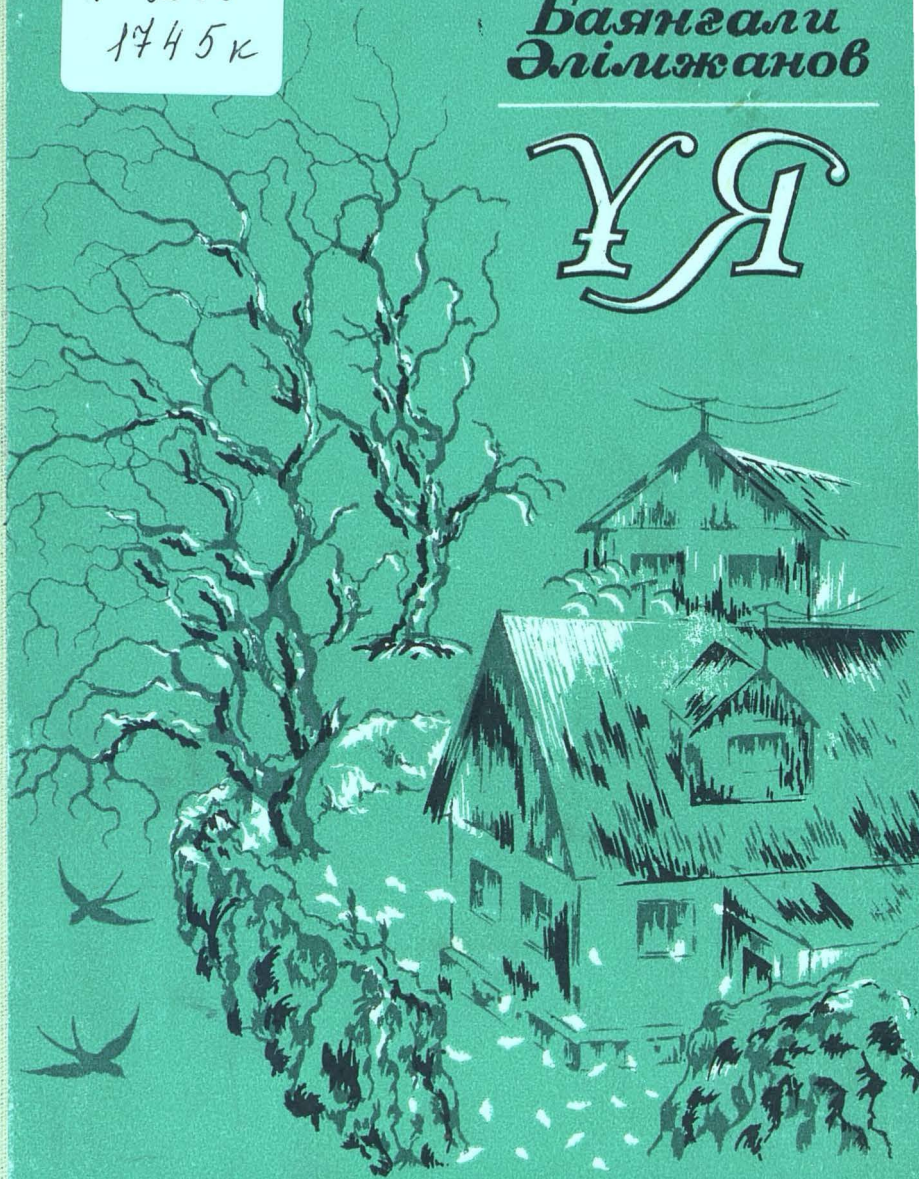

17 2009
1745к

Баянғали
Әлімжанов

ҮЯ

*Баянғали
Әлімжанов*

ҰЯ

Повесть және әңгімелер

АЛМАТЫ
«ЖАЗУШЫ»
1985

Пікір жазған: *М. Асылғазин*

Әлімжанов Б.

Ә 55 **Ұя: Повесть және әңгімелер.— Алматы: Жазушы, 1985.— 224 бет.**

Жас жазушы Баянғали Әлімжановтың екінші кітабына бір сатира-
ралық повесі мен әңгімелері еніп отыр.

Автордың көз қырына ілігіп, ойына түйін болған тақырыптар өзі
белортасында жүрген күнделікті тіршіліктен туындаған. Арамыздағы
келеңсіз көріністер, жосықсыз жағдайлар жазушының ой елегінен өтіп
қағазға түскен. Автордың өзіндік айтайын деген ойы, өзінше топшы-
лауы, түйіндеуі оқушыға да ой салғандай.

Ә 4702230200—078
402(05)—85 26-85

84 Қаз 2

© «Жазушы», 1985

Қарасай батыр тұқымының толғауы

Сорқудықтың басына,
Сорға бола қонды атам.
Жалмауызға жалғзын

Жанынан қорқып берді атам,— деп жылайтын еді ғой Ер Төстіктің ертегісінде Кенжекей сұлу. Сол сияқты мен де Қиқымат екеуміздің хикаяларымызды өткен жолы ағат айттым ба деп опынамын. Өйткені, өзі туралы бір бастағаннан кейін тоқтау қиынға түсетінін еркек атаулы жақсы біледі. Әйтеуір, бір көсілгесін, аяғына шықпай тынбайын деген бәспеліктен де емес, ішінді әлдене тесіп бара жатқан соң қайтесің...

Жалпы, өзі туралы айтқысы келмейтін адам болмайды. Бұл тек мақтаншақтыққа ғана ұрындырып, абыройсыз қылатын жаман да нәнет емес. Ау енді қалай, көрген-баққаныңды, ой-сезіміңді, түйгеніңді біреуге айтпай, ортақтаспай, жаныңды ақтармай қайтіп жүресің? Томаға-тұйықтық, жат бауырлықтың өзі адамның

е жанымен ақтарылмауынан, ақтарыла алма-
 ған туындайтын тәрізді. Әйтпесе, жұрттың бәрінің
 жаны таза, ақ болса, тіршілікте түсініспеушілік, қастан-
 дық атаулы болмас еді ғой. Ал сенді адамдардың бәрі
 бірдей неге ашылмайды, сырын неге айтпайды? Кейбі-
 реулер өзі туралы айтуды мақтаншақтық санайды;
 оған әдептері жібермейді; сыпайысынып, «ел мақта-
 сын» деп емексиді. Сірә адамды адамның өзінен артық
 ешкім білмейтінін, оның жан құпияларын дәл өзіндей
 ешкім де ақырына дейін тани алмайтынын ойламайтын
 болу керек. «Ел мақтасын» деп үміттенудің өзі мақтан-
 шақтықтың көкесі ғой. Өзі туралы айта алмайтындар-
 дың тағы бір тобы қорыққанынан үндемейді. Өйткені,
 ары таза емес. Жанын ақтарған кезде тазармайтын, әб-
 ден іріп-шіріген қоқыстары шығып қала ма деп үрейле-
 неді. Ау, ағайын, еркек екенің рас болса, бойыңдағы
 бар жақсыңды ішіңе тығып, бедіреймей, арқа-жарқа
 болып, жайып салып, елге көрсету керек емес пе; жа-
 маныңды да жасырмай, ел алдында — елден үлкен
 ешкім жоқ — өзіңді-өзің сойып-сойып арылу керек емес
 пе?!

Ал мен ештеңеден қорықпаймын. Ардан үлкен еш-
 теңе жоқ; арым таза, жаным да таза. Тіпті, кемшілігім-
 ді де жасырғым келмейді — ақтарылғасын дұрыстап
 ақтарылу керек қой. Өткен жолы сырымды айтқанда,
 «жұрт мені түсінер, түсінген соң кем-кетігімді кешірер»
 деген үмітпен айтып едім.

Тірліктің ұсақ-түйегін теріп айттым,
 Ойдан қоспай, көңіл-көзбен көріп айттым.
 Ұсақ-түйек болғанымен ол да өмір,
 Сондықтан мән-мағына беріп айттым.

Делебем қозып, арқаланғанда суырып салатыным
 да бар, ағайын.

Сол бір хикаялардан кейін де біраз уақыт өтті. Одан
 кейін де небір ғажайыптар болды ғой. Оның бәрі көп

әңгіме, мен тек қана бір сапарда көрген-түйгенімді алдарыңызға жайып салғым келеді.

Өзі туралы өзі айтуға әркімнің де хақысы бар деп ойлаймын. Әйгілі Қасым ағамыз да: «Өзге емес, өзім айтам өз жайымды» деп еді ғой. Нағыз ер-азамат Қасекеңдей-ақ болар: сол кісі асып-таспай-ақ өзінің қандай екенін, өмірден не іздейтінін айтып кетті ғой. Қазір бұл жырды домбыраға қосылып толғағанда көзге жас келіп, көңілді тазарады. Ақын өз жан шындығын жырлады: сөйтіп, мыңдаған жүректерді тебіrentіп, ізгілікке бастады. Елдің бәрі ұлы ақын емес, бірақ кез-келген адамның қалтқысыз ақтарылған сыры өзгелердің көңілін бейтарап қалдырмайды ғой.

«Өзі туралы айтқан мақтанға ұрынбай қоймайды» деген аталы сөз бар. Әуелі, мақтанның өзі де әртүрлі: негізсіз, домбытна мақтаншақтық бір басқа да, заңды мақтанның жөні бөлек. Мақтанға ұрынады екенмін деп бәзбір бозөкпелер құсап бұғынар жайым жоқ. Тасып кетсем, түсініп, кешірерсіздер, не де болса кібіртіктемей, еркін кесілуге бел байладым.

Сонымен... Айтпақшы, мен сіздермен әлі таныспаппын ғой. Менің атым — Алмамбет. Бұл есім айдай өлемге әйгілі: айкөл Манастың атақты досы, алтын айдар шоқ белбеу Алмамбетті кім білмейді. Мен туғанда палуан атам лайықты есім таңдап, ұзақ ойланшты. Елден ерек ат іздеп, қалың-қалың қиссаларды ақтарғанға ұқсайды. Содан, не керек, ақыры былай депті: «Бұл баламның батыр боларына сенемін. Қазақта неше сан батыр өткен — солардың бәрі де бұған ата. Қайсысының құрметіне атасам да осы жаманым жаман болмайды. Бірақ, ертең келін-кепшік, бала-шаға мұның атын атаған сайын, атасының атын атайтыны қабырғама батады. Ал атақты Алмамбет батыр бұған қан жағынан туыспайды. Бір деңіз. Екіншіден, нәсілі басқа болғанмен, жасанған жаудан қайтпаған, күшіне ақылы мен адамгершілігі сай, әділ батыр менің ең жақсы

көретін батырларымның бірі. Соның құрметіне Алмамбет болсын мұның аты». Құлағымға зор дауысымен үш мәрте айқайлапты.

Сонымен, мен Алмамбет Қарасаевпын. Иә, айтқандай, фамилиямның Қарасаев болуы да қызық. Қазақта әкесінің аты балаға фамилия болады ғой. Бірақ, атам жуас әкемнің атын Алмамбетпен қатар қойғысы келмеді. «Мен өз балаларымның арқасында пәмилә болып көрдім. Сен де басқа балаларыңды өз атыңа жаздырдың, — депті әкеме. — Ал атақты Қарасай батыр атамызды біз неғып естен шығардық? Алмамбеттей балаға бабамыздың аты лайық. Қашанда есінде болып, қасында жүрсін, әрдайым аруағы қолдасын». Осыған бата қылып, ЗАГС-ке келсе, онда отырған шөпжелкелер қырсыққан көрінеді. «Әкесінің фамилиясы қалай болса, солай қалады», — дейді. Ондайға көнсе менің атам бола ма, айтыса кетеді. «Шырақтарым, сол айтқан пәмиләлерің мына мен ғой. Оны сендер емес, мен бергем. Мына баламды да қалаған атыма жаздырамын. Ойбай-ау, қалмаққа жаздырсам да өз еркім ғой. Ал сендер батыр атасының атын қимайсыңдар. Атасының атына жазылуға болмайды деген не сұмдық. Ондай қиқанды қойыңдар. Қарай гөр өздерін, қаршадай боп алып, менің балама пәмилә бергілері келеді. Оларыңа көне алмаймын. Немере менікі, қан менікі, сондықтан пәмилә беретін де мен. Ата жолымен келсеңдер де, заң жолымен келсеңдер де менікі дұрыс. Жаңа туған сәби түгілі, шал менің де пәмилә таңдауға хұқым бар. Сондай дұрыс заң бар екенін шал басыммен мен білгенде, оқыған сендер қалай білмейсіңдер, ө?! Өздерің қараңғы екенсіңдер ғой», — деп таяғын шошаңдатып, не керек айтқанын істетіпті. Сол үшін атама мәңгі бақи ризамын.

Иә, тағы бір жәйтті ұмытып барады екенмін. «Осы жігітіміздің келбеті қандай?» — деген сұрақ тууы мүмкін сіздерде. Бұл жағын да өзім суреттеп бермесем

болмас. Бәрібір, оны сіздерге Қиқымат айтып бермейді. Айта қалғанда да кескінімді келістіре алмайды — қимайды. Сондықтан... Ұзын бойлы, сымбатты, екі иығыма екі кісі мінгендей жігітпін. Денемде арам ет жоқ, бірақ сүйск пен таза бұлшық еттің өзі бір центнерден асып жығылады. Сөйте тұра қолапайсыз қара дәу емеспін: тал шыбықтай майысып, серпіліп тұрғандықтан алыптығым көзге өрескел көрінбейді, қараған елді сүйсіндіріп тұрады... Иә, енді... Байқайсыздар ма, қанға сіңген мінез болған соң амал жоқ, өзім туралы айтқан кезде арқаланып кетемін... Бірақ, сөзімнің бір өтірігі жоқ, мен туралы шындықтың өзі мақтан сияқты естіліп жатса, расында да осал болмағаным ғой. Жә, сонымен... Сұлу болмағаныммен, келбетті, көрер көзге сүйкімді жігітпін. Тіпті, мінезімді біліңкіремейтін адам мені сондай бір момақан жан көріп қалады. Көп адам сөйтіп қателесіп, артынан қатты өкінген. Иман жүздімін. Жанарым жылы, ашық: елге мейір төгіп тұрады. Жұрттың айтуынша жүрегімдегі құбылыстың бәрі көзімнен танылады екен. Бірінші көрген адаммен де жылы жымыып, ақ жарқын амандасамын. Әйекем кейде соным үшін күңкілдеп те қояды: «Сен әйелдермен де күліп амандасасың, жылы сөйлесесің. Кішкене суықтау болсаңшы, мен қызғанбаймын ғой, бірақ... Әйелдер пәле, ойлап қалады ғой». Біреулер құсап мен де салқын, сыпайы болайын-ақ деймін-ау. Бірақ, қолымнан келмейді. Ау, енді жаңа көріп, жаңа танысып тұрған адамыңа қалайша бейтарап, сұп-суық боласың? Оңбаған екенін анық білсең бір сәрі; жалпы өзім әр кездескен адамыма «жақсы адам болу керек» деген үмітпен, дос пейілмен қараймын.

Жә, әзірше осы да жетер. Қалғанын жол-жөнекей түгендей жатармын.

Сонымен...

Әлқисса, атамның көзіндей көретін көне текеметтің үстінде, құс жастыққа жантайып, қисса оқып жатыр

едім, қоңырау шар-шар ете қалды. Осының даусын-ақ суқаным сүймейді, оны зарлатып, ұлып келгенді тіпті ұнатпаймын. Біздің үйдің есігі ел жатқанша ашық тұрады: айдың-күннің аманында құлыптанып, қамалатындай не қара басыпты. Алда-жалда бала-шағам байқамай кілттеп қойса, есінен кетпестей ғып ақырып, тиып тастаймын. Жау келсе жанын бес теңгенің құлпы алып қалатындай-ақ, жұрттың бәрін жат санап, тас қамалда отыратындарға жыным бар. Ашық есігімнен аңқылдап кіре бермей, бәлсініп, безілдегендерге де теріспін. Бұл жолы да қырсығып, қозғалмай жата бердім. Анау да менімен ерегісуге ант-су ішкен сияқты, үздік-создық шар-шар еткізіп, төбемді тесіп барады. Жүгіртіп жіберетін де ешкімнің ыңғайы жоқ, балалар далада; ақ борықтай әйкем шортандай шоршып, үйдің ішін шолпылға толтыра шомылып жатыр. Амал жоқ, кескен теректей аяғыммен көлдей кебісімді көсіп алып, «ел ме, жау ма өзі?» — деген қыжылмен есік аштым. Ашсам... сақал-мұрты өскен, кір-қожалақ, өмірі көрмеген, қолында қара сөмкесі бар бір атаңа нәлет тұр. Өзін жек көргем жоқ: бірінші көрген, үйіңе келген адамның бәрін жек көре берсең не жан қалады, тек әлгі қоңырауына қырсыққаным ғой. Онымды білдірмей «жоғары шық», — деген ишара жасадым. Әлгім ай-шай жоқ, амандық-саулық жоқ, «Аға үйде ме?» — десін. «Ағаң мен болсам — үйдемін, айналайын, жоғары шық», — деп, қояр да қоймай кіргізіп алдым.

Төрге озды да, әйкемнің бармағын майыстырып, белін қайыстырып, жап-жаңа матамен қаптап, жаңартып қойған эп-әдемі диванын сықырлата қонжиды. «Бұның дұрыс-ақ», — деп ішімнен сүйсініп қалдым. (Еркектің еркіндігін ұнатамын қашанда.) «Мен қателескен болуым керек, — деді ол, жан-жағына жалтақтай қарап. — Ағай да осы үйде тұратын, бірақ пәтерін ұмытып...» «Әй, — дедім сөзін кілт боліп. Қатты кетіп қала жаздап, қонақ аты бар ғой, иімді жұмсарттым. — Бәл-

кім, құрдас шығармыз, әйтпесе, біріміз бірер жас үлкен шығармыз. Әңгіме онда емес, отызға келдік, бала емеспіз. Сен неге әуелі менімен амандаспайсың? Шаңыраққа неге сәлсөз бермейсің, ә?» Қысылып, қызарақтап қалды. «Мен... әншейін... нетіп... жөн сұрайын деп... байқамай...» — «Жә, міңгірлеме! — Шыдай алмай, шарт кеттім. Мүсәпірсіген еркектен безетінім бар. — Ағаң кім? Білсек, жөнін сілтейік». «Сандырақман деген кісі. Осы подъезде тұрады». Бұндай көршіні басымды қанша қатырсам да есіме түсіре алмай-ақ қойғаным. Абырой болғанда осы кезде балбырай бусанып әйкем шыға қалсын. Есіктің ұзақ шарылының арты жақсы болмайтынын білгендіктен, әрі дүбірлетіп келген кім екендігін білуге әуестеніп тез шыққан болу керек. «Сандырақман деген көршіні білесің бе?» «Сандырақман, Сандырақман...» — деп ол да сандырақтап кетті. Қожалағымнан өзім жаман ұялдым. «Сен былай... түр-түсін сипатташы. Күнде көріп жүрген көршілер ғой, еске түсер. Осы үйде он шақты қазақ тұрады», — дедім сосын. «Ұзын бойлы, толықша келген кісі». «Әйелі татар ма?» — деп әйкем алға түсті. «Жоқ, қазақ». Сәл шегінген әйкем тағы сүйреңдеді. «Қызыл «Жигули» бар ма?» «Жоқ, қара жаяу». Енді әйкем төпей бергенді мақұл көрді. «Қара сұр, ұйғыр сияқты емес пе?» «Атай көрмеңіз, жалпақ бет сары». «Төрт баласы бар ма?» «Жеңгеміз мүсінім бұзылады деп екеуден кейін тоқтаған». «Әйелінің құлағы мүкістеу ме?» «Құдай сақтасын, о кісі жеті түнде көршісінің үйіндегі қыбыр-жыбырға дейін естіп, мөз болып күліп отырады». Осы жерге келгенде біз де рахаттана күліп алдық. Артынша, жоқ табылмағаны есіне түсіп, әйкем тағы іздеу салды: «Былыр жазда баласын сүндетке отырғызған жоқ па? Есік алдына ошақ қазып, той жасамап па еді?» «Жоқ, баласын ауылда стырғызған?» «Сотталып келген бе?» «Астапыралла, о не дегеніңіз. Қой аузынан шөп алмайтын момын кісі». Қап, мынаның қорлығын-ай! Күйіп-пісіп

отырғанымда, қожалағым жол сілтеді: «Ағай аздап нелеу... басында шашы аздау... былай». Қолымен ишара жасағанынан түсіндім — ағасы таз екен. Оны қайдан білейін? Елдің төбе шашын түгендеп жүр дейсің бе? Дағдарып отыр едім, әйкем сылқылдап күлді: «Ана таз кісі ме? Сүйдемейсің бе бағанадан. Осында қарсы есік; жетпісте тұрады.» Табылғанына қуансам да, әйкеме алара қарап қойдым — күлгеніне жыным келді. Тазды тайғаққа теңеп, табалаған емеспін туғалы. Жалпы, адамның он екі мүшесінің кем-кетігіне күлуді иттіктің ең зоры, маңдайға біткен сор деп білемін. Мен отырған жерде біреудің кемістігіне күлген кісі оңбайды. Рас, қазір бәрі де мәдениетті, сыпайы ғой; тіпті мүгедекті менсінбей, кемсітетіндердің өзі оларға «сіз, біз» деп иіліп тұрады. Ал сол кемтар әлгі «бірәдармен» теңесіп, я бір әділ сын айтып көрсінші... «Әліне қарамай» дейді ең тәуірі. Әйтпесе одан да әрі тұқыртып, балағаттап жүреді. Сонда не, бір мүшесі кем адам толық мәніндегі адам емес деп ойлай ма екен иттер? Рас, тән саулығына не жетсін. Бірақ, әлдебір себеппен кемтар болса — күнә ма? Тіпті өгіздей жігіттердің ішінде адамгершілігі жағынан кейбір мүгедектің тырнағына да татымайтындары аз емес қой. Жаны сау, ойы түзік болса — нағыз адам сол.

Осылай ойлап, әйкеме суық қарадым: «Төбесінде не бар, не жоғын қайдан білесің? Бойы ұзын деді ғой, иығына асылып па едің?» Әйкем тағы күлді: «Төменде кетіп бара жатқанында балконда тұрғам. Шляпасын шешіп, төбесін сұртті». Бұған не дауа бар? Қолды бір-ақ сілтеп, тұруға ыңғайланған қожалағымды: «Қуыс үйден құр шықпа» деген бар ғой. Отыр, тамаққа қара», — деп бөген-ақ едім, қашып құтылғандай боп, зорға табылған ағасының үйіне қарай безе жөнелді.

— Ауылдан келген ғой, сірә. Адресін ұмытып кеткен ғой, — деді, әйкем кеңпейілдік танытып. — Сосын

қайтсін... Вокзал басында Сандырақманға сұрау салмағанына шүкір. Жобасын білгенін айтамын да...

Мен үндемей, қайтадан құс жастығыма жантайып қиссамды қолға алдым. Бала кезімнен білетін Ер Тарғынды оқып жатыр едім. Тарғынның Қартқожақпен жекпе-жегіне, ең бір сүйсінетін тұсыма жеткен болатынмын. Бірақ, бұрынғыдай беріліп оқи алсамшы. Көз алдымнан қас батыр Қартқожақ емес, әлгі қарақожалақ кетпей қойғаны. Кенет қаһарға міндім. Ау, көршісінің атын білмеді деген не сұмдық!?

— Бәйбіше,— дедім барқ етіп.— Жаңағы Сәкеңнен басқа мына екі көрші кім?

— Бергі есіктегісі мебельный магазиннің директоры. Ал арғысы...

— Ой, магазин дейді ғой... Мен сенен аты кім, қандай адам екенін сұрап тұрмын.

Әйкем де жапырыла қоятын осалдардан емес қой.

— Е-е, мен қайдан білейін? Елдің еркегінің аты-жөнін зерттеп жүр дейсің бе? Еркек атың бар, өзің неге білмейсің?— деп қарсы тәсіл қолданып, шөкемнен түсіріп кетті.

Содан ойлаймын ғой баяғы. Бұл қандай тірлік? Қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған заманда қатар қонған көршілерімнің кім екенін білмеуім қалай? Көрші болғалы пәлен жыл, әлі күнге бас изеп амандасқанға мәз болып, табақтастық түгілі, танысып, жөн сұрасуда ойға келмейті. Сонда қызыл «Жигули» бар көрші, әйелі саңырау көрші, баласын алдыңғы жылы ауылда, былтыр аулада піштірген көрші деп түгендегенге мәз-біз бе? «Сотталған көрші», «таз көршіні» былай қойғанда, «жетпісте тұратын көрші» деп нөмірлегенімізге жол болсын. Бәрінен де қарапайым, анық, сыйлы ғана бір-ақ атау бар емес пе? «Сандырақман көрші, біздің Сәкең» дегенге не жетсін. Жоқ, бұлай өмір сүру қате. Мен қазір барамын да, бісімілләдан мына қатар қонған үш көршімен танысамын. Жұп-жұбымен үйге шақы-

рамын. Сөйтемін де, біздің қарым-қатынасымызға теңкеріс жасай қолмын.

Менің басыма бір ой келмесін. Ой келгесін бітті — орындамай тынбаймын. Орындалмайтын ойды ойлап не керек? Орнымнан атып тұрдым да, әйекеме әмір қылдым.

— Ал, дайындала ғой. Мен қазір көршілерді танысу тойына шақырып келемін.

— Сен де қайдағыны бастап жүреді екенсің осы, — әйекем реніш қылды, бірақ шытулы қабақ көрсем құтырып кететінімді біледі ғой, сөз аяғын сылтауға сүйсеген. — Аяқ астынан қайтіп қонақ күтем? Түк дайындықсыз қалай? Ертең де күн бар емес пе?

— Дайындықта тұрған дәнеңе жоқ. Шын пейіліңмен бір шәй берсең болады. Күнде ертең, күнде ертеңмен жүріп көршілерімізді танымай өтетін шығармыз.

— Өйтіп масқара болар жайым жоқ.

Әйекем бекем бел буғандығын байқатып, диванға гүрс етіп отыра кетті де, кітабын қолға алды.

— Мейлің, — дедім мен. — Мен бәрібір көршілерімді жиып әкелемін. Және әйелдерімен келеді. Ертең салақ, сараң деген сыпсыңға өзің қаласың...

Қиқыматшалап жібердім де, есікке беттедім. Орнынан ұшып тұрған әйекем әлденелерді тықырлатып қамдана бастады..

Әлқисса, үйден атыла шыққан бетімде Сандырақман көршімнің есігіне соқтықтым. Жоқ, әуелі сыпайылап қана нұқып қалғанмын, сөйтсем, жынымды келтіріп ашыла қоймады. Тас бекітулі. Ызаланып кетіп, бармақтай қоңырауды басып қалып едім... Бақандай қол тиген соң оңа ма, бақырып қоя берді. Есікті Сәкеңнің өзі ашты. «Ассалаумағалейкүм», — дедім аузымды толтырып. «Сәлеметсіз бе?» — деді сүмпитіп. Ол арғы бетте, мен бергі бетте состыып тұрып қалыпшыз. Екі дүниенің жік арасы секілді табалдырықтың екі жағында тұрып қол алысатын ақымақ емеспін ғой: «Сәке, қол

алысайық, не бері шығыңыз, не мен өтейін»,— дедім. Мен «шығып кетіңіз» дегенде ілесе беретін жүрегінің түгі жоқ қой, күмілжіп жол берді. Ішке кіріп, шаңыраққа сәлем бердім, сосын Сандырақманның саусағын сықырлатып алдым да, баса-көктеп төрге оздым. Әлгі қожалағым әп-сәтте шомылып, қырынып үлгеріпті: аппақ болып, балбырап отыр. Сандырақман көршім мен әйелі төменшіктеп, төмендеу келіп жайғасты. Жүздерінде үрей мен таңдану араласып, арпалысып жатыр. «Саспа, Шошай, саспа»,— деген Қобыландының баласы Бөкенбай құсап, жұбатып алдым да: «Ал, Сәке, әңгіме былай. Қанша жыл көрші болсақта, жүз таныстықтан арыға бармағанымыз ұят деген бір ой келді маған. Сондықтан да, танысып, білісіп, дәмдес болайық. Қалған сөзді дастарқан басында пісірерміз. Қазір біздікіне кіре қойыңыздар»,— дедім. Екеуі бір-біріне қарады, содан жеңгей сөз алып, «үйде қонақ бар еді, әрі кештеу ғой» дейді баяғы. Күйеуінен аттай сөйлегенін суқаным сүймей-ақ қалғаны, бірақ ақ ниетпен келіп отырғасын, онысын елемей қолқамды қадап айттым... «Ештен кеш жақсы, танысқанның кештігі бола ма? Әрі мына қонағымыз (Қожалағымыз дей жаздап түзелгенім) да үйден дәм татып кетсін». Сандырақман көрші тақиясын көтере беріп — сірә, басын қасуға ыңғайланған түрі — жеңгейге қарады, сөйтті де, жан жарының жанарынан жылылық сезбегесін дыбыссыз, мұрнымен күрсініп, бойын жиып ала қойды. Бұлармен мыжып отыра берсем, сылтаулары сарқылмасын білгендіктен: «Ал, жақсы, тездетіп келе қалыңдар»,— деп қысқа тұжырдым да, тұрып жүре бердім.

Сандырақманмен жапсарлас есікте де әжептәуір бөгелейін. Топ-толық, жылтыр бет келіншек есікті жартылай ашқанда танауым делдиіп-ақ қалған болатын. Сонда да өзімді-өзім билеп, сыпайы сәлемдестім. Көршім күлімсіремей, аса бір ұстамдылықпен көмес-

кілеу амандасты. Қанша тентек болсам да, менде дүлей еркінсу, бетсіз баса көктейтін бұқа мойын қырсықтық атымен жоқ қой, бір сәтке сасқалақтап та қалдым. Дүниеде аңқылдап келген адамың сіресіп қарсы алғаннан өткен қорлық бар ма? Бірақ, енді шегінер жер қалмады. Әрі үйден бекем бел буып шыққан істі орындамай қайтсам әйелімнің бетіне қайтіп қарамақпын? Көлденең келіншек күлімсіремегенге жаситындай кіммін сонша? Сұрағымды батыл қойдым. «Жолдасыңыз үйде ме?» Әуелі тесірейіп бет-жүзіме, үсті-басыма барлай қарады. Екі көзім қанталамай, бейкүнә жәудіреп, көйлек-көншөгім мұнтаздай болып тұрғасын көңілі орнына түсті білем. «Қазір шақырайын». Өзі жартылай ашық есікті одан сайын сығырайтып бұрыла бергенінде: «Ау, келіншек,— дедім.— Есік аузында тұрып сөйлескен қай қазақты көрдің? «Жоғары шығың» қайда? Күйеуіңе айтып сабатып алайын ба?» Бөтен ойым жоқ еді: табиғатымнан әзіл-қалжыңды сүйетін басым ойнап айта салғанмын. Көрші келіншек жауырынынан қамшы тигендей қайқаң ете қалды да кегжиіп, «ништяк себе» десін. Ар жағынан күйеуі де көрінді. Амандасқаннан кейін, тоң-торыс қабақтың қалың мұзын бұзып-жарып төрге шықтым. Шыққаным бар болсын, полюске келгендей күйге ұшырадым. Екеуден-екеу ғана тұратын бұлардың бала-шағалары да жоқ болу керек. Үй ішінен бұйығы тоқшылық байқалады. Өзінен ешқайда су ақпайтын, өзіне ешкім су құймайтын тоған тіршілік иелері тұнығын лайлағандай, мені жақтырмай отыр. Қайдан шықса одан шықсын, «осылай да осылай» дедім. Көршілерім салқын іззетпен рахмет айтты. Оған қыңа қоятын мен бе, рахметті кейін айтқан жарасатынын алға тарттым. Тоң жібитін емес... «Екі кештің арасында бір-бірімізді мазалағанымыз ыңғайсыз ғой». Көршімнің бұл тосқауылы менің дүниедегі ең жек көретін нәрсемтұғын. «Несі ыңғайсыз? Көңіл үйлессе, ыңғайсыздық

деген не ол? Қайта, біздің осы тымырайған тоқпейіл тіршілігіміз ыңғайсыз емес пе?» Тоған тұрғындары тырп етпеді. Мен «адамдармен араласпау күнә, томаға-тұйықтық қылмыс»,— деп тізеге сала бастағанда, жанды жеріне тисе керек, жылтыр келіншектің бетіне майы шықты. «Қандай қызық адамсыз!— Шынының екі сынығын бір-біріне үйкегендей шықырлаған даусы жөпшенді біреулерді үйден бездіріп жіберердей.— Өстіп те кісі қонаққа шақыра ма? И потом, бару, бармау біздің өз еркіміз. Араласып тұрайық дейсіз. Ал біздің сіз сияқты жындымен араласқымыз келмесе ше? Әркімнің өз жағдайы, тіршілігі бар. Сіз құсап дараң-дараң етіп ұйып отырған тұрмыс ырғағын бұза алмаймыз. Күнә, қылмыс дейді ғой. Өйтіп басты қатырмаңыз. Төрт қабырғам, басым аман болса болды, басқада шаруам не? Ұрлық қылмаймыз, адал еңбегімізбен күн көріп келе жатырмыз. Енді не қыл дейсің бізге? Жұмысқа уақытында барып, уақытында келген соң, өзімізбен өзіміз оңаша отырғымыз келсе айып па? Мазаны алмаңыз, әйтпесе демалысымды бұзды деп, милиция шақыртамын». Шаптығып барып, зорға тоқтады, қаным басыма шауып барып, мен де зорға сабыр қылдым. Ол дәл осылай сөйлеген жоқ, шатып-бұтып, шұбар-шұбар тілін безеген. Бірақ, әр әйелдің айтқанын сөзбе-сөз жаттап жүремін бе, сөзінің сөгі осы. Дүниеде әйел баласын жеңу мүмкін емес. Қиқымат болса ғой, қазір мына жылтыр бетті майлы ішекше айналдырып, етін жеп, сорпасын ішіп кетер еді. Мен қайтемін, шытынаған шыны пәлекетті сындырып алып, жаласына қалайын ба: «Шақырғанға бармасаң, шақыруға зар боларсың. Қайыр, қош»,— деп күйеуіне зіл тастап жүре бердім...

Есік алдында әжептәуір бөгелгенім: көңілімде алақұйын ойнақтап, өзіме-өзім келе алсамшы. Әлгі бір сөздер астан-кестенімді шығарды. Кек сақтап, біреулермен есептесіп, есе қайтару сәтін армандай тосатын арзан-

дардан емеспін; пәленше пәлен жерде маған былай істеп еді, мен оған былай қылайын деп күтініп, ізденіп көрген жоқпын туғалы: ойыма келгенін көзбе-көз айттып тастаймын, қолымнан келгенін қолма-қол істеймін — бітті. Қазір де әлгінде жауымнан бетер жыңыма тиген үйге еш жамандық ойлап тұрғам жоқ, тек бір реніш бар көкейде. Адуын әйелге, оның алдында аузын аша алмаған айбарсыз еркекке деген өкпе емес, «осы тірлігім қалай өзі?» деген күмән, өзіме деген реніш. Әрі-сәрі сәл толқып, «шешінген судан тайынбастың» керімен мебель магазині директорының есігін қақтым. Ширыққан бетіммен ай-шайға қарамай төрден бір-ақ шығып, мән-жайымды келте түсіндіргенімде, қайран қадірлі көршім, мені қызу деп ойласа керек, бірден қопандап, келісе кеткені...

Әйкем де әп-әдемі болып дайын отыр екен. Кез-келген қонақты ұялмай жөнелтетіндей дастарқан жасап қойыпты. Басқаға емес, дәл осы қызға үйленгеніме тағы да разы болып кетіп: «Уай, жарайсың, жаным! Енді министр келсе де қысылмайды екенбіз», — деп, арқасынан қақтым. «Қойшы әрі, сен де қайдағыны айтпай! Министр түгілі мебель магазинінің директорынан да ұят». Әйкем кіржің ете қалды. Осыларға таңым бар. Әйтеуір не өзінің, не елдің дастарқанына көңілдері толмай жүргендері. Өз басым дастарқан аттап, кемсітіп көрген емеспін: оны ақ ниетпен жайылғандықтан, ізгі тілектестік белгісі болғандықтан қадірлеймін. Дастарқан ағыл-тегіл, көл-көсір болмады, анау жетпеді, мынау тапшылық қылды деп мін тағу — дәмнен, адамгершіліктен аттау. Қазіргі молшылық заманда ешкім де қонақтан барын аямайды, жоқты табуға тырысу мен талап ету — тыраштық пен топастыққа туысады. Адам көңілі дастарқанның көлемімен өлшенбейді, әйтпесе, он сомдық көңіл, жүз сомдық көңіл бар деп жіктеліп, есеп-қисапқа қисайса, жарықтықта қасиет қала ма? Дастарқаны арамнан без; ал өз басым барымды жайып

салып, аңқылдап отырамын. Міне, сол ақ дастарқанымның басында қатар тұрсақ та қолым жетпей жүрген қымбат көршілерімді ақ жарқын күлкімен күтіп алдым.

Қонақтарым сыпайы ғана сызылып келіп, жайғасқаннан кейін, арамызда біреу ауыз жоралғы, құрғақ сөз жүрді. Содан, бұл отырысты бастап та жібердім.

— Ал, құрметті ағайындар!— Байсалды үнмен бәрін өзіме қаратып алып, сол ырғақпен жалғастыра бердім. Ара-арасында қатты тебіреніп, толғана сөйлеген кезім де болды.— Бүгін, міне, екі кештің арасында сіз бен біз аяқ астынан бас қосып отырсақ, оның да себебі болып тұр. Осы уаққа дейін бәріміздің де басымызда бір үлкен ағаттық, ұятты нәрсе болыпты. Айтуға адамның аузы бармайтын мәселе.— Осылай дегенімде, бәрі де аңтарылып, шошынып қалды. Сандырақман көрші орамалын төбесіне апара жаздап барып тоқтады, мебельныйдың директоры, жағына пышақ жанығандай қара сұр кісі екен, қуқыл тартты, екі келіншек неге жорырын білмей, өзiрге дымы ішінде.— Бұған дейін, бәлкім, қай-қайсымыздың да көкейімізде жүрген шығар, бірақ іске асыра алмағаннан кейін, одан не пайда? Әлде тіпті қаперімізге де кірмеуі мүмкін, онда тіпті сұмдық. Күнде ертеңмен жүргенде, күніміздің біткенін де білмей қалармыз деп, мен бүгін нар тәуекел жасап отырмын. Қанша уақыт қатар қонып, бір есіктен кіріп, бір есіктен шығып жүрсек те, әлі күнге бір-бірімізге бір самауыр су бермек түгілі, танысып қою да қолымыздан келмеуі қалай? Дұрыс па, жоқ па? Әрине дұрыс емес. Тіпті ұят, масқара!— Өстіп бір тоқтағанымда, қонақтарымның беттеріне қан жүгіріп, өздеріне-өздері келіп, адам болып қалды. «Бағанадан бері төндiргенің осы ма, тәйірі»,— деген тоқмейілсуді қапысыз байқадым да, бұрынғыдан да егесіп, көсіле түстім.— Ау, ағайындар-ау, бәріміз де бір-бір атаның баласы, бір-бір шаңырақтың иесіміз ғой. Әр салада жүрсек те білдей-білдей

қызметкерміз. «Көрші хақысы — тәңірі хақысы» деген дана сөзі бар еді аталардың. Соны неге ұмыттық? Тіпті, көршілер қазір бұрынғыдан да жақсы, сыйлас болуға тиіс емес пе? Ыдыс-аяғыңның сылдыры, бала-шағаңның шуылы бір-біріңе естіліп те жатады. Сонда сыпсыңдаспай, түсінісіп, бір-біріміздің тыныштығымызды ойлап, сыйласқанымыз жөн ғой. Іргелеспіз, есік пен есік түйісіп тұр. Сөйте тұра жат адамдаймыз. «Кемедегінің жаны бір» деген. Мәселен, жер сілкінсе, осы үйдің бар адамының тағдыры бірге ғой. Керек десеңіз, қазіргі заманда жер бетіндегі барша адам бір-біріне дәл осы үйдің адамдары секілді көрші. Мен солардың бәрін көршімдей сыйлап, адам баласына қастандық қылмайтын ақ ниеттілерімен бауыр болуға дайынмын. Бірақ, солармен кездесе алмайтыным өкінішті. Ойлап қарасақ келте ғұмырымызда жер бетіндегі миллиондаған адамдардың саусақпен санарлықтай ғана тобымен таныс-біліс болады екенбіз. Ал қаншама адамдар бір-бірінің жер басып жүргенінен бейхабар қалады. Солардың ішінде бір-бірімен достасуға, туыстасуға, бауырласуға лайықты, бірақ бірін-бірі білмей өтетін жайсаңдарға сан жете ме? Мен адамзатты сүйемін, сіздер де сүйеді деп ойлаймын, құшағымыз бен ғұмырымыз жетпесе де, көңіліміз кең, бәріне де орын табылады. Алайда, «адамзатты сүюден гөрі көршіңді сүю анағұрлым қиынырақ» деген. Көршілерімізді сүйейік, кең дүниені мекен еткен адам баласының қиыр шеттегісіне қайран жоқ, көзімізге көрінгенін сүйейік, бауырлар! Ал біз болсақ бір-біріміздің аты-жөнімізді де білмейміз! — Терең күрсініп, тағы толғадым. — Мына Сәкеңнің есімін мен бүгін зорға тауып алып, ұятқа қалған жайым бар. — Болған оқиғаны қысқаша айтып бердім. — Ал сіздің есіміңізді әлі білмеймін. Қане, танысып қояйық, менің есімім Алмамбет. — Қарасұр көршімнің аты Жапар, Сандырақманмен бірге келген бағанағы қонақтың аты Қапар екен, ағып келе жатқан поездда танысқандай, бәріміз жапыр-

ласып, қол алыстық. — Бәсе, жаңа жөнделдік қой. Бұрыннан сіздерге есігім ашық еді, бұдан былай өз үйле-ріңіздей көріп, еркін кіріңіздер. Танысып-білісіп, араласып тұрғанға не жетсін. Тіпті, келе-келе дос, бауыр болып кетерміз. Бір-бірімізді іздейік, ағайыи!

Сонымен, бірінші тосты танысқандығымыз һәм көршілер ынтымағы үшін деп көтердік. Қонақтарым қолдады. Дәм алып, әңгіме-дүкен құрған болып отырдық. Бірақ, мен күткендей мәжіліс қызбады, құшақтар жайылып, көңілдер ашылмады. Ешқандай ерекшелігі жоқ сыпайы ғана көп отырыстың бірі. Әлі де сол есік алдындағы иек қағысудан әрі аса алмай отырмыз. Аннан-мұннан үзіп-жұлынған сөздердің бір саласы қазіргі көршілерге де ауыспай қалған жоқ. Бәрі де өздерің кінәлі санағылары келмейді. Бұндай жағдайға қаланың беймаза тірлігі айыпкер. Әркімнің жұмысы, тұрмысы, өз ортасы бар дегендей, көршілерге бөлетін уақыт жоқ. Әрқайсымыз әр салада қызмет істейміз, ортақ ештеңе жоқ, сосын, баяғы, осындай қалыпқа түстік. Әрине, дұрыс демейміз, бірақ бұған ет өліп кеткен. Бәріне де осы ұнайды. Оған пәлендей күйіп-пісетін дәнеңе жоқ.

— Тұрмыспен санасуға тура келеді, бірақ, адам жағдайдың құлы болмай, оны билеуге тиіс қой, — деп дау айттым. — Қайта, біздің құлқымыздың бұзылғаны кінәлі шығар бұған. Дүниенің бәрін көршіңмен шекте деген сөз емес қой айтқаным. Қызмет бөлек деген де сылтау бола алмайды. Гәп адамда.

Меймандарымның пәтуасы әйтеуір бір-бірімізге жамандығымыз жоқ, жау емеспіз ғой болды. «Рас, жау емеспіз, бірақ жатпыз. Мен бұған көне алмаймын. Жау болмау аз, жақын, дос болуымыз керек». Бұл сөзіме жарытымды жауап болмады, бәрі де «сіз-біз» десіп тұрғанға не жетсінге тоқталды. Біздің үйдің бақыты, көршілердің татулығы үшін тостар көтерілді. Жып-жылмағай, жасанды жарасымдылықтан мен өз әрекетімнің бұларды есінен тандырып, ерсі көрініп қалғанын, қа-

лыптасқан қасаң тіршіліктеріне қақтығысып, арадағы тоңды жібите алмағанын таныдым.

Бір кезде Жапар көршім сөз алды. Айтып-айтып келіп:

— Иә, таныстыққа не жетсін, шіркін! Қазіргі заманда таныссыз күн көру жоқ. Осы тұрғыдан келгенде Алекеңнің пікірі дұрыс,— деп қарап тұр. Бұған шыдағанша...

— Жапеке, мен сіздерді танысайын деп шақырғанда, ақ пейілмен, адам ретінде таныын деп едім. Әйтпесе, шетел гарнитурын кезексіз, өз бағасына ала қояйын деген ниетім жоқ.

Мірдің оғындай тиген бұл сөзім көршілерімнің көздерін бақырайтып жіберді. Әйкемнің өзіме алара қарағанын байқап: «Ертең тағы да ішіп кететін болдым ғой»,— деп, күрсініп салдым. Сандырақман көрші сағатына қарап, он бірге он минут қалған екен, рұқсат сұрады.

— Түнгі қонақтан ауыр салмақ жоқ қазір. Қатты күлсе де көршілеріңнен қысылып, жан терің шығады. Жалпы, жөн-жобаны білмей, түнделетіп, беталды жүретіндерге қайранмын, не мағна бар сонда? Сағат түнгі он бірден кейінгі тірліктің бәрі ақылсыздық қой.— Әйкеме арнап бір сөйледі.— Сіз айыпқа бұйырмаңыз, алдын-ала хабарланбай, аяқ асты, беймезгіл уақта мына көршінің көңілін қимай келіп қалдық. Соған ыңғайсызданып та отырмыз. Ал, жақсы, көп рахмет.

Көршілерім сып-сыпайы қоштасып, сытылып шыға берді. Әлденеден алданғандай көңілім құлазып, қонақтары һәм менің тәртібім жайлы пікір алысқанша асыққан әйкеме де рай танытпай, балконға шығып, темекі тұтаттым.

Түнгі салқынға кеудемді, жүзімді тосып, ұзақ тұрдым. Сабасына түскен көңіл ақылға ұйыды. Дәл қазіргі сәтте ешкімге әсері де, қажеті де жоқ бір ойлар тыптыныш тұңғыыққа тартады. Ақкөңіл, ақ жарқын, ад-

уын болсам да, тіпті кейбіреулерге ұр да жық, ақымақ көрінсем де, ой жарықтықтан барлық екі аяқтылар секілді мен де кенде емес едім. Әлгіндей қақтығыс, қырғи қабақтан кейін, нәзік жанымның жараларына сан қилы ойлар дәру-тұғын. Қазір де әлгілермен ғана емес, бүкіл әлеммен ойша алысып, тайталасып, дауға түсіп қалғаным...

Соншалықты жабырқап, буырқанып, жортуылға аттанатындай, бүлінген не бар? Түк те жоқ секілді. Көршілеріммен танысып келді — таныстым, бірге отырдық, дәмдес болдық, әңгімелестік — одан артық не керек? Сол да мәселе болып па? Дүние орнында, сынған, қираған ештеңе жоқ, әркім өз тіршілігін жалғастырып жатыр. Енді бұрынғыдан гөрі сәлеміміз жылырақ болады. Ал тұрмыс өзінің бұрынғы арнасымен аға бермек. Бірақ бұған басқаның көңілі толғанмен, менің көңілім толмайды. Шынында да осы менің көңілім өзге жұрттың көңіліне қарағанда ерекше бір пәле болу керек. Дүниенің қызығы мен қуанышына, адамдардың ақ жарқын күлкісіне шөлдейді де тұрады. Рас, мен бір өз ләззаты үшін ғана өмір сүріп жүрген қозба, яки көлденең көк аттыны бауырлап, сауырына жабыса кететін арзан ағайын емеспін. Бірақ, адамның адамға деген қалтқысыз бауырмалдығын, есеп шот қағысып, тас аңдыспайтын ақпейілділігін, қысқа өмірде мейлінше ұзағырақ уақыт бір-бірімен сырласып, шынайы көңілден шаттана күлуін аңсаймын. Дүниедегі тоң-торыстық, қырғи қабақ, қақтығыстың бәрі түсініспеушілікте, немесе түсініскісі келмеушілікте жатыр емес пе? Бір-біріне жау болмаса да, бейтарап, жатбауыр болудың өзі, түптеп келгенде, адам ұлының бір-бірін жоғалтуы, өмір атты ұлы кеніштің алдында бір-бірін сатып кетуі ғой. Жә, мен бағана қалыптасқан тұрмыс ағымын бұзып-жарып, аңқылдап жетіп барыппын, сол арада санаспай, крахмалдан қойған қаудырлақ этикаларын кимей-ақ, ақ көңілімді танып, айқара араласып кетсе

қайтеді? Жоқ, бәрі де бір керемет байсалды азаматтың пердесін киіп алып, мінсіз жасалған ойыншықтай мүлтіксіз жылтырай қалыпты. Сірә, солардың қолынан сондай бір сыпайыгершілік ролін ойнаудан басқа ештеңе келмей ме деп қорқамын.

Бірақ менің безінгенім мен қорыққанымнан келеркетер не бар? Ең аяғы қатар қонған көршілеріме де әсер етпегеннен кейін, бұл ойлардың, сол бір әрекеттердің кәдеге асар кезі бар ма? Алайда мен өзімнің алып жүрегіммен, батыр жүрегіммен әлгіндей томаға-тұйық тоң тіршілікпен еш келісе алмаймын. Адамның адамға деген жан жылуы болмаса, оның несі адам? Адамға деген махаббат, абстрактылы жалпы махаббат емес, нақты адамға деген махаббат табылмаса, көңілден орын алмаса, жақсылық атаулы жүзеге аса ма? Әлде, сол жан жылуының өзі ақылсыздықтан туатын шығар? Жаңа Сандырақман көршім астарлап «ақымақсың» деп кетті ғой. Сонда, өмірін кешкі сағат он бірмен межелеп, соның қасаң қорасына қамалып отыру ма өмірдің мәні? Сонда менің, мен сияқты дос-жаранның түнімен думан құрып, таңды қарсы алуы, көңілді кернеген кіршіксіз сезімді сарқа ақтарып, жүрек құштарлығын тарқатуы — үлкен ақылсыздық, мағынасыз даңғаза ма? Өмір дегенің ақылмен ғана мағналы ма? Адам жанының сілкіністері, қақтығысы, бұралаң-бұралаң қия жолдары, тарқаған һәм тарқамаған, таусылмайтын қызық-қуанышы үп еткен жел түгілі, үрлесең ұшып жоқ болатын көпіршік қана ма? Менің де бір кісідей ақылым бар, бірақ өз өмірімді тастүйін жоспарлап, әрбір адымымды есептеп, робот құсап өмір сүре алмаймын. Оған ақылым жетер-ау, бірақ барлық тіршілікті ақылға, пайдалылыққа жығып беру қолымнан келмейді; оған жүрек стихиям тіріде жіберер ме? Ақыл-ой ізденісі, пайдалы еңбек кандай қажет болса, жүрек стихиясы, жан мен тән қуанышы да сондай қажет. Бар өмірін бас пайдасына құрып, әр басқан қадамынан

қазына табатын ұсақ есептің тоғышарларынан гөрі мен өзімді анағұрлым бақытты санаймын, өйткені мен олардан анағұрлым баймын, анағұрлым бақыттымын, өйткені мен адамдармен қалтқысыз араластым, кіршіксіз достар таптым. Әлі де араласып, әлі де дос іздеп табымын! Осының өзі мағына емес пе!

Темекімді бұрқыратып қойып, сансыз шамдары жымыңдаған қалаға ұзақ қарадым. Әр шамның түбінде адам бар, ал солардың мен білмейтіндері қаншама? Кенет көңілімде өзім танымайтын жақсы адамдарға деген сағыныш оянды, оянып алып, бүкіл ерік-жігерімді билеп, беймәлім қияларға, алысқа үздіге шақырғаны...

Бұрын-соңды бармаған беймәлім жаққа сапар шеккім келді. Тәк-тәкпен тежеген ақылға құштарлық көнер емес. Рас, қазір тартып кетсем, тік көтеріп күтіп алатын, шұрқырасып табысар достарым көп мұнда. Бірақ, ескі достардың қадірі кеткеннен емес, әлгі мәліштердің ызасына жаңа адамдармен кездескім, танысып-біліскім келді. Бүгін жаңадан танысқым келгендігін тәрк етті ғой әлгілер, бірақ, бәрі бір біреулермен кездеспей тынбаймын. Адамдардың бәрі бірдей бұлар секілді тас бауыр емес шығар, мені де түсінетін бейтаныстар бар ғой, шүкір.

Үйге кіргеннен кейін де, алданған көңілім алабұртып, байыз таптырмады. Әйкем үйдің ішін сырдайғып жинап қойған екен: «Жүз грамың бар ма?» — дедім. Ниетім — өзіме-өзім келіп, іштегі сайтанды тұншықтыру.. Өмірі маған оң қабақпен арақ ұсынып көрмеген әйкем кіржіңдей бастағанмен, менің танауым желпілдеуге жуық қалғанын байқап, қалағанымды жеткізді. «Оң қолыңмен құймайсың ба?» — деп сөгіл қойдым тағы...

Сарымсақ тістегенім жаңа еді, қоңырау шар-р ете қалды. Ит қапқандай шоршып түссем де, елегізің отырғандыкі ме, үйге бір таныстарым кеп қалса игі

еді деген ниетпен есікке өзiм жүгiрдiм. Ашсам... Қапарым тұр ыржиып... Қолында қара сөмкесi...

Қара таппай, саяқсып отырған сабаздың көктеп iздегенi жерден табылғасын белгiлi; әне-мiне дегенше төрге жайғасып, қажетiмiздi алдымызға алдық. Менiң әйекем де ғажап адам ғой, қашан келсе де қонақты оң қабағымен қарсы алатын сирек келiншектерден. Оларды iшпейтiн қонақ, iшетiн қонақ деп те бөлмейдi,— бәрiн бiрдей сыйлайды. Бiр ғана айыбы — айыпсыз әйел бола ма — менiмен бiрге iшетiн, яғни, өзi iшкенiмен қоймай, менi қоса күнәға батыратындарға суықтау. Мен сау болсам болды, келген қонақ күнi-түнi iшсе де қыңқ етпейдi, ал егер мен қосыла iштiм бе — бiттi. Ондай қонақ, мейлi, космостан келсiн, әйекеме қадiрсiздеу. Рас, обалы не керек оларға да бөтен сөз айту, ала көзбен қарауы жоқ, бiрақ өзiм сеземiн, тез құтылғанша асығады һәм iшi жыли қоймайды. Әлгiнде көгiлдiр көршiлерiм қыздай сызылғанда, Қапекең менiмен құшырлана соғыстырып, қызу кiрiсiп едi, сондықтан да әйекемнiң iшiне тоң қатқанын бiле қойдым. Бiрақ, ондайға қыңсам батырдың тұқымы боламын ба, қаперiме де iлмей, Қапекең екеумiз құлшына кiрiсiп кеттiк. Бағанағыдай емес, әңгiмемiз жарасып жүре бердi. Етжеңдi Қапарым күлгенде сылқ-сылқ етiп, бүкiл денесiмен қайрат қылады екен — үйдiң iшiн думанға толтырды. Бiр көргенге өңсiз жiгiтiм қазiр маған тым ыстық, сүп-сүйкiмдi, әлденеден үркiп, денесiн тастай сала бiр жаққа қашқысы келiп тұрған секiлденетiн бет-жүзi күлгенде денесiмен одақтасып, үйлесе қалады. Ауылдың озат шоферы екен, Алматыға қыдырып келiптi. Жұмыстан қолы босамай ығыр болып, үйде iшуге әйелден, түзде iшуге ГАИ-дан сескене-сескене әбден күйген Қапекең былай шыға әй бiр тiзгiндi жiберген. Содан өмiрi көрмеген астанада алдынан шығып күтiп алған ағайыны Сандырақман емес, сержант, ең алғаш көрген үйi айықтырғыш болыпты. Әй-

теуір, аман құтылған. Бағанағы келіссіздеу күйінің себебі сол. Ал қазір ауылға қайтпақшы.

— Асықпай аралаймын, ағайынның үйінде аунап-қунап жатамын ба деп едім. Мына көршіңіз Сәкең бізге алыстау ағайын болып келеді. Ауылға келгенде асты-үстіне түсіп, бір малдың басын жегізбей, жайлау аралатпай жібермейміз. Ал үйіне келсек, осқырынады. Неден жақпай қалғанымды түсінбеймін? Мілитсаға түскен мен, шыққан да өзім, оның атына да, затына да келіп кетер түк жоқ. Бір самауыр суын іштім, суына шомылдым — басқа қай салмағым батқанын да білмеймін. Жаңа да осы үйден кеткім келмеді еді, барғасын қайтіп жата қаласың, «ішейік, әңгімелесейік», — десем, «ойбай, сағат он бірден кейін болмайды... ертең жұмыс... ақырын, ақырын...» — деп безектейді. Тұншығып өлетін түрім бар, сосын, «ал жақсы» деп тайып отырдым.

— Уай, еркек, сауап қылған екенсің. Ендеше, осында бол. Екеуміз таңғы он бірге дейін шырқасақ та ешқайсысы шұрқ етпейді, — дедім желпініп.

— Ойбай, құрдас, рахмет. Жаттығың жоқ екен, бірақ қайтамын. Жатам десем қонақ үй де бар ғой. Бірақ, неге екенін білмеймін, кеткім келіп тұр. Осында ағамыз, өзіміздің Сәкең бар деп сеніп, қара тұтып, дардай болып келсем... Қас-қабағын бермеген соң, ризалығы жоқ деген сөз. Көңілім бір қалғасын, енді бұл жерде демалыс жоқ. Былай шықсам ғана ұмытылады. Қолқалама, пейіліңе рахмет.

Осылай бір ақтарылды да, иығыма қолын салып:

— Ал, құрдас, сенімен танысқанымға қуаныштымын, — деді. — Мықты жігіт екенсің. Мен бәрін де байқап, ішіме түйіп отырдым ғой. Ауылдың аңғал қазағы болсақ та, бізде де бірдеңе бар. Сондықтан саған рахмет айтып, қоштасып шығайын дегенім... Әдірес мынау, шын ниетіммен шақырамын, ауылға кел.

Бағанағы жып басылғандай еді, мынау құмыраның тығынын жұлып алды. Ал мен де көсілейін! Бүгінгі жәйттерді жырдай қылып, көкейімдегіні қиссадай толғадым. Қысқасы, не керек, сөздің тоқ етері қатты болды.

— Сен қазір жүр деп неге айтпайсың? Аттануға жарамайтын жаман еркек мен емес. Өзімді де жол тартып тұр еді, мына сені құдайым кез қылғанын қара!

Екеуміз құшақтасып, сәт сапар үшін алып қойдық. Әйкем шошынды, мен әмір қылдым.

— Қара дипломатқа бір-екі көйлек, шалбар, жол жабдықтарды тез сала қой!

Әйкем мені қазір уысына түсіре алмасын білгендіктен, дәрменсіз күлімсереді.

— Жолың болсын. Бірақ түн ішінде қайда барасың? Қонып, таңертең аттансаң қайтеді?

Әлі де қалжың санап, тоқтау айтқан түрі. Таң ата айыққан басқа ақыл кіреді деген жорамал. Менің мастығым айықпасқа кеткенін қайдан білсін.

— Жоқ, түнгі салқынмен жетіп қаламыз. Бол, міне, біз де жиналдық.

Шын екенін білген соң, бетімнен алып береке таппасы тағы өзіне аян, дипломатты қолыма ұстатып тұрып:

— Алматының арағы аз болды ма?— деді кесірленіп.

— Мен арақ емес, адам іздеп бара жатырмын!

Тиып тастадым.

— Шынымен кетпекпісің? Біз қайтеміз? Қайда бара жатқаныңды ойласаңшы. Айдаубай құсап.— Көзінің жасы мөлт-мөлт етеді.

— Біріншіден, балалардың, өзіңнің тиын-тебендерің жеткілікті ғой? Жеткілікті! Екіншіден — Оспанхан Әубәкіровтың «айналайын, ағаңмын» деген адамның артынан еріп жүре беретін бір қаңғыбас, қасиет-

сіз кейіпкеріне теңегеніне күйіп кеттім.— Мен Айдаубай сияқты мәліш емеспін. Мм-ме-ме-н ба-ба-батырмын!— Үйдің қабырғасын осылай бір сілкінтіп, Қапарға қарасам, қобалжып тұр екен.

— Анырай, аяқ астынан... Біңғайсыз болды-ау... Мына құрдастың — менің әйелімді меңзегені — зауқы жоқ екен... сен, былай көңілін тауып... әйтпесе...

— Қал дейсің ғой, баяғы! Әй, құрдас, қипақтайтын болсаң өзің біл. Ал мен бір әйелім түгілі, дүниенің бар келіншегі жиылып келіп, алдыма тұрса да, қазір аттанатыным анық. Майысқақтайтын болсаң, мәймөңкелеме. Сенің ауылыңнан басқа ауыл құрып қап па? Қазақстанның кез келген түкпіріне тартамын.

— Жоға, о не дегенің, құрдас!— Қапекең де ширьқты.— Мен сені басқа ауылға тірі жіберемін бе?! Тек, мына құрдастың рұқсатын алып дегендей.

— Әй, Қапар! Бұрынғылар айтқан екен.

Есіктің алды ебене
Ерлер киер кебене
Кеткен кісі келе ме?
Алғанын тәңір бере ме?

Әр талапқа шығарда,
Қатынға ақыл салған соң,
Қатын тілін алған соң,
Арыстаным Қобыланды
Неше батыр болса да,
Қатын да емей немене?!

Сол айтқандай, мен де қатын емеспін.— Осыны айттым да, «жол болсынға» басып, Қапекеңмен қағыстырып, біреуді тағы тартып жібердім. Ұйықтап қалған балаларымның маңдайынан иіскедім.— Ал, бәйбіше, айналайын, аман бол! Амандық болса, дүйсенбіде ораламын,— деп, әлсіз қарсылығына қарамай, ернінен қайқайтып тұрып бір сүйдім де, «Қарасай батырдың аруағы қолдай гөр!»— деп, есіктен бір-ақ аттым.

Қызып алған адамға қашық жер бар ма, тәйірі, заматта автовокзалға зу ете қалдық. Келсек, соңғы автобус жүргелі тұр екен; бұйырған қашпас деген ғой, екі билет те табылды. Орнымызға нығыз жайласып, бір-бірімізге сәт сапар тілегеніміз сол еді, есік жақтан шу шықты. Бақсам, шал мен кемпір шофердың бөгегеніне қарамай, автобусқа мініп алыпты. Буыншақ-түйіншегін бір қолымен мытып ұстаған шал таяғын шошаңдатып қояды.

— Орын жоқ, ақсақал, билетсіз мінгізуге болмайды, ол үшін бізді өкіртеді,— дейді шарасы таусылған шофер кішірейіп.

— Нешауа, тап мені мінгізгенің үшін өкіртпейді. Алыс жер емес, алпыс-ақ шақырым. Ақыңды төлесем, менде қандай ақың бар?

— Ата, енді түрегеліп тұруға болмайды. Және, қайтіп сонша жерге тұрып барасыздар? Асықпай демалып, жайланып, таңертең жүресіздер ғой...

— Шырағым, түрегеліп барсам, талатын сенің емес, менің аяғым ғой. Асығыс шаруам болмаса, түнделетіп жүрер ме едім? Жайланып, демалуға сенсіз де ақылым жетеді. Айда, кеттік.

Амалы құрыған шофер қолын бір-ақ сілтеп, рульге жармасты. Орнымнан атып тұрып, ақсақалдың қасына жетіп келдім. Сәлем беріп едім, бейілденіп, сәлемімді ұзақ алды. Бала-шағамның амандығына дейін сұрап болғасын, түйіншегін алдым да, өз орныма ертіп әкелдім. Қапар да лып етіп ұшып тұрды. Екі қария жайғасып отырған соң, көлдей ғып рахмет айтты.

Екеуміз автобустың арт жағына таман жүре бергенімізде:

— Әдепті жігіттер екен,— деген дауысты құлағым шалып қалғаны. Кілт бұрылып, осы сөзді айтқан кісінің қасына келдім де, мейлінше сыпайылықпен тіл қаттым.

— Кешіріңіз, сіз әдеп дегенді қалай түсінесіз?

Бетіме таңдана қарағанын байқадым: қара көлсекеде түрін жөндеп көре алмадым, әйтеуір, шашын артқа қайырған, кең маңдай жылтыраған жігіт екен.

— Қызық сұрақ... Әдеп деген әдеп. Былайша айтқанда, этика.

— Дұрыс қой. Менің білгім келіп тұрғаны басқа нәрсе. Мәселен, сіздіңше, әдепті жігіт, яғни, әлгі этикаңыздың әліп-таяғын танитын, соны ұстанатын адам жақсы адам ба? Жаңа бізді әдепті дегенде, жақсы жігіттер мағынасында айттыңыз ғой.

— Әрине.

Үнінде таңдану басым.

— Сонда, жақсы адам болу үшін этиканың қағидаларын жаттап алып, содан ауытқымай жүру жеткілікті ме?

Бейтаныс жігіт бір сәтке ойланып қалды. Сәлден кейін ғана басын шайқады.

— Бұныңыз ойлануды керек ететін қиын сауал екен,— деді.

— Иә, солай. Менің де бұл жөнінде көптен бері басым қатып жүр. Сондықтан асықпай әңгімелескім келіп тұр сізбен. Мүмкін болса, кішкене жылжысаңыз, құйрығымды бір шетіне іліндіре отырайын.

Бейтаныс қопандап абдырап қалды.

— Ә... иә... иә, әрине, рұқсат. Мен өзім бастап айтуым керек еді қайта.

Сөйтіп, бір орынға екеуміз сығылыссақ та, сыйысып отырдық.

— «Әдепті деп нем бар еді, әдепсіз пәлеге душар болдым-ау! Жалғыз өзім жайғасқан жайлы орныма жармасып, мына бір еңгезердей неме қайдан келді?» — деп сөгіп отырған жоқсыз ба?

Мен аңқылдап, күле сөйледім.

— Жо-жоқ, ештеңе етпейді...

— Әзіл ғой. Мен әзілді жақсы көремін. Ал енді әңгімемізге келейік. Мен сіздің әдепті, жақсы жігіт де-

геніңізге шамданып тұрған жоқпын. Бірақ, жақсы жігіт деген жақсы атты ап-арзан үлестіре салмаймыз ба, осы? Мәселен, жаңа біз, мына жолдасым екеуміз — Қапар қасыма таяп келген екен, көршіме нұсқап көрсеттім — үлкен кісілерге ойланбастан орнымызды ұсындық. Әдеп бойынша бәрі дұрыс, — солай болуға тиісті де. Пәленің өзі осында болып тұр. Мысалға өзімді-ақ алайын. Мен сол қарияларға өз орнымды әдеп бойынша тиісті болғандықтан бердім бе, жоқ әлде шын сыйлағандықтан бердім бе? Қайдан білесіз?

Көршімнің қабағы түйіліп кетті, сірә, ойға шомған түрі. Қапар да еңкейіп, үстіме төніңкіреп қалыпты.

— Шынымды айтсам, сіз мен күтпеген жаққа ойысып барасыз...

Көршімнің үнінен екі ұштылық аңғардым.

— Күтетін дәнеңесі жоқ. «Мына сүйегін сүйреткен пәлелер қайдан ғана келе қалып еді? Тентіремей тыптыныш үйлерінде жатпай ма екен? Кісіні жайландырып та отырғызбайды осылар. Қалт-құлт етіп тұрғандары-ақ жүйкеңе тиеді. Көрдім деген көп сөз, көрмеген болып, терезеге телміріп, яки қалғыған бола салсам ба екен? Бірақ, дүйім жұрттың алдында таяғымен тұртіп, талап қылса масқара боламын-ау! Қой, құрсын, аш құлақтан тиыш құлақ. Жұрт жаман ойлап қалар», — деп, жылы орнымды амалсыз қиюым әбден мүмкін ғой, ә? Ал қариялар болса маған алғыстарын жаудырып қала бермек...

Бейтаныс көршім ішімді пыстырып, тым ақылды кейіппен ұзақ ойланды.

— Дегенмен, — деді бір кезде сағыздай созып. — О кісілерге орын алса болды ғой. Сенің қандай ниетпен бергеніңде шаруасы не?

— Міне, көрдіңіз бе, сіз де қалпыңыздан жаза алмай отырсыз. Мәселе соның бәрібір еместігінде. Мейлі, оны қойшы, қарапайым нәрсе ғой. Бірақ, осы мәселені біз бүкіл өмірімізге, қарым-қатынасымызға көшір-

сек, бас қатыруға тұрады ғой. Яғни, адамдардың қарым-қатынасындағы шынайылық пен әдеп пердесінің қайшылығы...

— Әдеп пердесі? Әдептілік қалай перде болмақ?

Көршім кең маңдайын ұстады.

— Кәдімгідей... Мәселен, «сіз-біз» деген адамдарыңыздың бәрінің сізге ниеті түзу екеніне көзіңіз жете ме? Бірі сыпайылық үшін ғана сыйласып, екіншісі сізге жағу үшін алдап-арбап жүрмегеніне, ертең құлағыңызда ойнамайтынына кепіл бола аласыз ба?

Көршімнің жауабынан шошындым.

— Оның маған қажеті не? Жүз шайысып, бет жыртыспасам болды да. Адамдар бір-бірімен әдепті сөйлесуге, сыйласуға тиіс, ал жақсы көруге міндетті емес қой.

Көмейіме тас тығылғандай болды.

— Ау, сонда жаңағы қалыптасқан «сіз-біздің» жолынан жаңылмау жеткілікті ме сізге? Адамның адамға деген шынайы құрметі, ақ пейілі, керек десеңіз, махаббаты түк емес пе?

— Мен ондайды білмеймін.— Ол маңғаздана сөйледі.— Білгім де келмейді.

Бұны айтқанда өзі түгілі, қас-қабағы, шашы, құлағы, бәрі де жылтырап, паңданғандай болды. Сәлден соң тағы ілгері кетті.

— Рас, адамдар бір-бірін жақсы көрсе жаман болмас еді. Бірақ, адам жаратылысынан эгоист, өзінен басқаны сүймейді ол. Екіншіден, біздің заманда баяғының сентиментальщинасына орын жоқ. Сондықтан, жүрегіме қосымша жүк артқым келмейді. Ешкімге дәрекі қылық көрсетпесем, ешкімнің алдында мат болмасам, басқа не керек?

— Мәссаған!— Даусым қатты шығып барып, өзімді-өзім бастым.— Сіз өмірге шахмат партиясы секілді қарайсыз ғой. Мен бет-алды еменеңіз езілсін деп тұрған жоқ. Тек қана адамға тән сезім пәктігі, шынайы-

лығы жайында айтып тұрмын. Ал сіздің пәлсапаңызға сүйенсек, адамдардың бүкіл қарым-қатынасы — сыпайы алдау: ақылдың ойыны; шахмат фигуралары секілді ережеден ауытқымай жүру ғой, ә? Мәселен, бейтаныс адамдармен алғаш танысқанда, қонақта дейік, сіз тас-түйін бола қаласыз. Бүкіл ерік-жігеріңізді жұмылдырып, ақылыңызды толық іске қосып, сап-салмақты, сыпайы азамат ретінде көрінуге тырысасыз. Олар да сөйтеді делік. Хош. Содан бір-біріңізді сынауға көшесіздер, әрине, іштей. Сызылып, «сіз-біз» десесіздер. Жүрістен жаңылмауды, басқа фигураға жем болып кетпеуді ойлаумен бастарыңыз қатып, жылтырап отырып, жылтырап қайтасыздар. Ақ жарқын әзіл, ашылып әңгімелесу болмайды. Өйткен қуыршақ өмірдің атасына нәлет! Адамның жаны ережеге сияды деп кім айтты? Жарайды, пайдалы жұмыстар істеп жүрген, еңбегі сіңген азамат болыңыз, оған дау жоқ. Бірақ «адамның күні адаммен» деген аталы сөз біреудің біреумен тамыр-таныстығын, бір-біріне бақай есеппен тиімді шаруалар жасап беретіндігін мадақтау үшін айтылмаған болар?

Мен қызбаландым, көршім шамданды.

— Сонда сіз — «сіз» сыпайы, бірақ сыздана шықты — немене, әдептілікке қарсысыз ба?

— Жоға! — Мен шарт кестім. — Неге қарсы боламын? Әдепте мән-мағна болмаса, адамдар оны әлдеқашан лақтырып тастаған болар еді. Мен ішінде ит өліп жатса да әдеп пердесін жамылып, алдамшы өмір сүретіндерге, адамның сезімін қатып қалған қағиданың қорасына қамап тастауға қарсымын. Адамның әдебі оның жан-дүниесіне сай болуын, әдептіліктің өзі жүрек мейірімінен жаралуын қалаймын. Ал сіз айтқан салқын сыпайылықтың адамынан гөрі әдептілік ережесінен жаңылып, артық-кем кетіп жататын, бірақ ақ жарқын адамдар мен үшін мың есе артық. Мәселен, әлгінде айтқандай, қонақта, жалпы адамдардың орта-

сында, әдеп, әдеп деп ыздып, сызылып, аңдыспай-ақ, бірден жақын тартып, ашық әңгімелесіп әзілдесіп неге отырмаймыз? Неменеге бір-бірімізден қорқып, үрейленеміз? Қысқа тірлігімізде адамдармен армансыз араласу керек қой. Жалпы, көлгірсіп, бір-бірімізді алдаудан, жақын тартудың орнына, сұп-суық сырғақсудан қай мұратқа жетеміз?

Кең маңдайдың ар жағында не болып жатқанын байқамадым, әйтеуір, бер жағы бір жиырылып барып, қайта жылтырады.

— Дегенмен, әдеп деген халықтың ғасырлар бойы қалыптастырған қарым-қатынас формасы,— деді сосын салтанатты мақаммен.— Қалай айтсаңыз да оның ережелерін алтын заң деп білемін.

— Рас, айтасыз,— дедім мен моп-момақан ғана.— Бірақ, халық оны бет перде үшін жасамаған. Сосын, әдептіліктің бұзуға болмайтын ережелері бар екенін мен де түсінемін. Мәселен, танысыма сәлемдесуім керек екені, дөрекі сөйлеуге болмайтыны, қонақта қарсы отырған бейтаныс келіншектің бетіне түшкіріп жіберу масқара екені маған да аян.

Қапар мырс етіп күліп жіберді, жылтыр маңдай май жаққандай жалт-жұлт етті. Әңгіменің тәмам болғанын ұқтым. Абырой болғанда, автобус тоқтап, әлгі кемпір-шал түсіп қалды. Біз бейтаныспен, өзі қалағандай, сыпайы қоштасып, орнымызға оралдық. Мен туралы онша тәуір пікірде қалмағаны белгілі. Ішімдегіні ақтарып айта салуға бір оқталдым да, бетіне түшкіргендей болармын деп, үндегем жоқ.

Өмірде осындай тас бауыр, жылтырлардың толып жүргеніне көңілім құлазып, онымен неменеге байланысқаным ой жүгірттім. Бақсам, әу баста қасына жетіп барғаным — бағанағы әдепті көршілеріме деген ызадан екен ғой.

Өстіп күйіп отыр едім, Қапар тіл қатты.

— Алеке, тұнжырап кеттің ғой. Мына бір қаңғы-

басқа еріп, қайда келе жатырмын деп өкініп отырсың ба? Нешауа, үйге жеткен соң, ғажап жасаймыз.

Іш тарта сөйлеген адамға назар аудармай, тымырайып отыра беретін тоңмойындығым жоқ қой, бетім бері қарады.

— Ой, мына біреудің кездескенін айтамын да...
Үйден шыға бере, сапарды егестен бастағаныма қынжылып отырмын.

Қапар күлді.

— Соны қойшы. Ақылгөйсiген пысықтың бiрi де. Ал сен сапарды одан емес, алғыстан бастадың ғой... Әлгi қариялардың ақ батасы мынадай мың ақылгөйден артық қой.

Мен Қапарды сұмдық жақсы көріп кеттім де, үнсіз қолын қысып, көзімді жұмдым. Ойым сан-саққа жүгірді. Қызулық тарқап, көңіл орнына келе бастағанда, адам өзіне-өзі есеп береді ғой. Қазір әйкемнің бір жолы әбден күйгенде: «Не жыңдының, не саудың санағында жоқсың» дегені ойыма оралды. Шынында да, осым қалай? Тып-тыныш тамағымды ішіп, қисайып жатып қиссамды оқып, таңертең елмен бірге монтиып жұмысыма барудың орнына, бейтаныс елге, дәл бір сағынып отырған әке-шешем бардай тұра тартқаным не? Осы ой қайта-қайта қылаңдап, жанымды жесін келіп... «Әй, атаңа нәлет, бұл да бір қызыққа көрінгей», — деп қолды бір-ақ сілтедім сосын. Аттанбау керек, аттанғасын босаған айылыңды бек тартып, беліңді бекем бұған жөн. Жарты жолдан қайтқаннан сақтасын. Өстіп бір серпілдім де, дөңгелегі жерге тимей, безіп келе жатқан автобустың терезесінен жолға қарап отырып өзім пір тұтатын Мұқағали марқұмның өлеңін іштей күбірледім.

Мұңайып отырып, ұйықтап кетіпін, Қапар жұлқылап оятты.

— Оу, тұр, келдік. Ұйқыны сойдың-ау, әбден!

...Содан Қапекеннің үйіне салып-ұрып жетіп келдік.

Үй іші ертеңгі шайға жаңа отырған екен. Қарт анасы, қатқан сұлу келіншегі, үш-төрт қара домалағы біз кіргенде бір дүрлігіп қалды. Жуынып-шайынып, адам қалпымызға енген соң, дастарқанға отырдық. Қапар мені досым деп таныстырды. Апай жадырап, жөн-жоба сұрады. Әңгімелесіп, желпініп қалдық. Бірақ, байқауымша, сұлу келіншектің бетіне қан жүгірер емес. Жұқа еріндері қайқы екен. «Әй, бір ұрысқақ боларсың-ау»,— деп түйдім ішімнен. Күйеуі алыс сапардан аман-есен оралғанда, жарқырап қарсы алмаған келіншектерден үміт-қайыр күтудің өзі бос әуре.

— Балам,— деді апасы Қапарға.— Сені бастықтырың іздеп жатыр. Кейін, арқа-басымыз кеңіген соң демалар, жұмысқа шықсын дейді.

— Е-е, мейлі, белгілі әуен ғой,— деді Қапар, шайын асықпай сораптап.— Науқаннан қалушы ма едім? Әнеукүні қитығып, ерегіскен соң шыққанмын. Енді бірекі күнге күйіп кетпес, Алекеңді қыдыртып, шығарып салған соң кірісерміз.

Апам үндемей, маңдай терін сүртті де, әңгімені басқа арнаға бұрды.

— Қалай барып қайттың? Барған жерің, Сандырақмандар аман ба? Тез оралдың ғой.

— Аманшылық,— дей салды Қапар.— Ішім пысып, сыймай кеттім.

Шай ішіп болғанша бұл үйдің шуағы мен ызғарын біршама аңдағандай болдым.

— Оу, сен мен үшін әуре болып, жұмысыңнан қалма,— дедім Қапарға оңашада.

— Әй, Алеке-ай, сонша жерден серік болып келіп, көңілге қарамайсың-ау. Көңілің ортайып қалды ма? Мені кім деп тұрсың? Саспа, бәрі ішінде болсын, кейін әңгімелесеміз. Қазір уақыт өткізбей, жайлауға, ағама тартып кетейік. Тамақты келген соң ішерміз.

Қапар көкқасқасын ерттеулі аты секілді қорасында ұстайды екен, дүрілдетіп жөнеп бердік.

— Озаттың аты озат қой, совхоздың айнадай машинасын өз шаруасына меншікті өгізіндей жегеді,— дедім қағытып. Қапар күлді.

— Кей-кейде өстіп бүлініп тұрған да жақсы, ылғи тәртіппен жүре берсең, өзің де машина болып кетесің. Сен сияқты жігіттерді бір қыдыртпақ түгілі, осындай машинаны басы бүтін мінгізіп жіберсе де артық емес.

Сөз аяғын қалжыңға сүйеп, өзіме тіреді. Салдырлап отырып, қырға да шығып кетіппіз.

Кең жайлау жарықтық құшағыңа да, көкірегіңе де сыймай, далиып жатыр. Машинаны тоқтатып, жерге түстім де, кеудемді желге төсеп тұрып, төңірекке ұзақ қарадым.

Әп-сәтте Қапардың ағасының үйіне жетіп келдік. Жеңгесі жайдары қарсы алды. Амандық-саулық сұрасып, мені таныстырғаннан кейін екеуі бір-бірін қағытып, қалжыңдасып кетті. Алты қанат ақ үйдің қасында бір топ бала сақа ойнап жүр екен. Балалығым ұстап, мен де кірістім.

— Қайсысына тигізейін?— дедім, тәмпіш қараның сақасын қолыма ала беріп.

Ол мұрнын бір тартып:

— Бәріне,— деді.

«Сақам, сақам, соқ» деп, шиыра тартып жібергенімде, тізілген дилар бытырадай шашылды. Дәл ортадағы екілік дидың быт-шыты шығып, шашырап кеткені. Балалар мәз болып, ди жинауға кіріскенде:

— Қайным-ау, ауылды әбден сағынып қапсың ғой,— деп, жылы сөйлеген жұмсақ жүзді, ажарлы жеңгей бізді үйге шақырды.

Салқын қымызды енді ала бергенімізде, сырттан ат дүбірі естілді де, ұзын бойлы кісі кіріп келді. Сәлемдесіп, жөн сұраса келе білдім, Қапардың ағасы Ұзақбай екен. Ол кісі ағалық танытып, жол болсын айтқаннан кейін, кеңкілдеп күліп алды.

— Жаңа үйге келе жатсам, еңгезердей біреу арбаң-

арбаң етіп, балалармен асық ойнап жүр екен. Бұл қай жынды екен деп басым әбден қатты.

Жынды дегенін өзімсінгенге жорып, «жаттығы жоқ жақсы кісі екен» деп ойладым да, мез-майрам боп қалдым.

— Сол жындыңыз мен, ағасы.

Ұзекең шынымен қысылып, қызарақтады, ал жеңгей жұбайын жанарымен жұмсақ қана жекіп өтті де, дастарқанға бөтелке қойды. Ағамыз бізге, әсіресе маған айрықша ілтипат білдіріп, жылы сөз айтты. Құрыс-тырысымыз жазылып, енді жадырай бергенімізде, қолқа салды.

— Ал, айналайындар, кеп қалған екенсіңдер, бір малдың басын жейтін жөндерің. Бірақ, шаруаның ыңғайы болмай тұрғаны. Енді, сендер өзімізсіңдер ғой, жағдайды түсініп, айып етпессіңдер. Үйге бір үлкен кісілер келе жатыр екен, ана отау үйге барып, оңаша, емін-еркін, ойнап-күліп отырарсыңдар.

Мен не дейін, үнсіз қалдым. Қапар қоқиланып, қонапдай бастап еді, санынан мытып, басып қойдым.

— О кім тағы?

Жеңгейдің жанары жалт ете қалды. Ұзекең аспай-саспай бипаздай сөйледі.

— Хамзекең маған арнайы сәлем айтыпты. Алматыдан бір дөкей келген екен, соны біздікінен түстендірмек. Тезірек қамданбасақ болмайды, кеп қалады қазір.

— Е-е, келсе келер, көрмей жүрген қонақ па? Сонша неменеңе желкілдейсің?

— Желкілдемегенде... Сый қонақтар мына көрші-қолаңның алдында абыройыңды асырмай ма?

— Қойшы сен де!— Күйеуіне жеңгейдің көңілі толмай қалғаны байқалды.— Елден ақ-құла...

— Ойбай-ау, не айтып тұрсың?!— Заты күйгелек пе, әлде ақылын ақаң биледі ме, әйтеуір Ұзекең қызынды. — Бұл күнде дөкей аз, күтуші көп. Бәлсінетін не-

міз бар? Күтпесең, бұрылады да, ана Жөргембайдікіне барып түсе салады. Оны көргенше, аттан құлап өлгенім артық!

Қапар қап-қара болып түтігіп, зорға отыр, жеңгейдің ажарлы жүзіндегі елеусіз әжімдер лезде сай-сай болып шыға келді. Оларға пысқырып жатқан Ұзекең жоқ, есіп отыр.

— Әрісі облыс, берісі совхоздан келген қадірлілерді көрген едік. Енді бәрін қойып, астананың төрінен бір-ақ шығатын болдық. Бұл жолғы қонақтың жөні мүлде бөлек; дүмі мықты, нағыздың өзі көрінеді. Тез қамдан, ана балаларды үй маңынан аулаққа ойнатарсың. Аяққа оралғы болып, ұятқа қалдырып жүрер. Мен мына жігіттерді отау үйге апарып жайғастыра қояйын.

Өзінен-өзі абдырап, біресе қуанып, біресе сасқалақтап жүрген Ұзекеңе әуелі күлкім келді. Іле-шала бойымды ыза кернесін; бұл келе жатқан менен әулие болатындай кім? Мықты болса, өз жұмысында мықты шығар, ал ен жайлауда бәріміз де терезесі тең адамбыз ғой. Мына кісі сыпайылап, «кет» деп отыр бізге. Қалай үрлесе солай домалайтын қаңбақпын ба сонша?

— Жарайды, бопты.— Жеңгейдің ажары қайта кіріп, жадырай сөйледі.— Бірақ қонақтың бәрі қонақ. Ол дәйлерің қой жегенмен кісі жемейтін шығар. Қайындарыммен бірге болса, түктері кетпес.

Бүкіл ашуымды ақылды сөз жуып-шайып әкетті. Бірақ Ұзекең қояр болмады.

— Опырмай, сен де қайдағыны оттап... Айтып тұрмын ғой, бұл келе жатқан бұрын-соңды біздің өңірде болмаған нағыздың өзі деп. Әр нәрсенің жөні, әркімнің орны бар дегендей... Бұл жігіттер өзіміз ғой енді...

Бұдан әрі бөгелсем, бірдеңе айтып тастайтынымды, Ұзекеңмен шатасатынымды ұқтым да, «қой, үлкен кісі, үйіне келіп отырмын, қалай күту өз еркі ғой»,— деген ойға тоқтап, тұрып жүре бердім. Ешкімнен ық-

пай, еркін өскен қайран басым қорланып кетсе де, «бір жөні болар», — деп жұбандым. Булығып, бүлінуге айналған Қапарды қарынан ұстап, жүдеп қалған жеңгейге күле сөйледім.

— Ұзекең дұрыс айтады. Өңшең мес қарындардың арасында бізге не бар? Емін-еркін көсіліп, отау үйде жатқанға не жетсін!

Отау үй қашық емес екен. Ұзекең өзі бастап әкелді. Келіні шай жасаған соң ағамыз тағы да сөз алып, көсіле бергені сол еді, жеңгей кірді де:

— Кісілерің келді, — деді.

Әлгінде ғана аталы сөз айта бастаған Ұзекең қалбаңдап, қасиетінен айрылды да қалды. Уыстай ұстаған стаканын төгіп-шашып, дастарқанға қоя салды да, бізге тіл қатпастан созалаңдай безе жөнелді. Бізге қарап, терең бір күрсінген жеңгей соңынан ілесті. Аңтарылып қала бердік...

— Шай алыңыздар.

Келіннің нәзік даусы селт еткізді. Есімді жиып, ағасына ыза болып, күйіп отырған досымды тіршілікке шақырдым. Жас отауға игі тілек тілеп, жөн-жоба сұрадым. Бақсам, үй иесі Ұзекеңнің туған, Қапардың немере інісі екен. Осында, ағасына көмекші көрінеді. Тығыз жұмыстарымен қалаға кеткеніне екі күн болыпты. Осындай жайларды қозғап, әңгімеге қанша тартсам да, Қапарым жиби қоймады.

— Сонша дүрлігіп, ес-түсінен айрылып не көрінді екен? — деп дүңк етті бір кезде. Менің де қаным қайнады. Әу баста ойға алғанымды ақтарып салдым.

— Ал, ендеше былай... Қысылып қыз, сызылып сыпайы болмасын. Қазір сонша дардитқан дәйлерін көрейік. Үстеріне кіріп барсақ Ұзекеңнің «жоғары шық» деуден басқа амалы қалмайды...

— Демей көрсін... Бір жола кетісейін...

— Сен лепірме, Қапар. Тізгінді маған бер де, қы-

зығыма қарап отыр. Бағанадан бері сенің ағаң болғасын шыдап-ақ бағып едім, енді болмайды...

Екеуміз тастүйін жиналып, Ұзекең үйіне тарттық.

Есікті айқара ашып, кіріп келсем, қақ төрде... о құдірет, өз көзіме сенейін бе, сенбейін бе... екі беті балбырап, күреңітіп Қиқымат отыр!

— Уай, ит, сен қайдан жүрсің!— деп, туфлиімді сыпырып тастай салып, құшақ жая ұмтылдым. Ол да елпілдеп, жабыса кетті. Шұрқырастық та қалдық. Үйдегілер де, Қапар да аң-таң; Алматыдан келген дәй қонағы бойлары үйренген, балаларымен асық ойнаған аусардың қолында желпілдегеніне түсіне алмай тұр. Аптығымызды басып, жөнге келдік. Қайдан, неге жүргенін ашып айтса Қиқымат бола ма, жымыып, жұмбақтай салды.

— Елді сағынып, жайлау аралап...

Тап осының түсіне ел, жайлау кіріп, сағыныштан құса болды деп ойламаймын, әрине. Кекете күлдім. Қиқымат мені көргеніне қатты қуанған кейіп танытқанымен, ішім сезіп отыр, әлгіндей емес, тері қатып, біртүрлі жүдеп қалды. Енді қайтсін, бүкіл елдің сыйы жалғыз өзіне арналып, король боп отырған жерінен түсіп қалу оңай ма — менің бұдан айбынымды асырмай тынбайтыным, өзін өтірік мақтап абырой әпермейтінім бесенеден белгілі. Басқа бір жұқалтандар болса жасығанын сездіріп қояр еді, бірақ қатпары қалың неме қопандамай, нығыз-ақ отыр. Қасында домаланған біреу бар екен, аты — Хамза. Күтіміне қарағанда бұл да осалдардан болмады. Айтқанымдай-ақ, құрметті қонақтың, яғни Қиқыматтың жол басшысы, осы ауданның жартылай ауыр салмақ категориясынан болып шықты. Танысып, жөн сұрасқаннан кейін, Қиқымат «жол болсын», — деп маған қарады.

— Өзің қайдан жүрсің?

— Қаңғып жүрмін, — дедім қитығып. — Осы ауылда керемет жайсаң жігіттер бар, барсаң хай көтеріңді

дегенді естіп, түнделетіп тартып кеткенім. Құдайы қонақ болып отырсам дәй келеді деп, бір ауыл әбігерге түсті. Өзіміз де бой тасалауға мәжбүр болдық. Мен дәй көрмей жүрмін бе, үй иесі айтып, қиылған соң, амал қанша. Апырай, дақпырт жаман екен ғой.

Өстіп, бір ашуымды тарқатып алдым. Жеңешем маған жылы қарады, ағамыз елемегенсіп, «шай ішіңіздер» деп, бәйек болды. Бірақ, кесемді өзі әпергенінен беті бері қарағанын байқадым. Қиқымат пен жартылай ауыр салмақ күлгенсіді.

— Ау, ағайын, шайдан бұрын айтатын өкпем бар. Өкпе деген қазақтың бір ғажап қасиеті, бір-біріне назы ғой. Айтылмаған өкпе көкірекке түскен құртпен тең, арылғанға не жетсін,— дедім де, домбыраны қолға алдым.

«Ағаеке-ау, «абыройың» асқанын-ай,
Бүгінде сені қара басқанын-ай.
Қылмысы бар қоймашы секілденіп,
Дәй келеді дегенде сасқаның-ай.

Ауылдың көремін деп сай-саласын,
Шығып едім қаладан тай-таласып,
Қиқымат үшін үйіңнен қуып шықтың,
Қазақтың арыстандай бір баласын.

Неге сонша ұрыдай қуыстандың,
Қабағына қарамай туысқанның.
Бір мәнісі мұның да болар-ау деп
Амалсыз отау үйге жылыстадым.

Өуелде бірге жүріп көп боп келдік,
Көрер көзге бір қара топ боп келдік.
Жеңешем көп артыңнан, «ішт» дегенде,
Ләм деместен, ағаеке, жоқ боп кеттің.

Жеңеше-ау, күндей күліп жайнай берші,
Ақылмен алыс-жақын ойлай берші.
Ағамыздың сүйегі жасық екен,
Алдыңа сап әрдайым айдай берші.

Агеке, ата салтқа қарамадың,
Қонақты жікке бөліп, алаладың.
Қиқымат дәй болғанда, мен нағыз сой,
Дәмдес бол деп айтуға жарамадың.

Ендеше мен келейін кеңесіме,
Қиқымат меніменен теңесе ме?
Ақылы сізден гөрі молдау екен,
Тізгінді берсең қайтеді жеңешеме.

Бәрі де дуылдап, бір серпіліп қалды. Жеңешем сылқ-сылқ күліп, маған сүйсіне қарап отыр. Ұзекең қызарақтаса да, шын пейілмен, ризалықпен кеңкілдеді: әйелін мақтағанды кім жек көрсін!

— Апырмай, өлтірдің-ау, сенің бұндай екенінді қайдан білейін!

Ұзекеңнің бұл сөзі мен жеңешемнің мейірлі жанары беделіміздің қаншалықты өскендігіне куәгер. Қолынан сусып бара жатқан тізгінге Қиқымат жармасқан жоқ — өле алмай жүр дейсің бе?

Шай ішіп, бірер бөтелкенің басын қағып тастап, жадырап, кең отырдық. Әңгіме Ұзекеңнің биылғы жоспарды орындағаны, келер жылы жүз қойдан жүз жиырмадан қозы алуды көздеп отырғанына ауысқанда, Хамзаның көзі сығырайып, танауы төбеге қарады. «Ол біздің қолда ғой» дегенді ашып айтпағанымен, сыздықтатып, сыздана ишара қылғаны. Отардың қошқары секілденгенін ұнатпай қалдым. Біраздан соң тер басып, бой жазуға далаға шыққанбыз...

Адыр-адырды қуалай қонған қойлы ауыл көзге ыстық, көкейдегі әлде бір сезімдерді қытықтайды. Топталып, тамашалап тұр едік, салт атпен қойшының баласы келе қалды. Сәлемін алғаннан кейін: «Балақан, ағаңа атыңды түсіп бермейсің бе?» дедім. Сөзге келген жоқ; жирен қасқаға қарғып мініп, ойқастай жөнелдім. Етектен төскейге, одан ылдилатып, жазыққа шыға құйғытып-құйғытып аламын. Көрі даланың, менің даламның төсінде мен мінген аттың да тұяғы дүсірлегені-

не мың шүкір. Аруағым оянып, танауым делдиді: қарсы алдымнан ескен жел жүзімді аймалады. Жарықтық дала барда, далада шапқан ат барда, ат үстінде ұлан барда елдің қасиеті жоғалмайды ғой.

Құмарым қанып, қайта оралғанымда, Қиқыматтар көшіп жатқан қойшы үйіне тақап қалыпты. Атты балаға ұстатып, құйрығынан бір қағып, маңдайынан иіскедім де, топқа қосылдым. Бейтаныс қойшы мен әйелі алты қанат қоңыр үйді жығып, машинаға тиеп жатыр. Дидарласып, көш көлікті болсын айттық.

— Әнеугүні алшымызды қуырып, жер ыңғайына да қаратпады ғой, қараң қалғыр.— Қойшының әйелі наразы.— Судан сонша жыраққа түсіріп кетті. Машина жылында бір қолға тие ме, жоқ па, мына біреу кеп қалған екен, көшіп алайық деп жатырмыз.

«Мына біреуі» көк майсада шалжиып жатыр. Бізді, дәлірек айтқанда, Хамзаны көріп, ұшып тұрып, сәлем берді.

— Неғып көмектеспейсің?— дедім тікесінен.

— Е-е, өздері артады да. Көрсеткен жерлеріне жеткізіп берсек, екі дүниеде разы шығар.

Бюрократтау шофер екені білінді. Жыным мұндай келмес.

— Хаке,— дедім, жартылай ауыр салмаққа.— Малшыларыңыздың қамын осылай ойлайсыздар ма? Көшіп-қонуға көмекші қайда?

Хакем мені әлі онша менсініңкіремей жүр, сірә, кім екенім жетесіне жетіңкіремей тұрса керек.

— Е-е, бір үйлерін өздері де көшіріп алатын шығар.

Тісінің арасынан шырт түкіріп, шартып тұр. «Іштен бір тебер ме еді?»— деп ойладым.

— Оу, бұл не тұрыс, жігіттер? Әйел жүк тасып жүргенде... Қане, кеттік.

Қапардан басқа ешқайсысы қолдамады. Солармен салғыласып жатамын ба, костюмді лақтырып тастап,

Қапар екеуміз кірісіп кеттік. Әп-сәтте, бір бусанғанша тиеп алып, су бойына апарып, үйді тігіп те жібердік. Үй иесі бәйек болып, бөтелкесін суырып алды. Бұл кезде шартықтарым да кеп қалған екен, «қоныс құтты болсын» деп, қағып тастадық.

Жаңа атын берген бала осы үйдің баласы екен.

— Балақан, атың жақсы екен, қалай, өзің де жақсы оқисың ба? — дедім.

Біржалаңдап күлді. Қойшы мақтанып қойды.

— Әтлішнік. Биыл алтыншыға көшті.

— Е-е, ержетіп қапты ғой. Енді бір үш-төрт жылда бір қызды алып қашып кеп тұрады ғой аман болса.

Бала қызарақтап, төмен қарады. Шешесі «тәубалап», «аузыңа май, айналайын, соған жазсын де», — деп алғысын жаудырды. Қойшы күлді.

— Күшік... Оқытамын. Мына Хамзекеңдер секілді болса жаман болмас.

— Дұрыс, оқы, айналайын. Оқымай, рұхсатсыз әйел алып келсе, маған хабарлаңыз, өзім келіп, тәртіпке сап беремін, — деп жол-жол білегімді көрсетіп қойдым. — Ойнаймын, балақан, оқы. Алматыға келсең үйге соқ. — Адресімді қолма-қол жазып бердім; үйіне шақырып, бірақ адресін айтпайтын мәліш емеспін ғой. — Жақсы бол. Бірақ, мына екеуі сияқты болма — Қиқымат пен Хамзаны нұсқап қойдым да, баланың маңдайынан иіскедім. — Мен сияқты бол!

Шынымды айтсам, аналар әзілге жорығансып, пышырай күлді...

Былай шыға, Қиқымат жеңімнен тартып, оңашаласын:

— Батыр-екесі, сені біреу түсінеді, біреу түсінбейді. Кішкене былай абырой жоғалтпасақ...

— Е-е, мен қай жерде абыройымды айрандай төгіпін?

— Алматыдан келді деген атымыз бар, кішкене салмақтырақ болсаңшы. Балалармен асық ойнап, да-

лақтап атқа шауып, жүк тасысып жүрсең сыйламайды қазақ. Бұларға сіресіңкіреп, кекірейіңкіреп тұрсаң қадірлісің.

— Әй, не оттап тұрсың? — Қан жайлауда Алматыдан келген екі дос бетпе-бет келдік. Осы Қиқыматтың кім екендігін қазір мен жақсы білемін, осымен кешкен хикаяларыма ой жүгірткеннен бері бұның оңбағандығына көзім жетіп, бүгінде іштей суып, кетісіп қалғандығынмын. Екеуіміздің «сіз-бізіміз» қазір студент кезден қара нанды бөлісіп жеген ескі жолдастықтың екпінімен кәдеге асатын жансыз әдет қана. Арамыздағы елсіз жіпті бытырлатып қанша үзгеніммен, Қиқымат ебін тауып, білдірмей жалғап қоятын. — Бірдеңе үйреткің келіп тұр ма? Егер мен осы өмірімде бір ойға табан тіреп, бір үлкен ақылға ие болсам — ол сенің тіліңді еш уақытта алмау. Бедел дейді ғой. Хамза екеуің құсап дүрдиіп, дөңайбат көрсетіп, аңқау елді әуреке салып жүрмей-ақ қойдым. Өйтіп, сіреспей-ақ, жылы жүзбен келе берсең құның кетіп қала ма? Осы үйдің сойған қойын қай еңбегім сінді деп дандайсып, қай бетіңмен жейсің, ей? Ал мен ұялмаймын, өйткені қонақпын. Сен бір осыларды жарылқағыш бола қапсың ғой. Сенсіз де баққан қойын бұдан былай да бағады. Дөй боп дүңкигендерің үшін-ақ екеуіңді ауылды айналдыра сабар едім, әттең, кішкентай ғана ақылым соған жібермейді. Алматыдан келген екеуі төбелесіпті деген атқа қалудан ұяламын, әйтпесе сенің көн боп қатып қалған көңіліңе, жылтыраған бетіңе қарайын деп тұрған жоқ. Ал енді жайлауды, елді сағынып келгенде, көк шалғынға аунап-қунамасам, атпен құйғыта шаппасам, бала болып асыр салмасам құмарым тарқай ма? Елдің алдында бәріміз де баламыз, есінде болсын. Әулиесіме, Қиқымат! Дүниеде қулықтан үлкен ештеңе жоқ деп, үрген қуықтай ісінесің де тұрасың. Ондай тұлып беделдің керегі не маған? Не сонда, менің балалығым оянса, асыр салып ойнасам, көшкен үйге кө-

мектесем, беделім кеміп қала ма? Сөйтіп, ойнап-күлгеннен, яки, сен құсап сіресіп тұрғаннан адамның шын болмысы әп-сәтте өзгере қала ма? Ойнап-күлгеннен менің шын қасиетім шетінеп, сірескеннен сенің шын қасиетің арта ма? Сен солай сіресе-сіресе, көңіліңнің шын құштарлығын тұншықтырып, жалған, көз бояу бедел үшін өлтіргенсің. Қазір көрсоқыр көкірегің ондай пәк сезімнен жұрдай. Енді жылап сұрасаң да саған ол жоқ. Мен құсап жүру қолыңнан келмейді. Сен жалған адамсың. Не, бағана шешініп тастап, қойшыға қолғабыс жасасаңдар, кеміп қалатын ба едіңдер? Қойшыда да көз, көңіл, зерде бар, — кімнің кім екенін ол да таниды, бірақ мен құсап айтпайды. Қанымды қыздырма, үрген местей бұлтиып жүре бер, әйтпесе пыс еткізіп желіңді шығара саламын!

Кекілінен ұстай ала жаздап барып, өзімді-өзім әрең ұстағаным. Қиқымат қиқылдап күлгенсігенімен, қаны қашып-ақ кетті.

— Уай батырекесі, қойшы, құрысын. Алматыда таусылмаған дауды жайлауда қоздырып қайтеміз. Одан да алаңсыз демалайық та, — деп, ымыраға шақырды.

— Ал мен кез-келген жерде сенің алдыңнан шығамын да отырамын. Тұқыртып, желкеңнен басып отыруға жалықпаймын, есінде болсын!

Самал жел екеумізді де үйге жеткенше қалпымызға келтірді. Үйге төп-тәртіпті кірдік.

Хамзекең құс жастықты жұмарлап, қисайып жатыр. Көзім түсіп кеткені — иттің баласы аяғын да шешпепті. Жаңа далада басып кетсе керек, төрт-бес құмалақ ақ киіз бен пүліш көрпенің арасында баттасып қалыпты. Үндемей-ақ қояйыншы десем де, көзге күйік екен, жүрегіме жағылғандай болып, жынымды шақырды. Домбыраны алдым қолыма. Шертіп-шертіп, елді өзіме қараттым.

Мықтыға жалтақ қана жағынады,
Оны көрсем әрқашан қағынамын.
Еңкейсек, қозы қарның жарыла ма?
Туфлиді шешіп келсең неғылады?!

Ұзекең мен Қапар шыдай алмай мырс етті. Жеңешемнің жанары жалтылдап, сүйсінгеннен сақ-сақ күлді. Хамза аяғын жинап, басын көтергенде, көзі құмалаққа түсіп, қызарып, шөгіп қалды. Тәубесіне келтірмей қоямын ба!

Бастықтың оңғанын да, оңбағанын,
Көп көрдім сен сияқты домалаған.
Даланың қойы менен ешкісі де
Шашпайды төрге шығып құмалағын!

Үй іші қыран топан күлкіге толды. Қапар ішін басып алып: «Әй ерім-ай, өлтірдің-ау»,— деп селкілдейді. Қытығына тиіп, зорға шыдап отырған Ұзекең де еркектік танытып, «сауап болды»,— деп жіберді. Жеңешемнің әдемі күлкісі Хамзекеңе әсіресе қатты тиді. Қиқымат екеуінің жапырылып, менің қолыма су құюға да жарамай қалғанын ұқтым.

Өзіне ұрынбасам да, Қиқымат та құнысып қалыпты. Бақсам... бұл да туфлин шешпеген екен, енді қайда тығарын білмей, аяғын бір бүгіп, бір жазып, сасқалақтап отыр. Ешкімге естіртпей, құлағына, жайдары ғана сыбырладым: «Есіктен атып жібермей тұрғанда, бар да шешіп кел».

— «Аталы сөзге арсыз тоқтамайды» деген. Тауып айтқан соң қолқа жоқ. Айып бізден,— деп, Қиқыматтығына басып құтылып шыға келді. Құнжыңдап, ол көтерілген соң, Хамзекең де домалады. Көрпе мен киізді сүрте берген жеңешем тағы да мырс ете қалды.

— Ау, ағайын, бәрі әзіл-қалжың ғой.— Ұзекең күн ұзаққа бір көсілді.— Бұндай думанды қызыққа не жетсін! Сондықтан да мына сый қонақ үшін бір алып қояйықшы!

Бұл — ресми мойындау; Қиқымат қиналса да қағып салды, Хамзекең ұрттады да қойды. Ұзекең мен Қапар ғана емес, жеңешем де аппақ қылды.

— Да-а! — Хамзекең сөйлей күрсінді. — Бізді қырыңа қатты алдың ғой. Бастық атаулыны жек көресің-ау, сірә! Солардың тізесі батқан-ау, не өзің тізгінге ие бола алмаған соң, елді күндейсің. Ішің тар.

— Қателесесің, Хаке, қайта мен бастықтарды жақсы көремін. Рас, рас, күлмей-ақ қой. Е-е, мен неге оларды жек көруім керек? Олар да мен сияқты адам, шаруа қамы үшін жарғақ құлағы жастыққа тимей жүргені. Ел басқару оңай емес. Оларды әрқашан да құрметтеу керек, мен өзім сөйтемін де. Бірақ, бастық болу — қызмет. Ал адам ретінде, яғни, жұмыстан тыс тіршілігімде мені біреу неге басқаруы керек? Біреуге бағынып өмір сүру деген қорлық қой! Жеке араласқанда мен бастық дегенді білмеймін, өзіммен тең праволы, өзім сияқты адамды білемін. Бастық әділ болсын, ешкімді басынбасын, өзім дегенде өгіз қара күші болмасын — міне, сонда мен оны жақсы көремін. Ал қонақта да, моншада да, ең аяғы төсегінде де бастық екенің есінен шығара алмайтын, өзгенің үстінен қарайтын, «мен келе жатырмын, дұрыс күтуге қамдансын» деп пәрмен қылатындарға қаным қас. Оны жасыра алмаймын. Маған ешкімнің тізесі батқан емес, батпайды да. Сол сияқты ешкімді күндемеймін. Бірақ, туфлин төрге оздыратындардың өзі босағаға лайық екенін үнемі ашық айтамын.

— Ал тап осың барып тұрған мәдениетсіздік.

— Қой, көке. Осы жерде менен қандай мәдениетсіздік көрдің? Бар болғаны шындықты бетке айтып едім, жаныңа жақпағасын дөрекілікке саясың. Сонда, біреудің шаңырағын баса көктеп, аппақ киізін ластап, аяқ киіміңмен төрде шалжиып жату мәдениеттілік те, оны бетіңе басқан менікі мәдениетсіздік пе? Өзің айтшы, үйіңде сөйтпейсің ғой, ә? Әйелің өйткізбейді. Бұл кісі-

лер сый қонақ деп ең жаңа, ең әдемі төсенішін төсейді, сен аппақ киіздің үстінде лас аяғыңмен кердең қағасың. Төр сыйлаған атам қазақтың қай салтынан көріп едің ондайды? Мен, жалпы, адам сыйлай білетін сыпайы жігітпін, бірақ бұндай нәрселерге, қылша мойным талша, өтімді жарып алсаң да шыдай алмаймын. Жалпы, Ұзеке, айып етпеңіз, сізден де бар. Жасы кіші адамдар, әрі қонақ. С ыларды осылай тайраңдатуға бола ма? Айтып тастамайсыз ба?

Хамза булығып, стаканын көтере салды. Жұдырығын иіскелеп, сәл бөгелді де:

— Әйтеуір, дым түсінігі жоқ, грубиян, дорақсың, — деді, түйеден түскендей. Көзі ежірейіп, құлағына дейін қызарып, шатақ іздегенін қарай гөр. Қиқымат қыпылдап араға түсуге айналды. (Бір де бір төбелесімнің сырын әлі жөндеп түсінбеген бейшара мені ай-шай жоқ бір ноқай, кәдімгі шырық бұзар, бұзақы санайды ғой. Ана бір есер шақтарда артық кеткен кездерім болғанымен — қызу қанды болғасын қайтейін, соларыма әлі ұяламын — көбіне жұқалаң төзімім таусылғанша, мәселенің бейбіт жағын қарастырамын. Төбелес адамгершілікке жат екеніне ақылым жетеді, бірақ асау қан кейде ырқыңа көнбейді. Ал Қиқымат қай бір менің абыройымды ойлап отыр дейсің, бүлік шықса көздеген шаруасы бітпей қалады ғой — уайымы сол). Ұзекең мен Қапар тіксінді. Абырой болғанда, жеңгей сыртта.

— Хаке, мен шаңырақ, дәм сыйлайтын қазақпын. Ақ дастарқан басында жанжал шығармай, ынтымақпен отырғанды ұнатамын. Сондықтан сырын білмеген аттың сыртынан жүріп не қыласың, сөзіңді қайтып ала ғой, — дедім, Қарасай атама тән ұстамдылықпен.

— Қайтып алмағанда не қыласың?! — Хамзажаным қояр емес. — Конце концов мен күрестен кандидатпын.

Алара қарағаны жаман — еркіне жіберсең буындыруға бар. «Кеңірдегінен алып, әсем боялған қызғылт керегенің көзіне қыстыра салайын ба?» — деп қаһарға мініп барып, зорға бөгелдім. Көзім жел үрлеген шоқтай қызарып кеткен-ау, шамасы, Хамзекем әлгіндей емес, лезде жүні жығылып, шөгіп қалды. Үйдегілер үш жақтан басу айтып, татулыққа шақырған. Мен кеңкілдеп күлдім.

— Жә, осы әңгімені доғара тұрайық. Қышынып бара жатсаң, әуселеңді кең жерде көрермін. Бірақ, бәрібір, айнала келіп, сөзіңді қайтып аласың ғой деп қатты үміттенемін. Ал, қазір құдайым ойын-күлкіден айырмасын, желпініп, әңгіме-дүкен, сауық-сайран құрайық, — дедім де, Қапарға бұрылып, қалжың айттым. Оны Ұзекең қолдап, Қиқымат іліп өкетіп, дуылдаса жөнелдік. Сырттан жеңгей кірген бетте, Ұзекеңнің көрікті зайыбы, біздің ақылды жеңешеміз үшін деп, жабыла бір алып қойдық. Тоң жібіген жайма шуақ, ғажайып сәт...

Ұзамай табақ тартылды. Ұзекең қипақтап, басты Қиқымат екеуміздің ортамызға қойды.

— Ал, алыстан келген екі қонақ, жасы үлкенің бе, жолы үлкенің бе, біреуің ұстаңдар. Сендерге арналған мал ғой.

Бұндайда кердең қағып, алға түсетін әдетім жоқ. Өмірі бірер жас үлкен Қиқыматты жіберетінмін. Бүгіннің жөні бөлек.

— Жолға жығылсақ, болыстың тұқымы ұстай ма, жоқ батырдың тұқымы ұстай ма? — дедім қалтамнан бәкімді суыра беріп.

— Е-е, әрине, халыққа батыр қымбат, жол сенікі.

Қапар ағасының алдын орап еді, Ұзекең «жөн екен» деп қойды. Басқалардың дымы ішінде. «Бісміл-лә» деп басты ұстай бергенімде сүйгенін жеуге келген, бірақ қирай жеңілгендерін енді толық түсінген Қиқымат пен Хамза құйқа дәмәтіп, тигеніне қарап қалды...

— Батырдың қолынан татқан дәмге не жетсін!

Қиқымат қутыңдап, бәрін жуып-шая сөйледі. Хамзекең аузындағысын толғай жұтты да, маған бақырая қарады.

— Осы келгелі айтып жатыр. Қай батырдың тұқымысың?

— Еншалла, Қарасай батырдың...

— Ондай батырды естіген емеспін.

— Естімесең, естисің. Ол кісі туралы бірнеше жыр бар. Бірақ сауатсызға не дауа? Сен естімегенге атамның қадірі кеміп қалмас. Қазақтың қай батырын естіп, қарық қылып жүр едің? Баяғыда, Жоңғардың мың жауынгеріне жүз жігітпен талтүсте шауып, тас-талқан қылған, аты тарихқа кірген атамыз жарықтық енді тіріліп келіп, «мені тани көр»,— деп саған сәлем беруі керек пе? Мен де батырмын, мен-ақ жетемін саған.

Хамза үн-түнсіз, тұқырып, быртиған аппақ саусақтарымен алдындағы тарелкадан көсіп алып, ет асауға кірісті. Әлденіп алғаннан кейін тілге келді.

— Атаңыздың атақтылығына дауым жоқ. Бірақ, соны айтып, төс қағып, мақтана берудің қажеті не? Өзін-өзі мақтағаннан без деген. Басқа жұрттан еш қасиет таппай, ертеңнен кешке дейін өзіңді-өзің бетке ұстап, айналып-толғанудан жалықпайды екенсің.

Жұрт ду күлді. Қиратып тастағандай Хамзам ол қоқилансын. Аузымдағы құйрық-бауырды қылғи салып, шапшаң жауабымды сарт еткіздім.

Даттасаң шыныңменен датта, құдай?
Мақтасаң, шыныңменен мақта, құдай!
Не даттайтын, не мақтайтын қасиеті жоқ,
Дүмбілез Жамзалардан сақта құдай.

Күлкінің көкесі көрінді: ел қыран-топан; Ұзекең сорпасына шашалып қала жаздады. Хамза қып-қызыл болып, үнсіз сылқылдап жатыр.

— Мен қандаймын, ә, бауырым?— Күлкі басыла

Хамзекеңе қуақы сұрақ тастадым да, жауабын да өзім қайырдым.— Мен осындаймын. Бұғып, ішімдегіні тап деп тымырайып, сіресіп, сыздап жүргеннен гөрі, алшаңдап, емін-еркін, ақ жарқын мақтанып жүргенім мың есе артық. Содан тіпті біреу зиян шекпейді ғой, ә? Басқа біреудің көлгірсіп, өтірік мақтағанына иланып, бас шұлғып, ісіп-кеуіп қаласыңдар ғой. Мені ешкім өйтіп мақтамай-ақ қойсын, өзімнің шын мақтаным жақсы. Осы дүниеден өткен талай мықтылар да мақтанған шығар — басқаның бәріне ақылдары жеткенде, мақтануға жетпеп пе? Заңды мақтаныш болу керек адамда — онсыз ол соқасын қанша мықты сүйрегенімен, мыңқ етпейтін өгізбен тең. Осы сендер де мақтанып жатасыңдар ғой, әрине, өздеріңше ешкімге көрсетпегенсіп, байқатпағансып. Байлығыңа, біреуді алдаған қулығыңа, қызметіңнің үлкен екендігіне, тіпті, нақты мысал керек болса, қарапайым қойшының алдарыңда құрдай жорғалайтынына ісіп-кебесіңдер. Оның қасында атамның елін қорғаған әйгілі батыр екендігін, өзімнің соған тартқан ер мінез екендігімді мақтаныш тұтуым айып болып па, ә, Хамзеке?! Қалай?

Бұл жолы үйдегілер сыпайы ғана жымыңдасып, бір-біріне, маған, Хамзаға көз жүгіртіп қойды. Ұзекең мен жеңгей «тамақ алыңыздар», — деп, ілттипат білдірді. Қапар маған жылы қарайды.

— Біздің батыр бала ғой, бала, — деп Қиқымат қолпаштады.

— Бұл сөзіңді менің ақ жүректігіме ғана берілген баға деп қатты үміттенемін!

Астарға түсінбесе Қиқымат бола ма, тауып кетті.

— Е-е, әрине, солай. Әйтпесе ақылы да баланың ақылы сияқты деп кемсіткелі отырған жоқпын ғой.

— Ер жігіт болса, осы қайнымдай-ақ болсын.— Жеңгей ашылып, сөзге араласты.— Ақылы мен ақкөңілі бірдей түсіп, жарқырап жүрген жігіт елдің бағы ғой.

Арақ пен мақтан қосылғасын белгілі; мәртебем өсіп, масаңдаумын; бірақ, бәрібір, жеңгей сөзінің екінші жағымен Қиқымат пен Хамзаны осып өткенін аңғардым. Оны аналар да сезді. Көңтерілі Қиқымат үнсіз жымылып, сорпасын сораптап қойғанда, тар бүйен Хамзекең тағы жарылды.

— Сонда да болса сыпайылыққа не жетсін. Отырмыз ғой біз де шыдап. Шындық керек болса, мен де батырдың тұқымымын.

Мен үшін бұл тосын, үлкен жаңалық еді. Өзімнен басқа батырдың тұқымын әлі күнге кездестіре алмай, қор болып жүрген қайран басым, әуелде қуанып кетсем де, сол сағынған жанның Хамза болып шыққанына қарным ашып қалды. Бірақ, батыр атаулыны қадірлеп, табынып өскендіктен, шын пейіліммен тіл қаттым.

— Атаңыз кім?

Хамза айтты. Жарықтықты мен білетінмін, атын атамай отырғаным — аруақ сыйлайтын қасиетті жігітпін ғой — тұқымы мынадай болған соң, оны аямай сойып салған соң, осының атасы деп әйгілеу ұят қой.

— Мен атаңыз туралы аңыздарды естігенмін. Атаңыз менің атаммен қанды көйлек дос болмағанымен, тілеулес, жолдас, иықтас болған. Ерлігі әйгілі, ел қорғаған батыр ғой...

Мен Хамзадан ілтипат ишарасының орнына, көкірегін кернеген паңдық елесін байқадым. Демде шірене қалыпты.

— Е-е, білсең сол. Несіне өздеріңді мақтай бересің? Көрдің бе, бізде де бірдеңе бар екен, ә?!

Өздеріңді дегені әсіресе қатты батты. Мені қойып, атамның аруағына тіл тигізгені кәрі жынымды қоздырды.

— Мен сенің атаңды қадір тұтамын және аталарды қарсы қоюға қарсымын.— Мүмкіндігімше ұстамды сөйледім.— Бірақ, сондай кісінің ұрпағы болсаң да, сені қайтіп мақтамақпын?

— Көңілің толмай отыр ма? Сенде бар дене менде де бар. Күш те жетеді... Енді не қыл дейсің?

— Әңгіме білекте емес, жүректе. Бүгін біз жарты күн бірге болдық, қай мінезіңе қарап ер демекпін сені? Бойыңда атаңның қаны ғана бар, басқадан жұрдайсың. Қасиетінен айрылған, батырлық рухы, мәрттігі жоқ сендей ұрпағы бар батыр атаңды аяймын.

Батырып жібергенімді өзім де білдім, бірақ айтқан сөз — атылған оқ. Хамза әуелі бүк түсіп қалды, іле-шала бойын жиды; күре тамырлары адырайып, басына шелек-шелек қанды тасқындатты; құлағына дейін қызарып, тұтыға тіл қатты.

— С-с-сен өзің... Әбден басынып, қорлап барасын ғой. Қ-қ-қолыңда өлемін!

Таятұғын сарсаң мен емес, «егескен жерде шарт кетпей, шаппаған нәмарт оңар ма», әуселесін көрейін, сыбағасын берейінге оқталғанымда, жеңешем тағы да көл-көсір ақылымен қайран қалдырды.

— Айналайын алтын қайындарым-ау, несіне бүлініп отырсыңдар? Тап бүгінгідей тамашаны бұл өмірімде сирек көрдім.— Кекесіні кесіп түсті-ау деп ойлағам.— Кекетіп отырғам жоқ. Бір жып-жылмағай, тым тәртіпті отырыстар болады — сызылып-сызылып қайтқаның болмаса, түк әсер етпейді. Одан гөрі осы сендердің кедір-бұдырлау, бірде суық, бірде ыстықтау қалжыңдарың мың есе артық. Не айтсаңдар да жарасады сендерге. Қатарсыңдар, біріңнің сөзіңді бірің көтергенге не жетсін? Бетке айтқанға да ренжудің қажеті не? Сырттан өсек қылса қайтер едіңдер? Бір-бірін жасырын жамандайтын да еркектер пайда болыпты ғой бұл күнде. Ащы да болса, ашығы жақсы.

Бағанадан бері әңгіменің желісін ұстап отырған әйелдің сөздері менің ойларыммен үндесіп қалды. Астарлап, кімді соғып отырғаны да маған аян. Үй ішінде бір серпіліс пайда болып, ең аяғы Хамза да, қанша дегенмен, оқыған жігіт қой, үнсіз бас шұлғып, сорпасын

ұрттады. Қайтадан қауқылдасып, жеңгеміздің сөзіне ризашылық білдіріп жатырмыз.

— Иә, жеңешем дұрыс айтады. Несіне ренжисің маған?— деп, жеңгей сөзінің астарын Хамзаға бағыттап қойдым.— Қайта, дәрудей көріп, дертіңе дауа қылмаймысың? Сөйтіп, ар жағында, тереңде ұйықтап кеткен ерлігіңді оятпайсың ба? Сөніп бара жатқан шоғыңды үрлемейсің бе?

— Саған дауа болмас.

Амалы құрыған Хамза қолын бір-ақ сілтеді, өзгелер жеңіл өзілге сайып, күлісіп жатыр. Тоң жібiгендей, бірақ әлі де ызғар бар сияқты.

«Ақыры бір қызық болды ғой»,— деп, тап-таза мүжілген тоқпан жiлікті алдым да, бір-ақ бұрап сындырып: «Жеңеше, майының дәмiн алыңыз»,— дедiм ұсына берiп. Ел дүр сiлкiндi, күрестен кандидатымның көзiне үрей тұнған...

...Далаға шыққанамызда күн еңкейiп қалған екен. Өрiстен қайтқан отарлар төңiректi тiршiлiк шуына толтырып, алыста қалған, сан жылдар тасқыны бiртiндеп көмiп, тереңге жасырған балғын сезiмдердi оятып жiбердi. Көкiрегiмдi бұлдыр елестер кернеп, момақан қойларға беймәлiм сағынышпен ұзақ қадалдым.

Ұзекең атқа мiнiп, отардың бiр шетiне шығып, екi баласына жөн сiлтеп жүр. Қақиып жаман үйренген Қиқымат пен Хамза «аяғымыз ұйып қалды»,— деп, құрыс-тұрыстарын жазуға бөгелген. Малдас құрып отыру қанамызға сiңген Қапар екеумiз озыңқырап кетiппiз.

— Сенi сөз қылып жатқан болу керек.— Қапар бұрылып қарап қойды.— Алған әсерлерiнен айыға алмай, бiр-бiрiне мұң шағып келедi-ау, дәу де болса. Әйтеуір, сенi жақсы көрiп келе жатқан кiсiлерге ұқсамайды.

— Мейлi. Жалпы, мен туралы анау мынадай ойлап қалады екен-ау деп өмiрi қыңбаймын. Елдiң пiкiрiмен

санасу керек, әрине, бірақ дені сау, дәнегі бар ойға ғана жүгінемін. Әйтпесе, мен туралы мынау былай ойласа екен деп, мені ұната көр, мен жақсы адаммын деп жалбақтап, өзімді-өзім сатып, құбылу қолымнан келмейді. Пиғылы теріс арамға жүйрік, сондықтан да мен неге ондайларға ұнауым, ұнауға тырысуым керек? Адам бойынан тек пәле іздейтін мәліштердің, өсекші қатындардың сыпсыңы менің шын болмысымның өлшемі бола алмайды ғой. Сондықтан, біреудің көңілінен шығайын деп жалтақтамай, мен осындаймын деп алшаңдап жүремін.

— Уай, ерің! Әйтеуір бір сауап болды Хамзаға. Әбден басынып алған. Ұзекеңе: «бұларды неге сонша тайраңдатасыз?» деймін ылғи. Жуас қой ол кісі. Сосын өзінше қулық қылып: «Бастықтармен тату болу керек, бала. Сен әлі өмірді білмейсің. Хамзекең сияқты дүмді жігіттер қолға сирек түседі, сондықтан, сыйлап үлгеріп қалу керек. Ертең көмегі тиеді», — дейді. Бүгін біраз тәубаларын келтіріп. Ұзекеңнің де көзін аштың-ау.

— Ой, Ұзекең де айға баспалдақпен шыққысы келеді екен ғой. — Қынжыла күлдім. — Өйтіп алған бәйгенің, жақсы аттың қандай ләззаты болмақ? Көзін аштың дейсің. Соны бұрын көрмей жүрді дейсің бе? Көрді әрине, көрді де көнді. Бір сәтке көңілі бұлқынып-бұлқынып қояр. Дағдылы мінезден оп-оңай арылушы ма еді?

— Жүректің, бір сәттік болса да, бұлқынысы неге тұрады?

Қапар ақылды нәрселер айта бастап еді, сөзін соңымыздан қуып жеткен Хамза бөліп жіберді:

— Алеке, қойшыларға қамқорлық дейсің. Бұлардың өмірі деген керемет рахат қой. Ел баққаннан қой баққан қиын боп па? Бастық болғасын пәленбай адамды ебін тауып, жұмсай білуің керек. Ал қой дегенің отын оттап, суын сулап жүре береді. Қойшекең болса,

баласын атқа мінгізеді де, өзі біз сияқты сый қонақтармен бірге ет жеп, сорпа ішіп, салқын үйде сайран салады.

Менің ажарым бұзылып, танауым желп ете қалса керек, іле-шала әзілге бұрып жіберді.

— Ойнап айтамын. Әйтпесе қойшы өмірінің қиындығын білмейтін бала емеспіз ғой. Әй, өзің де бір сұрапыл екенсің. Дырдай қылдың-ау. Сауап, сауап бізге.

Хамзаға таң қалғаным: әлгіндегі сіресудің ізі де жоқ, жақын тартып, ақ жарқын сөйлейді. Кішірейгенді қуалай беретін дүлеймін бе, мен де қалжыңға жүгіндім.

— Хамзеке, мына көк шалғын, кең жайлау адамның арқасын қоздырады екен. Аунап-қунап алғың келеді. Жеңілсек жер көтерер, балалық шақты еске алып, күрессек қайтеді?

Қиқымат пен Қапар екі дәудің қызығын көруге ыңғайланды. Бұл сөзімді дұрыс түсінген Хамза разылықпен күлді, бірақ көзіне тоқпан жілік елестеген болу керек, ұстасудан қашқалақтады.

— Ойбай, сенімен күресіп өле алмай жүрмін бе? Қирата жеңіп келе жатырсың, жан шыдай ма саған? Белдеспей-ақ мойындаймыз, сенен жеңілгеннің өзі мәртебе ғой.

Бәріміз де майдай еріп, жарастық та қалдық. Бұл кезде жайлау шуы басылып, жұмсақ қараңғылыққа малынған төңірек жаныңды бейкүнә тыныштыққа ұйытады. Мал жайлап болған Ұзекең қасымызға келіп, бір-бір темекі тартқан соң, жайма-шуақ көңіл-күймен үйге кірдік...

Қараңғыдан кіргендікі ме, әйтеуір, шам жарығына малынған үйдің іші күндізгіден де жайдары, кең көрінді. Төрге ұсталған кілемнің бояулары құбылып ойнап, жиюлы жүк ерекше тәртібімен, сәнімен көз тартады. Аппақ киіз бен пүліштен құралған сан бояулы әсем көрпелер бізді асыға күткендей. Туфлиімді шеше бе-

ріп: «Ақ киіздегі құмалақты кетіргеніммен, әлдекімнің көңіліне құмалақ түсіріп алдым ба?» — деп қобалжығаным...

Өнерді Хамза көрсетті. Лып етіп аяғын шешті де, жоғары шығып, қыры сынбаған костюмін жүктің үстіне атып ұрды.

— Осы қарғыбаумен қылғынып өлетін болдық қой, ә, жеңеше? — деп қуланып, галстукті де сыпырған. Әпсәтте бағанағы манекен әжептәуір адамға ұқсап қалғаны.

Біз отырар-отырмастан домбыраны маған ұсынды.

— Алеке, бүгін бір ғажап тамаша болды. Енді өзің бір жақсылап ән салып бер. Әуелі мынаны ортамыздың қызығы Алекең үшін алып қояйық.

Хамза есе сөйлеп, лыпылдатып барады. Бағанағы қатыр-құтыр, дүңк-дүңк шолақ сөздердің орнын енді инабат басты. Томырықтың төкпе тамадаға айналу процесі қызық екен. Бір жігіттер болады: кісіге жуыстығы жоқ, томаға-тұйықтау, суықтау, сұйықтау. Сіреуге де бейім. Ал біраз ішіп, шекесіне шыққаннан кейін, кәдімгідей жап-жақсы, жайсаң жанға айналады. Әңгімелесіп, қалжыңдасып, ән салып, би билеп, думанның шырайын кіргізеді. Сондай кезде айналайын ақаңа да риза боласың. Ал айыққан соң қайтадан солғындап, қарныңды ашырады. Әуелде Хамзаны сол сапқа тұрғыздым.

Бәріміз гулеп кеттік. Домбыраны қоярда қоймай маған ұстатты.

— Шыны керек, жігіттер, мен әнге жоқпын. Құдай маған бәрін берген де, әу дейтін қабілеттен жұрдай қалдырыпты. Домбыраны да, қазақ болған соң, шерте білуім керек деп, тоқпақтап жүріп үйренгем.

— Сенің кемшілігіңді мойындағаныңның өзі анауымынау мақтанға бергісіз екен.

Қиқыматтың өзілі сәтті шықты. Біраз күліп алған соң, атам туралы қиссадан толғадым...

— Атамыз әрі күшті, әрі ержүректігіне қоса мәрт, нас батыр болыпты. Оның қиссасын оқысаңыздар батырлық мінез, ірілік танылатын тұстары көп. Сондай бір керемет жері бір төре атамызды қалмақтарға тұтқынға байлап береді. Түйеге таңып, қалмақтар алып кетеді. Он күн жүргеннен кейін бір жерге келіп, еру болады. Әлгі жерде бір қалмақ досы бар екен, сол кездесіп, атамызды кепілдікке үйіне сұрап алады. Қойын сойып, әбден күтіп, тынықтырып, ертеңіне тағы бір күнге сұрайды. Айдап келе жатқан шеріктер келіскесін, және қой сойып күтеді. Содан кейінгі оқиға.

«Апарып ертең берем тағы тынық,
Қарасай ер едің ғой бұған шынық».
Ойладым бүгін қашып кетейін деп
Батырдың байлаудағы атын мініп.

Қапыда қолға түскен атам қараптан-қарап өлгенше қашып шығып, соғысып көрмек болған ғой. Ол ертегінің өлмейтін батыры емес; тірі адам, ол да толқиды, көңілі алабұртады; әрі өлімнен құтылудың мынадай мүмкіндігі адамды елегізгітпей қоя ма?

Жаттым да мен киіндім қайта тұрып,
Тыңдадым ояу ма деп жөнін біліп.
Қатыны байына айтты тыңдап жатсам,
Мені «қашып кетер»,— деп қауіп қылып.

Әйелдің айтқаны — байғұс қайтсін енді!

Досым деп қайғырасың сөзін қостап,
Әкеліп салып қойдың үйге бостан.
Қарасай қашып кетсе қайтер едің,
Қазақтың қалмайсың ба шоғын ұстап?

Ал енді қалмақ батырының мәрттігіне жылағың келеді.

Ер қайда Қарасайдай ұрынуға,
Шіркіннің жан жете ме порымына,

Қарасай қашып кетсе жолы болсын,
Досымның өзiм барам орынына.

Сонда менiң атам ойлайды.

Ойладым жүрегiмнен жұлмайын деп,
Көңiлiмдi жамандыққа бұрмайын деп.
Мұны естiп шешiндiм де қайта жаттым,
Әйелге ердi таба қылмайын деп.

Тыңдаушыларым дүрк көтерілiп, ду қол соқты.

— Уау, дегенiң! Ердiң ерi екен, қайран жарықтық!
— дестi.

— Қалмаққа барған соң не болыпты?— дедi мұқият тыңдап отырған жеңгей.

— Қалмақтар батырдың ерлiгiне разы болып, өлтiруге қимай, темiр үйге қамайды. Ханның қызы атамның алыптығын естiп, терезеден келiп амандасады; батырға астыртын азық берiп тұрады. «Егер күнiң туып темiр үйдi бұзып шыға алсаң, ордаға маған келемiсiң?»— дейдi. Батыр уәде қылады. Содан, не керек, бiр күнi бағанағы қалмақ досы берген асыл кездiкпен түрменi бұзып шығады да, өлiмге басын тiгiп, ордаға түсiп, қызды оятады. «Азық берген ақыңа, сөзiмдi жұтпайын деп келдiм»,— дейдi. Сонда қыздың айтқаны:

Мен сенi шақырғам жоқ тиейiн деп,
Дiнiмдi бұзып сенi сүйейiн деп,
Атам сенi алыптай ер деп едi,
Сынадым айтқан сөзiн билейiн деп.

Бәрекелдi, ер екенсiң, жолың болсын,— деп шығарып салады.

— Шiркiн-ай десеңшi!— Жеңгей көзiне жас алып, терең күрсiнiп қойды.— Қызға берген серт үшiн өлiмге бас тiкпек түгiлi, бiр тоқтысын қимайды ғой қазiр.

Әңгiмеге мағна берiп, бағыттап қойды. Еркектер жағы жеңгейге тiк қарай алмай, тұқырған.

— Одан шығып, құла дүзде келе жатса, салт атты жалғыз қалмақ ұшырасады.— Мен сөзімді сабақтай бердім.— Әлгінің астындағы тың атын аударып ала қояйын деп, атам жетіп келіп айқаса кетеді. Сөйтсе әлгі қалмақ...

Атының басын іркіп тұра қалды,
Адам деп мені ойына құрамады,
Шап беріп жауырыннан жұлып алып,
Көлденең ер қасына бүге салды.

Жетектеп көкала атты жүріп кетті,
Алдына мені өңгеріп селкілдетті.
Ердің ері тақымға басад деуші ед,
Басыма келді ғой деп күлдім кекті.

Сонда әлгі батыр қалмақ тілге келеді. «Өлімге бара жатқан кісі күле ме екен? Өзің не қылған жансың?» — дейді. Сөйлесе кетсе, атамды біледі екен. Қысқасы екеуі дос болып, қалмақ астындағы тұлпарын түсіп береді. Сөйтіп, атам елге аман-есен жетеді...

Жұртшылығым аң-таң болып, аңырды да қалды.

— Ойбай, құрдас-ау, керемет батырымыздың өзі біреудің тақымында кеткені қалай? Оның несін мақтап отырмыз бағанадан бері?

Хамза шыдай алмай, ойындағысын ақтарып салды.

— Онда тұрған түк те жоқ.— Мен аспай-саспай, салмақты жауап бердім.— Біріншіден, өзі тар қамауда пәлен ай жатып, қыстығып, арып-ашып келе жатқан адамда әл бола ма? Әйтпесе, жеңілмейді ғой менің атам. Екіншіден, әңгіме қара күште емес, адамның рухында. Рухтың ірілігі білектің жуандығынан анағұрлым артық. Атам қалмақ батырын рухының ұлылығымен өзіне табындырды. Ол да мәрт, кесек мінезді жан екен, атама кеңілі құлады да, дос болды. Қара күшке келгенде атан түйені көтеретін де жігіттер бар, бірақ рухтары сондай қораш, күйкі. Адам рухының ерлігіне, рух батырлығына қара күш тең де келе алмайды, те-

жеу де бола алмайды. Қолдың қуаты кем болғаны айып емес, рухани құлдықтан сақтасын!

— Тұп-тура шындық!

Қапар ұшып тұрып қолымды алды.

— Өзі де атасынан аумады. Біздің уақытқа сай болмаса да, соның жолын ұстап жүр,— деді Қиқымат.

— Неге сай емес, ей? Сонда сен біздің уақытқа лайықсың да, мен лайық емеспін бе? Мен еркек атаулының батыр болғанын тілеймін. Және батырлық ешқашан өлмек емес...

Сөзімді Хамза бөліп жіберді.

— Осының бәрін қайдан білесің? Не деген ғажап адамсың!

Маңдай терімді көлдей орамалмен сүртіп болып, шынайы мақтанышпен жауап бердім.

— Мен — мен ғой!

Зілсіз мақтаныма еті үйренген халайық дуылдай күлді. Домбыраны Хамзаға бұрдым. Сәл іркілді де, кетті дейсің. Әжептәуір даусы бар, әнді нақышына келтіре салады екен. Қазіргінің әндерін ғана айтқанымен, өбден риза болдық. Әнді, ән айтқан адамды қайтіп жақсы көрмейсің! Әнді тебіреніп, елді тебіrentіп айтатын адам жалпы жаман адам болмайды. Орнымнан ұшып тұрып, Хамзамен құшақтастым.

— Оу, өзің керемет екенсің ғой! Бағанадан бері бар жақсыңды ар жағыңа тығып тастап, тымырайғаныңды ұрайын.

Хамза да құшағын жаза беріп, құр қалмады.

— Сенің сыныңнан қорытынды шығармауға бола ма? Тоқпан жілік құсатып жүрсең...

— Тоқпан жілік құсап кетемін бе деп қай бір қорықтым дейсің! Жеңешеме бұйырып кетер-ау деп, сонша жыл жинаған қымбат майыңды қимағансың да.

Біздің құшақтасуымыз бен жарасымды қалжыңымызға үйдегілер тағы бір көтеріліп қалды.

— Хамза қайным талай келіп жүрсе де, бұндай

өнерпаз екенін кім білген! Көріп, естіп отырғанымыз осы,— деді жеңгей.

Мәжілісіміз бұрынғыдан да қызды. Салдырлап кеттік. Еркектер қосыла өлеңдетіп, жеңгей жеке шырқады.

Алты қанат ақ үймен бірге айға ұшып бара жатқан сияқтымыз...

Біраз отырғаннан кейін қайтуға қамдандық. Шаңыраққа биіктік, ошаққа қызу от, түзу түтін, шаңырақ иелеріне, бала-шағасына амандық, бақыт тілеп, тұруға ыңғайланғанда, жеңешем сөз сұрады. Бәрімізге рахмет айтып, тілеулестігін білдірді де:

— Қайным,— деді маған.— Сөзіңе де, өзіңе де разымыз. Аңыз қылып айтып жүреміз сені. Ал, ата-баба салтында ақынға ат мінгізіп, шапан жабатын. Соның рәсімі деп біл. Мына түйе жүн көкірекшені жаңадан тоқып бітіріп едім, қол бостағы ермегім. Осыны сен ки. Өзің ки. Біздің көзіміздей көріп жүр. Алмасаң — ренжимін.

Батыл да ақылды жеңешемнің мына әрекеті бәрімізді де толқытып жіберді. Сірә, ерімен ақылдаспаған да болу керек, Ұзекең: «Ой, жарайсың, бәсе жөнінен жаңылмас деп отыр едім өзім де»,— деп дауыстап жіберді. Тебіреніп: «Ата салтын ұстаған ақылды, ақ жеңеше, сен де аман бол»,— деп, рахметімді жаудырдым...

Сыртқа шыққанымызда, жұлдыздары жәудіреген түн қойнында Хамза мені оңашалады.

— Бауырым,— деді жел қаққан теректей ара-тұра теңселіп-теңселіп қойып. Бәріміз де әжептәуір қызып қалған кез, мен әйтеуір «еменнің иілгені — сынғанына» басып, қақиып тұрмын.— Ертең ауылда той бар, інім үйленеді. Соған кел. «Ер мойнында қыл арқан шірімейді» дегенді өзің көп айтады екенсің, сол арқанды салды деп есепте.— Бұндай шақырудан, тірі болсам қаламын ба?— Ал қазір біз, Қақаң, Ұзекең үшеуіміз

сол тойдың қамымен бір жерге соғамыз. Оған айып етпе. Бағанағы қатемізді кешір. Тәубамызға бір келтіріп, көзімізді ашқаныңа рахмет, бауырым.

Құшақтастық.

— Батырып жібергеніме сен де ренжіме,— дедім.— Ал сендер бүйтіп тез түзеліп жатсаңдар, мен кешірмегенде не қыламын? Бағана-ақ көңілден кетіріп, сенің мына екінші бейнеңе ден қойғам. Ал ертең тойыңа келемін.

— Үйді Қапар біледі.

Ол машинасына беттегенде, Қиқымат келіп құшақтай алды.

— Ертең тойда кездесеміз ғой,— деді ол.— Айызымды бір қандырдың-ау, батырым. Әрдайым өстіп, тіліп жүрші.

— Жақсы жігіт Хамза,— дедім мен.— Бауырмал екен. Еркектің сөзін еркекше көтеріп, құшақтасуы неге тұрады! Өз қатесін түсініп, қалай тез өзгереді, ә! Сыйлап тойына шақырды ғой.

Қиқымат қиқылдап күліп алды.

— Ай, аңғал батырым-ай! Бұл құрметтің басы ғана, көкесі алда. Абыройлы болып жүруді білмейсің деп қанша айттым саған.— Ол жаңа-жаңа Қиқыматқа ұқсап, күшейіп келеді.— Жә, құр бөсіп не қылайын! Себебін іздеп басыңды ауыртпай-ақ қой. Мен оған дәй ағаң туралы айтқанмын!

Не күлерімді, не жыларымды білмей, состыып тұрып қалдым. Олар машиналарына отырды да, қол бұлгап, түнге сіңіп кете барды...

Жол бойы Қапарға тіл қатпай, дәй ағам туралы ойлаумен болдым.

Ағамның дәй екені рас. Дәй болғанда нағыз дәудің өзі. Екеуміз бір әке, бір шешеден туғанбыз, демек, ол да мен сияқты Қарасай батырдың тұқымы. Жастайынан оқу қуған зерделі, қабілетті адам. Оқуын бітіргенше ағам мен тәтемнен, яғни, менің әке-шешемнен

аямай ақша алып тұрғаны рас. Сол кезде өзі серілеу болды-ау деймін, өйткені қазір жеңешемнің көзіне көп түсірмей тасада ұстайтын студенттік альбомында қыздармен әртүрлі күдікті позада түскен суреттері тым көп. Сурет деген жарықтық, үңіліп, түсініп қараған адамға көп нәрсе аңғартады ғой, ағекемнің сол кездегі түскен суреттеріне өз басым қатты сүйсінемін. Оқуын бітіріп, үйленгеннен кейін, ол өз нанын өзі тауып кетті; айналдырған аз жылдың аясында шаруашылығын дөңгелетіп, ел қатарына қосылмақ түгілі, бір қазанның құлағын ұстады. Мен мектеп бітірген жылы дыраудай мықты қызметте болатын. Оқуға келгенде, ағам мен тәтем (әке-шешем) ағаңа сүйен, сол қалаған оқуға бар»,— деген. Оны мен не қылайын: адресі қалтамда, бірақ «қарсы ал» деп телеграмма салған жоқпын. Даладағы бөрінің бөлтірігі қалаға келіп көжек болып қала ма, ысқырып отырып бір таксимен ағам үйіне жетіп, «Қарасайлап» кіріп келдім. Өмір бақи «Қарасайлап» келе жатырмын ғой. Сөйтіп өтетін шығармын. «Үй тентек, қайдан жүрсің?»— деді. «Айдан келе жатырмын»,— дедім айбылымды жимай. Басынан қағынған пәлемін ғой. Жеңешем асты-үстіме түсіп жатыр, обалы не керек, ақкөңіл мейірімді адам. «Ваннаға түсіп ал, жолдан шаршап келдің ғой». Амандық-саулықтан кейін айтқаны сол болды. Мен қырсықтым... «Қорықпа, жеңеше, ауылдан алып келген битім жоқ. Қазір, құдайға шүкір, ауыл да таза ғой». Екеуі мәз болып күлді, ал мен іні-қарындастарымның бетінен сүйдім. Ең кенжесі тентектеу болатын, жұдырығын түйіп «бокс»,— деді. «Аға, мына күшігің Қарасай атама тартатын сияқты»,— деп масайрадым. Шай жасалды. Екеуі ашылған бөтелке әкеліп, дастарқанға қойғанда, менің танауым желпілдеді. «Аға, мен елдің қалдығы түгілі, сенің әке-шешенің сарқытын да ішпеген адаммын. Әлде палуан атамды ұмытайын дедің бе?». Ағам қызарақтады, ақылды жеңешем бүтін бөтелкелерін қап-

татты. Арақ деген пәлені сонда бірінші таттым. Өңешіңді тіліп жіберетіні болмаса, тым жақсы нәрсе екен. Көңіл көтеріліп шыға келді. «Қай оқуға келдің?» Ағамның сөзін теріс түсіндім, өйткені, осында аттанарда мектепті бірге бітірген жолдастарым: «Сен қиналмайсың ғой, дөй ағаң кез-келген оқуға түсіреді»,— деп жыныма тиген. «Оны неғыласың, өзім білемін — бітті. Араласпай-ақ қой. Сенің үлкендігің үшін ғана сәлем бере келдім. Әйтпесе, мойныңа мінер жайым жоқ. Егер мен ашуланбасын десең, ештеңеге араласпаймын деп сөзіңді бер». Сөз берді. «Қанша дегенмен Қарасай батырдың тұқымы деген атың бар, сөзіңді жұтпа. Жатақханаға барып тұрар едім, атам марқұмның аруағынан аттай алмаймын. Жолдастарыма берген сертім бар: түссем өз күшіммен түсемін, әйтпесе, атамның емес, иттің баласы болайын дегенмін. Сенің осында екенінді ел біледі, бәрібір, оқуға өз күшіммен түссем де, сен түсірді дейді. Бірақ, батырлық арымыздың алдында таза болайық»,— дедім. Ағекем «тентегім, ботам»,— деп бетімнен сүйді.

Ертеңіне ағам «оқитын жеріңе апарып тастайын, жүр»,— деді. «Рахмет»,— дедім ерекше сыпайылықпен.— Бірақ мен неге машинамен баруым керек? Оны сізге туған-туысқанын тасысын, оқуға келген інісін сырбаздап, мәпелеп, гөләйт қылсын деп бермеген шығар». Ағам таңғы тыныштықты дар-дар айыра қарқылдап күлді де, иығымнан бір қағып, жұмысына кетті.

Сонымен, өзім қалаған оқуға өз күшіммен түстім де кеттім. Оның өзі бір қызық. Әуелі үш, сосын төрт әлдім. Шүкір, оған да жете алмай, ұшып кеткендер де бар. Бірақ екі-төрт, бір төрт, бір бес алғандар да аз емес. Шыны керек, сол күндері ондайларды да, оларға сондай баға қойған мұғалімдерді де онша жақсы көре қойғам жоқ. Енді маған нәр тәуекелден басқа ештеңе қалмады; қалайда бес алуым керек. Ағама айтсам бітіп жатыр, бірақ жеңіп алмаған бестің құны бес ти-

ын. Оқымай кетсем де, кесек-кесек сөйлеп алып, енді кішірейе алмаймын. «Қарасайлап» соңғы емтиханға да кірдім. Мен секілді жігіттер мен қыздар, бір-бір үйдің еркелері мен серкелері, жұп-жуас болып, монтипп-монтипп отыр. Сұрақты жақсы біледі екенмін (оқуым, жалпы, өте тәуір), кезегім келгенде самбырлатып бердім. Байқаймын, екі мұғалімнің екеуі де разы: бірақ, алғашқы бағаларымды көргенде, кісінің үрейін ұшырып, түстері бұзылып жүре берді. Не болса о болсын үкімдерін күтіп мен де отырмын сазарып. «Волмайды ғой»,— деді әйел мұғалім еркек мұғалімге. «Да»,— деп қинала бас шайқады ол кісі. Әдемі ғана толықша келген, маңдайы қасқая бастаған сары кісі екен. Сөйтті де бұлталақтамай, турасын айтты: «Әй, шырағым-ай, тым жақсы-ақ жауап бердің. Бірақ бір үш, бір төрттен кейін бес қою қиын. Амал жоқ, бағыңнан көрерсің, төрт қоямыз». Қаламын көтере бергенде, қалай болғанын өзім де білмеймін, күректей алақаным емтихандық қағазға сарт ете қалды. Орнымнан ұшып тұрыппын. Қаламы қағазға емес, қолыма тіреле берген күйі, аңтарылып қалған еркек мұғалімнің жанарында таңдану басым екен. «Аға,— дедім лапылдап.— Не екі, не бес қойып беріңіз. Әйтпесе, бәрібір түспеймін». Осыны айттым да, тағдырымды қолына табыстап, сылқ етіп отыра кеттім. Еркектің жанары жылып, әйелге бұрылды. «Ау, не істейміз? Баланың қолын қақпай-ақ қойсақ...» «Қиын ғой, аға»,— деп әйел илгіңкіремеді. «Сұрағың бар ма?»— деді еркек, бір нәрсеге бекем бел буган үнмен. Әйел бір сұрақ қойды, қолма-қол жауап бердім. «Дұрыс емес»,— деді әйелдігіне басып. «Өзіңдікі дұрыс емес,— деді еркек, қасқасына қан жүгіріп. Шұғыл ашуланды.— Әй, көзінің оты бар бала ғой мынау, көзінің оты! Тап осы оқымаса, ешкім де оқымайды». Сөйдеді де, бесті баттитып қойып, қолды зу еткізді. Еркектің аты еркек қой. Қолтығымнан алып, есіктен шығарып салып тұрып: «Айналайын, мені

тақырға отырғызбай, жақсы оқитын бол, жолың болсын»,— деді көзіме көзін қадап. «Рахмет» деп, қос қолыммен қолын қыстым. Көзіме жас келіп қалды...

Оқуға түскенімде ағам қатты тебіренді. Шағын той-томалағын да жасаған. Бұдан кейін де мен ол үйге келіп тұрдым. Бірнеше рет Қиқымат та келген. Оның өзі бір төбе әңгіме.

Қиқымат екеуміз бір курста, бір группада оқыдық, бір бөлмеде тұрдық. Сол кезден пысық, староста болды; мұғалімдерге жақын жүретін. Думаншыл студенттік топтардан да бөлінген емес; оқуын да әжептәуір оқитын — қоғамдық қызметін де атқаратын, арағын да ішетін, серілік те құратын, әйтеуір барлығына да үлгеріп, таразының басын тең ұстаушы еді. Әу бастан менімен жақын болып кетті: екі-үш жас үлкендігін алға салып ақыл айтып қоятыны да бар. Соңғы емтихан тапсырғанымға өзі куәгер болыпты; соны қоймай айтып, көпшігін көпірте тастайтын. Ол кезде қазіргіден де ақымақтау, аусар кезім: мақтағанға мәз болып, ығына жығыла беремін. Кейін ағам бар екенін естігенде, тышқан көрген түлкідей жайнап кетті. (Әрине, қазір солай елестетемін). «Ай, өзің де басыңа әуре тілеп жүретін әумесер екенсің. Ондай ағамыз болса, өзіміз кафеде ысқырып отырып алар едік бестерді»,— деді қиқылдап. Біраз уақыт өткен соң сыраға апарды; әбден қызып, рахаттана бусанып отырғанымызда сыр шертті Қиқымат. Қысқасы, ағаммен танысқысы келетінін, сондай қадірлі үлкен кісіге сәлем беріп, қолын алуды өзінің азаматтық парызы санайтындығын айтты. Мойындағы парыз бен қарыздан қиын қамыт жоқ; ейтп жүнжіп жүрсең, мен сені азат қыла қояйын, қазір жүрге бастым. Жоқ, бұл күйімізде бара салатын анау-мынаудың үйі емес қой, есімізді жиып, бет-аузымызды ел қатарына қосып, моншаға түсіп, шашымызды алдырып, әтір сеуіп, әп-әдемі болып барғанымыз жөн екен. Қиқыматтың ақылына һәм көргенділігіне

ағамның үлкен шаңырағына тайраңдап емес, тәуап қыла барғысы келетіндігіне разы болып кетіп, күректей алақаныммен арқасынан дүңк-дүңк қақтым.

Ертеңіне кешке мұнтаздай киініп, балбыраған Қиқыматты ертіп ала жөнелдім. «Қызға бара жатырсың ба, жоқ көрмеге қойылатын ба едің?» «Ай, сенің де тіліңнен айналайын — Қиқымат қалай қисайтсам, солай аунап «тағдырым қолыңданың» керін келтірді. Іле-шала қуақыланды. — Есіңде болсын, қашан да алғашқы әсерден күшті ешнәрсе болмайды. Ал, аға секілді үлкен кісілер адамды бір көргеннен таниды, пікірлері тез қалыптасып, нық байланады.

Сол кезде айтқан бір сөзіне кейінгі кезде ғана мән бергенім. Есімде қалғаны болмаса, сол уақта астарына бойламаппын.

— Себебі неде деп ойлайсың? — Қиқымат әлгі сөзін таксиде тереңдетті. — Себебі, ондай адамдардың уақыты тығыз, сондықтан тез шешім қабылдауға әбден төселген. Міне, сол қызмет бабындағы қасиет жеке тірлігіне де айнымай ауысады. Олар адамға да тез шешілуге тиіс мәселе ретінде қарайды. Белгілі бір нақты адамды алғашқы әсерден кейін-ақ сорттап, өзінің көңілінде қалыптасқан текшелерінің біріне, өз ойынша, сол адамға лайық деп тапқан текшеге орналастырып қояды. Міне, сондықтан да адамның ішкі-жан дүниесінен гөрі сыртқы әсері, киімі, мінезінің көзге көрінген сипаты, этикасы шешуші роль ойнайды. Ал ағаның ұғымына неғұрлым жақсы адам ретінде орналасқым келуі айып емес, шығар, ө?!

— Ағамның жолдастарым жайында жақсы пікірде қалуы, шынын айтсам, маған да ұнайды.

— Ай, мәледес! Сен мені... тойыс, мен сені падвадит етпеймін, ғой...

Екі ұштылау сөздеріне зер салып, көңілге күмән ұялатқам жоқ: албырт жас кезім ғой. Бір-бірімізге сүйсініп, мәз болып, дабдырлап жетіп келдік...

Ағам мен жеңгем бізді жақсы қарсы алды. Қиқымат жолдан сатып алған үлкен, әдемі гүл шоғын жеңгеме сыпайы әрі табиғи түрде ұсынғаны сондай, жеңешеміздің өзі гүл шоғына ұқсап кетті. Ұзын сөздің қысқасы, Қиқымат досым бұл үйдің климатына бірден көндігіп, жарасып жүре берді. Өзі де табиғи, сөзі де табиғи, жүзі жылы, сөзі майда сыпайы сылқым жігіт осы үйдің әдемі бір бұйымы секілденіп, төрден нық орын алып үлгергенін мен кетерде бір-ақ байқадым. Ағаларым: «Тентегіміздің сендей сабырлы, жақсы жолдасы барлығына қуанамыз, келіп тұр, айналайын», — десіп қалды...

«Келіп тұр» дегенді құр жіберетін Қиқымат па, әр мейрам сайын менің жанымды қоймай, сүйреп әкеліп жүрді. Ондай кездерде қыз-қырқынды да, сырахананы да садақа қылатын. Мен ерініп, кейде кежегем кері тартса: «Ойпырмай, мына бір сыйлықтарды алып қойып едім, енді...» — деп қыпылықтап, қиылатын. Осындай сапарлар жеңешемнің: «Ой, қайындарым-ай, көңілдеріңе рахмет. Бірақ, сендер студентсіңдер, бүйтіп шашыла бермеңдер», — дейтін ақылы, һәм қарымта сыйлығымен аяқталатын. Бұл сөздің кімге арналатыны да белгілі: сыйлықшыл болсам баяғыдан қайда қалыппын?! Мейір шуағы бұндай кездерде Қиқыматқа молырақ төгіліп, мен сол баяғы «өзіміз ғой» деген емексітуге сыйып жүре беретінмін. Сөйтіп жүріп, оқу бітіргенше Қиқымат қымбат запонкадан бастап, фотоаппаратқа дейінгі аралықта біраз дүние жинап алды. Гәп Қиқыматтың жағымпаздығында емес, жұғымдылығында еді. Әйтпесе, ағаларым елпектеп, сый-сияпат көрсететін иілгіштерді танымайтындай ақымақ еместі. Қиқыматтың жағынуының өзі табиғи болғандықтан, орңын ортадан ойып алғаны.

Біреп мәрте менің ағам туралы әңгіме бола қалған сәттерде: «Ол кісілер ғажап қой... Өзіміздің аға-жеңге-

міз ғой», — деп, меншіктей бөсіп отырғанын да естігенім бар...

Не керек, Қиқымат ағам мен жеңгемді мақтап, аузынан тастамай, әр уақта сол кісілерді қатты сыйлайтындығын білдірумен жүрсе, бұл туралы о кісілердің де пікірі тым жоғары еді. Бесінші курста жүргенімізде, бір мейрамда, Қиқымат ол үйге тұңғыш рет жалғыз барып қайтты. Алдында ағама телефон соғып, хабарласқан екен, екеумізді шақырыпты. Мен қитығып барған жоқпын.

— Бекер бармадың, бекер... — Маған сарқыт ала келген екен, сонысын ашып жатып, Қиқымат желпініп-желпініп қойды. — Өткендегі кісілер, бөтен ешкім жоқ. Өзіміз бұрынғыдан да жақын танысып алдық. Сені де әбден іздеді-ау... Әсіресе аға қатты іздеді.

Менің бармауымның себебі салмақты еді.

...Өткен жолы бір мерекеде Қиқымат екеуміз, ағам арнайы шақырған соң сықиып киініп, жетіп барғанбыз. Өздерінің жақын араласатын төрт-бес үйлері жиналған екен. Байқауымша бізді ешкім жатырқаған жоқ. Жарастықты жақсы отырыс болды. Ағам бізді әдемілеп таныстырып қойды. Қиқыматты да: «Туған інімнен кем көрмеймін», — деп, бір көтеріп тастады. Ол болса, сыпайы қызарандап, дастарқан басында елпілдеп, епті қызмет қылып жатыр. Бір-екі рет жеңгеме қолғабыс қылып, ас үйге де зыр жүгірген. Мен болсам, жағам жайлауда.

Әңгімеге біз де араласып отырдық. Әсіресе, осындағы ең жасы үлкені Қалекең өзіме бұрылып, жөн сұрағанда, құтырып кеттім. Езулерін жиғызбай, шектерін қатырдым. Өлең айту кезегі келгенде Қарасай атамның жырынан ұзағырақ үзінді толғадым. Кетерде қонақтар қолымды қысып, ырзалықтарын білдірді. Сөйтіп, өзімше жақсы отырып, қонақтарды жақсылап-ақ шығарып салған сияқты едім, ел тараған соң ағам оңашалады.

— Әй, тентек, ана Хикмет керемет жігіт екен. Әсіресе, аға сыйлай білуі ұнайды...

Сөздің созалаңдай бастағанынан-ақ түп қазығын аңғарып, өзіме соғарын сезсем де үндемедім.

— Отырысы қандай! Кішіпейіл, сызылып тұр. Өлдекімдер құсап шіренбей, қолғабысын да тигізуді ұмытпайды.

— Соның бәрі шын ниеттен болғай, әйтеуір!

Бұл сөзім ағама ұнамады.

— Шын ниеттен болмай... Өте этичний жігіт. Қызмет қыла білетін, иілгіш, ибалы іні тапқанымға қуамын.

Қиқыматтың шын көңілі мен шын көңілден сияқтысын пәлен жыл бірге жүргеннен кейін ғана зорға танығанымда, бұлар алданса, несі айып?! Ағамның басы айналып қалыпты.

— Сен қалай ойласаң, олай ойла. Әйтеуір маған ұнайды.

«Қасқыр да қас қылмайды жолдасына», кісі жамандармын ба? Үндемегенімді өзінше жорығам қайран ағам үдеп кетті.

— Сен неге сол сияқты болмайсың, ә?!

Шарт сындым.

— Неге мен ол сияқты болуым керек?!

— Е-е, иә, айтпақшы сен ерке, ер екенсің ғой.— Ағам мені оңдырмай қолға алуға ант ішкен болу керек, кекетіп алды.— Жаңа отырсың, аузыңа келгенді оттап. Ол емес, сен жүгіруің керек емес пе?

Кесірленгендегі әдетіммен мен де «сен» деп сөйледім.

— Ә-ә, сол ма еді? Ал, мен неге жүгіруім керек? Ауыр жұмысың артылып жатыр ма еді?! Жылқын болса жығып, сойып берер едім. Ас үйіңе шапқылап, ыдыс-аяқ таситын, сенің әйеліне жақсы атты көрінемін деп қалбаң қағатын еркекті тапқан екенсің! Мен ер

мін, аға, еркекші... Қазан-ошағыңа араласа алмаймын. Өйтіп қолбала қылмақ ойыңызды өшіріңіз.

— Уай, құрып кеткір, қойшы соны. Менің ренішім ол емес. Сен неге ағаларыңды сыйламайсың? Олармен терезесі тең адамша сөйлесіп, қалжың айтқаныңа жол болсын. Қыздай сызылып неге отырмайсың? Тіпті, бірекі рет сөз жарыстырып, пікір таластырдың-ау!

Менің жұқа төзімім шұрқ-шұрқ тесілді. Құмыраның тығыны ұшып кетті де, булыққан жын сыртқа лап қойды.

— Солай де, аға!— Кішкенеменнен ығып көрмеген, атамның арқасында талай рет құйрығынан теуіп қалған қайран ағекемнің көзіне тесіп жіберердей қадалдым.— Олай болса, мені тыңда. Біріншіден, әу баста, бүйтіп былқылдарың бар, ондай кісілерге қосып неге шақырасың? Неге қонақ қыласың? Шақырма, ал шақырдың екен, қонақтың үлкен, кішісі болмайды. Елді дастарқан теңестіреді. Мен алдын-ала мойындап, монтаны болып отыру үшін келген жоқпын. Ау, әуелден біреудің аузына қараймын, қас-қабағын бағамын, қыздай сызыламын деп кісі қонаққа келе ме екен? Сосын, қыздай сызылғанның бәрі ағасын қатты сыйлайды деп ойлайсың ба? Ол әншейін әдеп пердесі ғана. Ішінен не ойлап отырғанын қайдан білдің? Маған сөйлестің дейсің. Енді ымдасамын ба? Кімді сыйламадым? Сұрағына жауап бердім, өңгімеге араластым — айыбым сол ма? Үндемей үлкеннің сөзін тыңдап, қол соғып отыратындай, мен билет сатып алған көрермен емеспін ғой. Аға сыйлауды мен де білемін, сыйлаймын да, бірақ ағаның айтқаны әрқашан заң болуға жарай ма? Пікір таластырдың дейсің... Ағаның айтқаны ақ болса заң. Әйтпесе, өр түкіргенін алтынға балар жайым жоқ — менде де ми бар. Аға қате айтса да қабыл алып, оны түзету үшін сол кісінің өлуін тілеуім керек пе? Қартайғанша күтуім керек пе? Жоқ, өз пікірімді уақытында, ашық білдіргім келеді. Оны әдепсіздік, үлкенді

сыйламаушылық, дәстүрді аяққа басу деп, мені аузымнан қағып әуре болма. Жасы үлкенді әрдайым сыйлап, оған ілтипат білдіру парыз ғана болып қоймай, жүрегіңе сіңген жанды қасиет болу керек, әрине. Бірақ бұл ағаңның алдында аузын буған өгіз бол деген сөз емес шығар.

Ағынымнан шошынған ағам аңтарылды да қалды — айтысқа шорқақтау еді. Сәлден соң өзіне-өзі келіп, қайта шапты.

— Сені тек сөзге қоя бер, заржақ неме. Өзіңді ақтауға келгенде сондайсың... Дауа жоқ қой, дауа! — Ағам күйінгеннен айқайлап жіберуге шақ қалды да, өз үйінде дауыс көтеруге болмайтыны есіне түсіп, (көршілер бар ғой) тұншыға сыбырлады. Сабама түскен мен оның неменеге сонша күйіп-піскеніне қайранмын. Сәлден соң қайта жалғастырды. — Әй, милау, бәрі құрысын, бірақ әлгі... басқа өлең таппағандай, қисса соққаның не?

Мен күлдім.

— Онда тұрған не бар?

— Мейлі, енді модадан қалса да қисса айтсаң айта бер, бірақ басқасы құрып қалғандай, «менің атам бүйтіп жібердіңе» жол болсын? Оның аздай, «ағам екеуміздің атамыз», — деп анықтап қоймасаң аузың қисаятын ба еді? Ана кісілерден ұят болды ғой.

— Ау, аға, бағанадан бері алқымнан алғанда айта алмай тұрғаның атам туралы қисса ма? Оған несіне шала бүлінесің? Жұрттың бәрі қол соғып, сондай жақсы қарсы алды ғой.

— Қол соққанын қайтейін... Сен де бір қисайсаң қоймайды екенсің... — Ағам торығып, орнынан тұрды, арлы-берлі сенделіп жүрді. — Ақымақ! Әй, ақымақ басым, жолдас-жорама, сондай сыйлы адамдарға сендей жабайыны қайдан ғана қосып едім!

— Аға, сіз мені Маугли санайсыз ғой өзі. — Тосын мінезін қызық көріп, жотам жіпсіді; терім кеңіп, баға-

на ажырап қалған «сізімді» қайта таптым.— Бірақ, мен атамның қолында кішкене еркелеу өскеніммен, кәдімгі сіз оқыған мектепті тауысқан, әжептәуір сауаты бар, мәдениетті қазақпын.

— Өйткен сауатыңнан айналайын. Европашылын мұның.— Ағам әлі басылар емес; бірдеңені ақтара алмай, тығылып тұр.— Әй, миғұла, атамыз деп нең бар еді? Атаңның руы белгілі ғой: оны мадақтау — руын мадақтау емес пе? Көрдің бе, менің руымның кім екенін әйгіледің. Аташыл, рушыл деген атқа қалдырмақысың, ә?

Ағам елу грамды қағып тастап, салқын суды сіміргенде, не күлерімді, не жыларымды білмей, алақтадым да қалдым. Ішімде арыстан асыр салды.

— Е-е, көкейіңді тескені көкемнің көне шекпені екен ғой!— Ашуды сабырға жеңгізсем де, даусым қатқылданып, жайдақ «сенге» мінгенмін.— Сонда не, атамызды жасырамыз ба? Елін қорғаған, бүгінде халық білетін батыр атамызды мақтаныш қылу айып па? Әлде сен атама қарсымысың?

— Жо-жоқ. Атамызды білеміз, жақсы көреміз. Бірақ, бәрі ішімізде. Ал сен болсаң, дүйім жұртқа жаясың...

— Ойбай-ау, атасын ұрланып жақсы көру деген не сұмдық?! Қарасайдай атаны айқайлап айналып-толғанбай ма екен. Ру дейді ғой. Руды білгеннің несі күнә? Білу мен бөліну — екі басқа. Түсінігің мүлде тар екен ғой. Жікке бөлініп, қызылкеңірдек болу — күні өткен, тоңмойындық шаруа. Ал тарихты білудің жөні мүлде бөлек. Қайта, бір-біріне үрке қарап, жат санау — білместіктен, топастықтан туады...

Ағам бұның бірін ұқпай, ұққысы да келмей шыжбыж болды. Мен оның осыншалықты үрейленгеніне күйіндім.

Не керек, айтыса, айтыса ағайынды екеуміз араздасып айырылыстық. «Атамның атын атауға қарсы

адамның үйіне мен қонбаймын», — деп, түн ортасында тартып отырдым...

Ал енді, Қиқыматтың айтуына қарағанда, мені қатты іздеп қалыпты.

Көп ұзамай жатақханаға ағамның өзі келді. Үлкен басымен келгесін, амал жоқ, сәлем беріп алдынан шықтым. Ағам маңдайымнан иіскеп, өте ыстық құшақтады.

— Әй, тентек, маған тоңқылдап жүрсің бе? Кекшіл емес едің ғой, — деп, жібітіп алды. — Қой, құрсын, не қыламыз. Өткенде әбден іздедім-ау, орның ойсырап тұрады екен. Қонақтар да іздеді. Әсіресе, Қалекең сені аузынан тастаған жоқ. Келгеннен: «Біздің батыр қайда?» — деп елендеді. Өткендегі сөздеріңді, әсіресе қисанды қанша мақтады!

Ағам маз-мәйрам: көңілі шалқулы. Мен оның жолдастарына, әсіресе Қалекеңе қатты риза болып қалдым. Бірақ, бірден қолқ ете түспей:

— Қонақтарыңызға ұнаған соң ғана жақсы болғаным ғой. Әке-шешемнен сол үшін туғандай, — деп сүйкеп өтіп едім, ол кісі бұрынғыдан да масайрап, құшақтап-құшақтап қойды.

— Тентегім-ау, сол менің сөзімді не қыласың? Онысыз да қаперіңе алып жүрген жоқсың ғой, айта бер қисанды. Сол жолы несіне күйіп-піскенімді де білмеймін. Қызулық қой. Сен өкпелеп кеткелі көңілім күпті болып, жанымды қоярға жер таппадым. Беймезгіл қоңырау шылдырласа, сен екен деп елегізімін. Кіші болып, кішірейе салуды да білмейсің, күшік! Сенсіз қайтіп жүремін мен?

Ағайынды екеуміз татуластық сөйтіп...

Институтты бітіруге жақындағанда — диплом жазып жүрген кез, уақыт мол, сондай еркінбіз — салып ұрып ағама жетіп келгенім де ойымнан шықпайды.

— Иә, батыр, не ойлағаның бар? — деді ағам, бетіме сынап қарап.

— Не ойлағаны қалай? Дипломды жақсылап қорғап, жақсылап жууға асығып жүрмін.

Ағам кеңк-кеңк күліп алды.

— Әй, сен де қайдағыны... Ол болады ғой, оны қойшы. Сосын, бітіргесін қайтпексің?

— Қайткені несі? Жұмыс істеймін...

Ағама бұл сөзім ас болмады.

— Ендеше, мені тыңда. Жұмысты істеуін істейсің ғой, бірақ мәселе қайда істеуде. Бірдеңе ғып астанада қалу, тұғырға тұяқ іліктіру жағын қарастыру керек.

Мен лепірдім.

— Е-е, қалдырса қаламыз. Жаман істемейтін шығармыз...

— Ту-у сен де бір баланың сөзін айтып...— Ағам тұнжырап, тасыған көңілімді басып тастады.— Оңай кім мұнда қалдыра қоймақ? Қазір қалада қалудың өзі мәселе. Ұқтың ба? Сондықтан, оңдай ойың болса, қазірден айтып қой. Алдын-ала сөйлесе берейін.

Бұл кезде оң-солымды танып, әжептәуір адам болып қалғанмын. Ар жағын айтпай-ақ түсіндім. Түсіндім де, кәріме міндім.

— Аға,— дедім ақырын ғана.— Пейіліңізге, қамқорлығыңызға рахмет. Бірақ, мені оқытқан адамдарда да көз, көңіл бар. Егер мені лайық, қажет деп тапса, өздері-ақ қалдырады осында. Ал егер қалдырмаса — менің мұнда керегім болмағаны. Онда өкінбей-ақ, жібірген жақтарына тартып отырамын. Жердің жұмағы Алматы да, басқа жер тозақ деп ойлайсыз ба? Қателесесіз, аға. Сіз беделіңізді салып, мені жайлы жерге, жұп-жұмсақ орынға мәпелеп отырғызып қойғыңыз келіп тұр. Заңды. Інісіне кімнің жаны ашымайды? Бірақ, сіздей ағасы бар тайраңдағанда, сіздей ағасы жоқтар қайтпек? Сізге салса Қарасайдың бүкіл тұқымын осында жиып алғыңыз келеді, ал сонда басқаның тұқымдары ай қарай ма? Бір қарағанда, күйіп-пісетін түк те жоқ секілді — ағайынгершілік көмек әрдайым

болады. Тіпті, менің тулауым ұсақ-түйек болып көрінер. Бірақ, біреудің аузындағысын ағамның арқасында жырып алсам — ұсақ-түйек пе? Пәле басы емес пе?! Бауырмалдығыңызға рахмет, аға, бірақ мен ондайға көне алмаймын. Егер мен сізді пайдаланып өскен болсам, өмір бақи өзімді-өзім жек көріп, кеміріп өтемін ғой. Өйткені мен, қолынан бірдеңе келетін, тепсе темір үзетін жігіт, өз еңбегіне жалынбай, біреудің арқасында күнелтуші арамтамақ болған болар едім. Батыр атамның аруағы түсіме кіріп, түнде шошып оянбаймын ба? Өз арыма өзім қайтіп қарамақпын? Біреудің тіркемесі, құйрығына байлаған қалжауыры болудан өткен қорлық бар ма? Мен әке-шештемнен ондай ойыншық тірлік үшін туған жоқпын. Жалпы, менің ісіме араласпаңыз — өссем өз еңбегіммен өсемін. Еңбек бағаланбады дегенді естіген емеспін әлі. Шын еңбекке халықтың шын құрметі, алғысы қашан да дайын. Одан артықтың маған керегі де жоқ.

Ағам аңтарылып отырып қалды. Екеуміз оңаша едік, дем алысы да естілмейді. Ақыры айтқасын, бәрін бір-ақ ақтарайын деген оймен, іркілмей көсілдім.

— Мені арқамнан қағып, еркелетіп тұрсаңыз, бауырларша аралассақ, анда-санда келіп, ет жеп, бірер бөтелкеңізді қағып кетсем — сол да жетеді маған.

Сөзімді аяқтағаным сол еді, ағам орнынан ұшып тұрды. Алқынып, қатты тебіреніп, құшақтай алды да, маңдайымнан сүйді. Содан соң бір бөтелке арақты суырып алып, екі фужерге бөліп құйды да, бірін маған ұстатты.

— Айналайын, ботам, ғұмырлы бол! — Менімен дұрыстап соғыстырып, қағып салды. Біздікі белгілі.

— Маңдайыңнан жарылқасын, ботам. Жолыңнан тайма, — деді ағам шығарып салып тұрып. — Бірақ қиналсаң қысылмай өзіме айт, ақымақ болма, — деді тағы да солқылдақтық көрсетіп.

— Рахмет. Ел аман болсын, аға...

Кейін осыны Қиқыматқа айтсам, қиқылдап, жыныма тиді.

— Әй, сен өзің ақымақ екенсің ғой. Зеңбірегіңді қораға тығып қойып, соғысқа садақпен шыққан не қылған есерсің!

— Немене, Қиқымат, сен өмірге адамдардың бір-бірімен соғысы ретінде қарайсың ба?

— Өмір деген күрес!

— Бірақ бұл сөз кресло үшін, қарын тойғызу үшін өзгені алдап-арба, жағын, пасықтық қыл деген мағнаны білдірмейді деп ойлаймын.

Менің бұл сөзім кесек те кесімді шыққан болу керек, Қиқымат шұғыл маневр жасады.

— Қойшы, сондайға бола басты ауыртамыз ба? Мен жалпы айтамын. Өзіміздің сондай ағамыз болып, қорасын сыпыруға жарасақ — бақыт санар едік...

— Ол сен сияқты құлдардың, рухани жағымпаздардың арманы. Ал мен біреудің әпербақаны да, адал бақаны да бола алмаймын!...

Осы әңгімеден кейін көп ұзамай декан шақырды. Бардым. Декан — баяғы менен емтихан қабылдайтын қасқа бас кісі болатын. Ол кезде басқа қызметте екен, бізге кейін келді. Мені, әрине, танымайды.

— Қарағым, — деді қамқор үнмен. — Оқуың жақсы екен. Әсіресе, негізгі пәндерді тым тәуір оқыпсың. Ойлап-ойлап, Алматыда жұмысқа қалдыратын төрт-бес баланың ішіне сені де қосуды ұйғардым. Қалай, келісесің бе?

Екі сөзге келмей келістім. Көңілім көлдей. Ал, ағам не дер екен? Бар екен ғой адамдар! Қызметке бөлу өткеннен кейін, диплом алған соң деканға тағы келдім.

— Аға, мен сізге ұстаздығыңыз үшін шәкірттік алғысымды айтамын, — дедім ерекше төбіреніп.

Ол кісі әлгі жолдамаға қатысты түсінсе керек:

— Жақсы, рахмет, айналайын. Дұрыстап істе қызметті,— деді.

Сол кезде мен баяғы оқиғаны айттым. Сол бір сенім, сол бір ірілік менің тағдырыма қандай бет бұрыс енгізгенін, қаншалық қуат бергенін толқып тұрып жеткізіп, сол үшін алғысымды айттым.

Ағай ұзағырақ ойланып, көзілдірігін алды да, шаршаулы жанарын алақанымен сипап қойды.

— Қарағым-ай, пейіліңе ризамын. Біз ұстазбыз, сбндықтан адамға, әсіресе жастарға жақсылық жасау азаматтық борышымыз. Ал кімге қашан, қандай қамқорлық қылдық — оны есте сақтау міндет емес. Адам жүрегіне жол тауып, ізгілік дәнін ексек — бақыттымыз.

Біреуге жақсылық жасауын жасайтын, бірақ соны бұлдап, қарыз қылып, мойныға қамыт кигізіп қоятын адамдар болады. Ондай әрекет — жақсылықтан гөрі қарызға берілген ақша секілді жаныңды жеп қояды. Қайтармай көр! «Сиыр сипағанды білмейді» деуші еді, сол құсап, ана иттің баласының кердеңдеуін көрдің бе? Баяғыда мен оған бүйтіп едім», — деп кекеп-мұқап, кемсітіп жүргендерге ішім жылыған емес. Адамда жақсылықты ақтау сезімі болады, бірақ жасаған адам оны талап етсе... Ау, бүгін біреуге жақсылық жасап, ертең қарымтасын күту — есептесу, пара беріп бір шаруанды тындыртып алу секілді жексұрын нәрсе ғой! Өйткен жақсылығы құрысын. Мен қалтқысыз жақсылыққа табынамын. Қайтару тілемей, адам баласын сүйгендіктен, шынайы көңілден жасалған жақсылық — ерлік. Ол адам жанын тазартып, оны да сондай ерлікке бастамай ма?! Сөйтіп, өмір мәңгілік жалғаса беретін, үзілмес ерлік — адамға жақсылық жасауға айналмай ма? Ұстазымның сондай ғаламат адам екендігіне көзім әбден жеткенде төбем көкке тиді.

— Аға,— дедім тағы да.— Дегенмен, мен есіңізде болармын.

Сөйтіп, емтихандық қағазды алақаныммен баса қойғанымды айтып едім, алыс күндер елесі айқында-лын шыға келді.

— Ә-ә, енді есіме түсті.— Ағайдың бетіне қан жүгіріп, жүзі шырайланып сала берді.— Ондайды қайтіп ұмытарсың?! Әй, тентек-ай, жарайсың, жарайсың! Сол отынды өшірме, айналайын!

Екеуміз ағалы-інілі адамдай ерекше тебіреніс үстінде, құшақтасып қоштастық...

Сол жылы Қиқымат та Алматыда қалып, жұмысқа орналасты. Ағамның қол ұшын бергені күмәнсіз. Қиқымат қажет кезінде ағамның тілін тауып, жұмысына жегіп алатын. Әйтпесе, сыртынан-ақ атын пайдаланып, қармақ сала беретін. Сондай бір оқиғасын маған айтып бергені де бар. «Бірде гарнитурдың мықтысы керек болып, мебельныйға бардым,— дейді қиқылдап күліп.— Алдын-ала байланыс болмағасын қиын екені белгілі, нар тәуекелге басып, өзіме-өзім сеніп келгем. Амалдап директорға кірсем, быттиған бір бюрократ екен, басын көтеріп те қараған жоқ. Түрінен сезе қойдым,— бәріне дайын кісі, бірақ «жоқ» — деген жарымаған сөзден басқа ештеңе айтпай, қолын бір-ақ сілтеді. Сайлап келген қалта да, майлап келген тіл де жайына қалып, мысым құрыды. Шыға бере бір ой сап ете түссін. Қайтадан кірдім. Ол әлі басын көтермей, тұғжындап, бірдеңелерді есептеп отыр. Мен де амандаспадым. Маң-маң басып келдім де, тап қарсы алдына қонжидым. Онда әлі үн жоқ; тіпті менің бұл дүниеде бар екенімнен хабарсыз; әлгінде кіріп-шыққаным да масаның ызыңы құрлы әсер етпегені-ау, шамасы. Аспай-саспай темекі тұтаттым. Қошқыл түтін бұрқ етіп, танауына иіс барғанда ғана басы кегең, көзі бағжаң ете қалды. Бұндайлар иісшіл келеді. «Темекі тартуға болмайды кеңседе. Не қылған мәдениетсіз адамсыз». Оның дөкір даусын қаперіме де ілмей, ашулы көзіне тесірейе қарап отырып, көк түтінді езуімді қисайта тағы бұрқырат-

тым. «Ол тәртіп көпшілік үшін,— дедім сызданып.— Ал бізге болады. Сосын, өз атыңызды өзіңіз шақырмай отырыңыз».

«Сонда... мәдениетсіз мен болғаным ба? Сіз-з... Кімсіз өзі?» «Біз... ө-ө-ө!» Өстіп бір шіреніп, ашулы көзіне күмән араластырдым да, кабинетіне мұрын шүйіре қараған күйімде мылқидым да қалдым. Үнсіз аңдысу ұзаққа созылған жоқ; ұрының арты қуыс емес пе, алдымен сыр берді. «Ау, сіз өзіңіз қандай қызық адамсыз? Кабинет менікі, сіз шаруамен келдіңіз Былай... жөніңізді айтпайсыз ба?» «Неге айтамын?— дедім. Былқ-сылқ еткесін бітті, иіп алмай не қара басыпты. Әбден тұқыртуға бел будым.— Сіз өзіңіз-ақ білуге, сезуге тиіссіз ғой. Мен туралы айтылған болар деп үміттенемін. Кірсең болды, өзі біліп, өзі қатыратын есті жігіт деген еді сіз туралы». Анау аң-таң болып аузын ашты да қалды. Бюрократтар, аса бір ірілері болмаса, босаң келеді, есінде болсын. Бетіндегі қырауын қырып тастай алсаң, бітті, өздері-ақ елжіреп жүре береді. «Сіз... кешіріңіз... Мен бүгін сәл нелеу, жұмыс бастылау болып... Қысқасы, әлі де сізді есіме түсіре алмай отырғаным. Айып етпесеңіз...»

«Жә, айып етіп не қылайын... Бұрын көрмегесін қайдан тани қоясыз. Мен Қиқыматпын, тойыс... азан шақырып қойған атым Хикмет, бірақ жақын-жораларым, ағаларым еркелетіп Қиқымат атап кеткен». (Осы тұста Қиқымат маған өкпелейді. «Адамның әп-әдемі атын бұзып,.. сендер де оңбайсыңдар. Өзімнің де етім үйренгені сонша, әлгі дүкеншінің алдында мат бола жаздап, әйтеуір дер кезінде тауып кеттім»). Содан быттиғаным бетіме қадалды кеп, қадалды кеп, міз бақпай мен де қадалдым... «Ә-ә,— деп қыпылдады сәлден соң.— Сіз туралы ешкім ештеңе деген жоқ сияқты. Қазір тізімнен қарай қояйын». Әрине, онда менің жоқтығым белгілі. «Ештеңе етпес.— Кеңпейілдік танытқан болдым.— Айтпаса — айтады. Жұмыс басты үлкен

адам. Сіздің шағын телефоныңызды күзетіп отырмайды ғой, ә? Өзіңіз айтыңызшы.— Мақұлдағаны болу керек, жыпылықтады.— Іздеген кезінде болмай қалуыңыз да мүмкін. Осы күні жұрт жұмыс уақытында орнынан табылмайтын дертке шалдықты ғой».

Өстіп бір байқатпай түйреп қойдым: әбден ысталған неме сезбегенсіді. «Жарайды енді, ештеңе етпес. Сіз маған мынаны айтыңызшы — кімнен келдіңіз?» Сөзінің аяғы үрейлі сыбырға ұласты. «Сондай да сұрақ болады екен?— Сылқ-сылқ күлдім.— Кімнен болушы сді, кәдімгі өзіміздің Жәкеңнен». Бетіме барлай қарады, сосын көзі жүгіріп, бөлменің ішін кезіп кетті. Бір кезде абдырап: «Кешіріңіз қапелімде есіме түспей тұрғаны. Қай Жәкеңді айтасыз?»— деп қарап тұр. Мен көпе-көрінеу ренжідім. «Ау, неше Жәкең бар еді? Кәдімгі Жәкеңді айтамын. Ағаларын білмейтін жігіттерді де бастық қойып, бұзатын өзіміз осы». «Жә, ол ештеңе етпес енді. Мен әңгіменің конкретный болғанын көздеймін-дағы». Қап, бәлем, ит қылайын, үйретейін сені. «Олай болса, көңіліңізде күдік қалмасын. Жалпы мені біреудің атын саудаға салып, өтірік айтатын кісіге санадыңыз білем. Жәкең...— Қызметін айтып, блокнотымды суырдым.— Телефоны мынау. Қазір хабарласып, сіз жіберген Қиқыматты ит қылып, бет бақтырмай отырмын деп хабарлай қойыңыз». Не істерін білмей, абдырады да қалды — өйтуге де біраз ерлік керек қой. Бұранданы бекітіп қойдым: «Жалпы, ағалардың мазасын көп ала бермей, ауызша сәлеміне сенген ақыл». Осымен саудасы бітті...» О не дегеніңіз... Оны білеміз ғой енді, білеміз — деп жуып-шайып жатыр.— Сізге сенбегенде... Ал, тоқ етері — бұйымтайыңызды айта отырыңыз». «Бұйымтай белгілі ғой. Шетел гарни-туры керек». Желкесін тез-тез қасып жіберіп, майлы беті бүлк етпей: «Ол құрғыр жоқ болып қинап тұр. Сіздей сый кісілер де көп, берген уәдем құрғақ болып, қиналып жүрмін. Өзіміздікі де жаман емес қой. Қол-

ма-қол тауып берейін». Мен сиқырлана күлдім. «Сіз де кісінің көңіліне қарамайды екенсіз,— дедім жұмсақ үнмен.— Өзіміздікі үшін, біріншіден, Жәкеңе салмақ салып, екіншіден, өзіңіздей азаматты әуре қылатын тұзы жеңілдерден емеспін мен. Кез келген жүкшімен-ақ тіл табыса салмаймын ба? Жәкең жібергесін біліп жіберіп отыр. Өзіңізді әбден мақтап, жөн білетін, қолынан бәрі келетін, өсетін жігіт деп сілтеді». Быттиғаным тіпті ісініп, рахаттанып қалды. Артынша күдікті үнмен жасқаншақтай жұқалады. «Дұрыс қой, енді. Бірақ сіз мені асыра мақтап, көңілімді аулап отырсыз-ау. Өйткені, мен Жәкеңмен таныс емеспін ғой. Ол кісі мені қайдан біледі?» Бұндай шірік тұзаққа ілінетін осалды тапқан екен. «Сіз Жәкеңнің атын білесіз ғой. Білесіз. Ал оның қандай адам екенін, қолынан не келетінін шамалағаныңызбен, дәл таразылай алмайсыз. Өйткені, өреңіз жетпейді. Сіздің масштабыңыз әзірше бір магазин ғана болып тұр ғой.— Әзіршеге сайтан сиқыр сиғызып айттым.— Ал ол кісі сіздерді бақпағанда, шошқа тағалай ма? Бәріңізді де, бәріңіздің қандай екендеріңізді де, немен айналысатындарыңызды да біледі.— Соңғы сөзден де пәленің иісін шығарып едім, кәдімгідей жүдеп қалды.— Енді әрине, түсінемін, қиын ғой. Менің құр қол қайтқаным ештеңе етпес, бірақ арнайы жібергенінде сымпиып қайтқаным Жәкеңнен ұят. Мені қойшы, күте тұрамын ғой, ол кісіге де сыр бермеспін. Бірақ үйдегі келініңіз... Әйелдің аты әйел, амал не!» Қысқасы не керек, шаруасын бітіріп, жұмысымды тындырып, алшаңдап қайттым. Бір шөлмек коньякты бөліп соғып алған соң: «Келіп тұрыңыз, Жәкеңе сәлем айтыңыз»,— деп құрақ ұшты. He-he-he».

Қиқымат осы әңгімесін аяқтағанда, мен біраз күліп алдым да артынша:

— Ақыры алдаған соң, ағамның атын айтпай-ақ, басқа біреуді неғып атамадың?— деп сұрағаным бар.

— Ол болмайды. Ал егер хабарласып, тексерсе қал-

са, құримын ғой. Аға болса, әрине, падвадит етпейді. Мұншалықты иемденуге төзе алмай, танауым желпілдеді.

— Бірақ, ағамның атын сатуың иттік. Ол кісіні неге ойыншық қыласың, ә?

— Ойбай, құдай сақтасын. Ойыншық қылмақ түгілі, ондай арамдық ойымда да жоқ. Мен жай, әншейін, ағамның жақындығын пайдаландым, қанатының астына кірдім ғой. Тіпті, ағаға тап осындай қолқа салсам, көңілімді жықпайтыны рас. Ол кісінің уақытын алмай, тігісін жатқызып жіберуім мықтылық емес пе қайта!

— Ал ана директорыңды қайтпексің? Байғұс емексіп қалды ғой.

— Оны қайтемін? Жүрсін солай, үміт деген жақсы нәрсе ғой. Байқауымда, өсетін жігіт. Быттыып, бедірейе білу үлкен болашақтың белгісі. Осыдан өссін. Салып ұрып жетіп барып, жақсылап жуып беремін. Қуанып есі шығып отырған адам «сеп болдың», — деп бетімнен сүйеді әлі. Сосын... Сосынғысын ішің білсін әлу-ай...

...Оқу бітіргеннен кейінгі үш-төрт жылдың жүзінде Қиқымат бөлім бастығы болды. Ағамның көмегі тигені айдан анық. Бірақ мен оның мәнісін тексеріп қайтемін; ол кезде Қиқыматпен жақсы кезім — гүжілдеп жүрген уақыт қой — естіген соң тықыршып, жұмыста тыныш отыра алмадым. Кейбіреулер құсап: «Осы ит есіп кетті-ау! «Қалай ғана менен асып кетті?» — деп қиналғам жоқ, әрине. Асыққаным — тезірек құттықтап, жуып жіберудің қамы. Не керек, сағат бестен кете салдырлап жетіп келгенім әлі есімде. Елеусіз сияқты көрінгенімен, сол бір жәйт көкейімде қалып қойды.

Қиқыматтың бөлмесі ашық екен. Ентелеп жетіп келсем, қайран менің досым Қиқымат қақ төрдегі айналмалы қара креслода жаңа қуырылған қаздың еті құсап күреңітіп отыр. Жай отырған жоқ, біреуге ұрсып отыр. Есіктің көзіне келіп, екі бүйірімді таянып,

талтайып тұра қалдым. Ондағы ойым — қазір маған көзі түседі, сол кезде мен танауымды делдитіп, көзімді аларта қоямын, сонда қайтер екен жаңа бастық? Сасқалақтап, сөзінен жаңыла ма, әлде бедірейе ме? Бірақ, әзірге мені байқамады, әлде байқамағансыды, әйтеуір, алдында тұрған жас жігітке көрін төгіп жатыр. Қиқымат тәсілмен біліп алайын, сосын саудаға салайын деген ойым болмаса да, қызық көріп, бейкүнә әуестікпен бөлмеге кіріп, шеткі орынға жайғастым да, сөзіне құлақ түрдім.

Қиқымат еңгезердей мені әлі көрген жоқ. Қандай жағдайда болмасын, қызып отырсын, сызып отырсын, мейлі, қасындағылардың қас-қабағы мен ас қамдап жүрген келіншектің ыдыс-аяғының сылдырына дейін қалт жібермей бағып, көңіл-күйлерін қапысыз танитын досымның бұнысына қарағанда, не бастық болғасын белін шешіп, босаңсыған, не мына шаруасы айырықша маңызды.

— Шырағым,— деді зілденіп. Өзіне сондай жарасады екен.— Саған қанша айтып ұқтыра алмай-ақ қойдым-ау. Кішкене былай мәдениеттірек бол. Сыпайы бол дедім бе? Дедім. Ал сен баяғы қалпыңнан жазбайсың. Қайда жүрсең де киіп-жарып, үлкен кісі екен-ау деп айылыңды жиюды білмейсің...

— Ой, аға, сонша не бүлінді?— деп Қиқыматтың сөзін бөліп жіберді бағанадан бері үндемей тұрған жас жігіт. Мелшиіп тұрғанына қарап, майысқақ неме екен деп жақтырмай қалып едім, мынасы қатып кетті. «Уай, еркек» дедім ішімнен.— Үлкендерге иіліп сәлем беремін, алдынан кесе-көлденең өтпеймін, одан артық не қыл дейсіз?

Қиқымат столды бір қойды.

— Әне! Өстіп шыға келесің. Осыңның өзі үлкенді сыйламағандық. Ойбай-ау өзің айтшы, дүйім жұрттың алдында, тал түсте менің білдей орынбасарымның иығынан қағып, әзілдескенің жөнге сия ма? Ол қай ба-

сынғандық? Жаңа, сенің алдында оған да ұрыстым. Кеше ғана келген жас баланы басыңа шығарып, ыр-жаңдасқаныңды қой, тым жақындатпай, бойыңды аулақ ұста, әйтпесе күнде әзілдесіп, қол ұстасып жүрсең неше бастық болсаң да бой бермей кетеді,— дедім. Ақыры, сені және сен сияқтыларды маңына жолатпай, суық қана сәлемдесуге уәде берді.

Мен таң қалдым. Өмірі көзірін ашпайтын Қиқы-матқа бірдеңе көрінген шығар. Сірә, алдында тұрған жігітті аңдысуға тұрмайтын осал санап, өз мықтылығына сенген түрі.

— Онда тұрған не бар, Қақа? — Жас жігіттің даусы салмақты. — Әзілің жарасса атаңмен ойна деген. Ол менен үш-ақ жас үлкен, әрі бұрыннан жақсы жолдаспыз. Екеуміздің қалжыңымыз бар.

— Жолдастықтың жөні бір басқа, қызмет бабы бір бөлек. Бұрын жолдас болса, қазір жолдас емес. Ол — менің орынбасарым, сенің бастығың. Ұқтың ба — бастығың! Ал бастықтық достыққа бағынбайды. Осы біздің үлкен басекеміз мені іш тартып, екі күннің бірінде үйіне шақырады, әзілдеп, әр нәрсені айтып жүреді. Жақын тартты екен деп мен сол кісінің басына шықпаймын ғой. Әдеп керек, әдеп.

— Қақа, қызмет бабында менің мүлт кеткен жерім болған жоқ қой,— деп жігіт те беріспеді.— Ал енді орынбасарыңызбен қалжыңдасқаным әбет кезінде болатын.

— Әй, не деген қызық адамсың. Әуелі былай, жөндеп тұр. Бесіктен белің шықпай бүйіріңді таянып.

— Құдайдың берген қолын қайда сыйғызамыз енді? Қол қусыра білмеймін...

— Білмесең үйрен! — Қиқымат шаңқ ете қалды. Қалшылдап барып, зорға басылды.— Қарашы-ей, айыпты болғанда тұрысың мынау, алда-жалда сенің алдыңа ісім түсіп мен бара қалсам қайтесің? Бюрократ! Сендерді де оқыған дейді. Үлкеннің мысы деген

ұғым жоқ қой сендерде.— Осылай біраз кейіп алды да, қайта көсілді.— Бастық жұмыс уақыты, одан тыс уақыт дегенге жіктелмейді. Қарамағыңда істейді екенсің, ол сенің бүкіл өміріңе бастық! Соған елікте, соған ыңғайлан, тірлігіңе үлгі тұт. Өзің айтшы, осы күні коллектив болып қонаққа барғанда төрге ең жасы үлкен отыра ма? Жоқ, жасы кіші болса да, бәсекем отырады. Өйткені, жолы үлкен. Енді қалай деп едің, жұмыста жоғары отырып үйреніп қалған адам аяқ астынан төменшіктеуі керек пе?— Өстіп бір «пәлсапа» соғып алды да, қайтадан кірісті.— Сөздің тоқ етері былай: кердең-кердең еркін жүрісті қоясың. Ағаларыңа ілтипат білдіріп тұратын ибалы іні боласың. Әйтпесе, сыйласуымыз да, сыйысуымыз да қиын. Ал, өзің білесің, біздегідей жақсы қызмет қалада тегін жатқан жоқ. Сен жассың, әлі өз қатенді түсінесің. Өсуің керек, үй алуың керек... Қысқасы, дабай, менің айтқанымнан қорытынды шығар...

Қалай байлауды білмесе Қиқымат бола ма, қасқа-йып-ақ тұрған жігіт еді, мысы құрып, жүдеп қалды. Бұрылып, шыға бергенінде көзінен іштең тынған ыза мен егесті байқадым. Тоқтатып, көзінше Қиқыматты теубасына келтірейін деп бір оқталдым да: «Жас бала емес, өз жолын өз ақылымен тапқаны жөн»,— деген ойға табан тіреп, үндемей қала бердім. Түбі сол жігіттің есесін жібермейтініне кәміл сендім.

Қиқымат менімен ұмар-жұмар амандасты. Құттықтағаннан кейін-ақ қағыттым.

— Иә, су жаңа бәсеке, карьераңызды ереуіл басудан бастадыңыз ба?

— Ә-ә, жаңағыны айтасың ба?— Қиқымат бұрынғысындай қиқылдап күліп алды.— Кісінің жынын келтіріп... Сондай еркін ұстайды өзін.

— Сенде де жын бар екен ғой. Ол қандай жын? Жас жігіттің қылығы неғып сенің қабырғаңа бата қалды? Адамның еркін жүріп-тұрғанын да көре алмай-

сың ба сен? Өзіңнің қолыңнан келмеген соң, басқада нең бар, ей?

Сөз аяғы ызбармен бітті. Бірақ, Қиқымат әдетінше майысып, жеңілген бола салды да, ақыры екеуміз ынтымақпен тарадық...

...Қазір Қапардың қасында, түнгі далаға үңіле қарап отырып, осы бір үзік-үзік оқиғалар ойымнан шықпай қойды. Дала жарықтық қарауытып көрінеді; алыптығымен табындырып, бейбіт тыныс алады. Қайдағы-жайдағы ұсақ-түйекті ойлап мен келемін.

Қолтығына кіріп алып, ағамды айтағына жүгіртіп, айдауына жүргізген Қиқыматқа зығырданым қайнайды. Қаладағысы аз болғандай, енді далада да саудаға салып жүргені мынау. Жалғыз бұл емес, талай мәрте осылай болғаны ақиқат. Қиқыматқа қор болған қайран ағам! Қап бәлем, тұра тұр...

Өзің ішіп алсаң, оның үстіне түнгі далада зулаған машинада келе жатсаң, басыңда тентек ойлар бұрқсарып қайнайды. Соның ішінде ғажаптары да аз болмайды. Әттең, соның бірі де жүзеге аспайтын, ет пен терінің арасындағы желік қана. Менің де басымда Қиқыматты жан алқымға алудың сан түрлі жолдары әпсәтте ізім-қайым жоғалып жатыр...

Бір қарасам, шағын ауылды қақ жарып келеді екенбіз. Ауыл тегіс жатпапты әлі. Әр жер, әр жерде қараңдаған адамдар, жарық аулаларда думандатып отырған шағын топтар көзге шалынады. Бейтаныс, сыртынан ғана алғаш және, бәлкім, соңғы рет көрген кісілерім көзіме бір түрлі жылы ұшырайды. Соларға қуаныш-шаттық, бақыт тілеп отырғанымды аңғардым бір кезде. Мына үйдің қасына түсе қалып, сәлем беріп кіріп барар ма еді; шат-шадыман топтың қуанышты ырғағына жүрек лүпілін үйлестіріп, танысып-білісіп, өмір атты ұлы сапардың бір мезеттік меймандары — біздердің бір-бірімізді білмесек те, көрмесек те тағдырлас, тілектес бауыр екенімізді айтып, тіршіліктің қас-

қалдақтың қанындай қымбат сәттерінің бірін бірге өткізер ме еді; бір-бірінің жер басып жүргенінен бейхабар адамдардың бірі туғанда, екіншісі қуанып, кіндігін кесе алмайтындықтан да, бірі қайтқанда екіншісі көз жасын төгіп, топырақ сала алмайтындықтан да бір-біріне мәңгілік қарыздар екендігін толғап, адам ұсақ-түйек бақай есепті табанға салып, тәрк етіп, өзінің айналасына ғана емес, сол көрмей-білмей өтетін бейтаныстарына да жан шуағын төгуі үшін жақсылық жасауға дайын болуы үшін, ізгі тілеулес болуы үшін, адамның адамға деген махаббаты үшін тост көтерер ме еді; сөйтіп, таң ата шын бауырларша құшақтасып, қоштасар ма еді, шіркін! Бәлкім, сол құшақтасу біздің бұл дүниедегі соңғы құшақтасуымыз, мәңгілік қоштасу болар, бірақ бізге жаңа танысқан бауыр құшағы ізгілік жолында тың қуат беретіні де сөзсіз шындық. Адамдар бір-біріне тек қана жан жылуын, ізгілік нұрын дарытса...

— Мәссаған! — Қапардың қатқыл шыққан даусы түрпідей тиді. — Мына қырғын төбелесті қара.

Жалт қарағанымша, машинасын шұғыл тоқтатып, есіктен атыла жөнелді. Мен де ұмтылдым. Жүгіріп келе жатып байқадым: жолдың бойында ауылдың шағын клубы бар екен. Шарбақпен айналдыра қоршап қойыпты. Жағалай селдір ағаш өскен: клубтың айналасы жап-жарық, Сол шарбақтың ішінде бір топ адам арпалысып жатқан тәрізді: өрескел дауыстар да естіліп қалады.

Қапар екеуміз жете бергенде ұзын бойлы бір дәу қарсы алдында тұрған екі жігітті екі жаққа допша домалатып жіберді. «Кья», — деп қаһарлана ақырғаны естілді. Енді байқадым, қыздар да бар екен; шыңғыра беріп еді, әлгі дәу: «Өшіріндер үндерінді! Өлтіремін!» — деп зекіп қалып еді, бәрі жым болды.

Біз де жеттік. Қапар бірден батыл кірісті.

— Әй, жігіттер, бұларың не? Мына қарындастарға

көрсететін басқа өнерлерің болмады ма, немене? Ұят емес пе?

Аяқ астынан пайда болған тосын куәгерлерге жиналғандар тосырқай қарап, аңтарылып қалды. Дәу жігіт қана маңғаз тұр. Әлгі құлаған жігіттер орындарынан зорға тұрды: жанарларында үрей жоқ, кекті ашу мен шарасыздық шарпысып жатыр. Байқасам, бәрі де жиырма-жиырма екі жастағы жігіттер.

— Ау, бауырлар, бұларың қалай? Түн ішінде бір-біріңе бөрідей тиіп не көрінді?

Сөзіме жауап болмады. Екі қыз әлгі екі жігіттің қолтықтарынан алып:

— Жындыға сот жоқ. Кетейікші бұл жерден,— деді өкси сыбырлап.

Мен оларды бөгедім де, маңғаз дәуге тақалдым.

— Ал, сен айтшы. Бұлардың жазығы не? Намысыңа тиді ме?

Қатқыл дауыспен күдірейе жауап берді:

— Жазық-пазықты не қыласың? Көп сөйлегенді жек көремін. Байқаймын бөтен жердің адамы болған соң, мені білмей, өстіп еркін сөйлеп тұрсың ғой. Білместігіңді бір жолға кешірдім. Аман-сауыңда жолыңды тап та, қайқай!

Өзім Қарасай батырдың тұқымы болсам, өзім ішіп алсам, бұндай басынуға шыдармын ба? Бұнымен бір төбелеспей тарқамасым анықталған соң, әуелі жөн біліскім келді.

— Жақсы... Қаша жөнелетін қорқағың мен емес. Жаңағы айқайыңнан білдім, каратешісің ғой. Оныңды да көрерміз. Әуелі бірер ауыз тілге келейік. Сен мына жігіттерді не үшін осынша қара қан қылып ұрдың? Әлі жеткенді сабау — еркектікке жатпайды. Күшті болсаң, каратеші болсаң, жарысқа неге қатыспайсың? Әлде адамдарды ұру үшін үйреніп пе едің?

Өзіне-өзі әбден сенімді екен, әңгімеден қашпады.

— Жарысқа да қатысып тұрамын, көкесі. Бірақ,

адам туғанда жалғыз туады, жалқы болып өтеді де. Сондықтан, өзгеге қарсы тұра білу үшін, өзгеден асу үшін қайрат керек. Мен қаратені өзгелерден үстем болу үшін үйренгенмін, раз. Екіншіден, мыналарды — мұрнын шүйіре, мәнсінбей нұсқады, — ұрған себебім — ана екі шөпжелкеге көзім көптен түсіп еді. Солар мен тұрғанда мына екеуіне жабысқанына күйінгеннен ұрдым. Өзің айтшы, ана екі жігіт менің ширегіме келе ме? Менен келбетті ме?

Шынында да сымбатты жігіт екен.

— Бірақ, — дедім мен, — сен елдің сезім еркіндігін тұншықтырғың келе ме? Кімді сую қыздардың өз еркі. Сондықтан сенікі ақымақтық.

— Жоқ, сенікі ақымақтық. Жалғыз бұл екеуі ғана емес, осы ауылдың бүкіл қыздары маған ғашық болуға тиісті. Өйткені мен бәрінен де артықпын. Мен талантпын. Талантты гитаристпін, әншімін, футболшымын, талантты каратешімін. Ал таланттың елден ерекшелігі, айрықша правосы болуы керек қой! Әлде сен талантты мен талантсызды теңгергің келе ме?

— Осы сен ұяттан жұрдай болуың керек. Теңдік туралы қай бетіңмен айтып отырсың? Менің ұғымымда ерекше адам деген жоқ. Талантты екенсің — жарайсың азамат, талантыңмен елге қызмет қыл. Бірақ, қандай да болмасын талант өзгені басынуға, қорлауға право бере алмайды. Рас, талантты адамның талантына қатардағы мен тең келе алмаймын. Сол таланты үшін сыйлаймын да. Алайда, менің жаным, адамгершілігім, тіпті адамдық хұқым, жер басып жүруге деген хұқым одан кем болуға тиіс пе? Жоқ, Менің принципім — ешкімді басынбау және ешкімге өзімді басындырмау.

— Қойшы, көке, кісінің қарнын ашырмай. Мен мына бір ұсақ-түйек жігіттердің өзімнен кем екенін көріп тұрып, олармен қалайша бірдей, тең праволы болмақпын? Ешқашанда мәнсінбеймін оларды. Алдым-

да иліп, сүмірейіп тұрсын, әйтпесе, өз обалдары өздеріне.

— Әй, сен өзің не деген итсің!— Бізаланғаннан даусым қатты шығып кетті.— Қайдан пайда болған пелесің? Түк те талант жоқ сенде. Ең бастысы, адамды сую талантынан жұрдайсың. Ал менің ұғымымда жүрек талантынан, адамгершілік талантынан артық талант жоқ!

— Сенде жан жоқ, сезім жоқ, оңбаған топас!— Қыздардың бірі ашына айқай салды.— Сені қыздардың бәрі жек көреді. Зорлықпен сүйкімді бола алмайсың!

Қасымда ел бар екені жаңа ойыма түсіп, жігіттерге бұрылдым. Қапар үшеуі біздің әңгімемізді мұқият тыңдап тұр екен. Түрлері адам аяғандай; қан-қан; бет-ауыздан дым жоқ.

— Ау, жігіттер, сендер бұны неге сонша төбелеріңе ойнатасындар? Әлі жетпеу айып емес, бірақ ел-жұрт бар... Жөнге салмайсындар ма?

— Жоқ, аға,— деді біреуі.— Осы итпен соттасуға да, үстінен арыз айтуға да намыстанамыз. Жүре берсін. Ұлыған иттей қазір өзі де жалғыз қалды. Осындағы төрт-бес бұзақыдан басқа, бұны ешкім де адам санамайды. Амал не, күші басым. Бірақ, бізді ие алмайды бәрібір. Судың да сұрауы бар. Ашынғаннан қазірдің өзінде жындануға жақын. Бұл итпен біз бірге өстік, бірге мектеп бітірдік. Соның бәрін аяққа басып жүр ғой.

— Ортамыздың еркесі, гүлі болатын жігіт қой,— деп, екінші жігіт сөзге араласты.— Бірақ, өз қадірін өзі кетірді. Күштен басқаны мойындамайды. Бізде де намыс бар, жалтақ, қорқақ жігіттер емеспіз, бір кісілік қайрат та табылады. Ылғи өстіп басынып, соқтығады, біз де жағаласып, айқасып бағамыз. Атып өлтіруге арымыз жібермейді.

— Әй, сендерге не жоқ? Мен есімді білгелі ешкімнен таяқ жеп көргем жоқ. Біреуден таяқ жеген жігіттерді адам деп есептемеймін. Сендер бейшара, сорлысыңдар ғой.

Каратешінің бұл сөзіне бәріміз де күйіп кеттік.

— Жоқ, нағыз бейшара сенсің,— деді алғашқы сөйлеген жігіт.— Сендей әумесерді көрсем көзім шықсын. Ағалар, өздеріңіз айтыңыздаршы. Мен өзі жетім өстім. Енді үй болып, әке-шешемнің шаңырағын көтергім келді. Мына қарындасыңызбен келесі аптада қосылғалы отырмыз. Жаңа кинодан шықсақ, мынау келіп қалыңдығымды сұрайды. «Жаның барында жоғал»,— дейді маған. Бұған көнгенше қолында өлмеймін бе? Иттің баласы, баяғы балалық шағымыздың киесі соқпай қоймайды сені.

— Мынау фашист екен ғой,— деп, Қапар боқтап жіберді.

Каратешім мыңқ етпей, кекесінді күлкімен қарайды бізге.

— Әй, жігітім,— дедім.— Сірә, көп асқанға бір тосқан, есеп беретін кезің келген шығар. Біліп қой, мен, Алмамбет, Қарасай батырдың тұқымымын. Кездейсоқ, жол бойында, иттіңнің үстінен түсуімнің де біз білмейтін бір сыры бар шығар. Атамның аруағы сені тәубесіне келтірсін деп ұшырастырған болу керек...

Каратешім тісінің арасынан шырт түкірді де, дүлейлігін танытты.

— Жә, жетер. Бос былшыл не керек. Төбелесер болсаң былай шық.

— Жақсы. Ал, жігіттер, ешқайсың араласушы болмаңдар,— дедім мен нығыздап.

Кәріме мініп орнымнан атып тұрдым да, тарпа бас салғанмын... Көз алдымнан ақбоз айғыр шыңғыра кісінеп өте шықты. Дүние жарықтық жанарымда шыр айналып, тұтамдай құйрығын ұстатпай қойғаны, әлемді таңғажайып тыныштық басып, меңіреу түнекке

баттым да кеттім. Жер ме, көк пе, білмеймін: сұрапыл боран ба, суыра соққан құм ба; әлде шудаланған тұман, әлде будақ-будақ түтін; қаңыраған құладүз; әйтеуір беймәлім бұлыңғырлық арасынан ақбоз айғыр тағы шыға келді де, дәл қарсы алдымда аспанға шапшып, арқырай кісінеді: арандай ашылған аузымен айды шайнардай ышқынады: ойқастаған ақбоз айғырдың үстінде алып адам бар екен; сауыт-сайман киінген, бес қаруы бойында, өзі менің палуан атама ұқсайды, бірақ одан анағұрлым ірі, анағұрлым айбатты; енді түсіндім — жанұшыра жеткен Қарасай батыр атам екен ғой; жер-көкті тітірентіп ақырды; алмас қылышын суырып алып, жай оғындай жарқ еткізіп сермеп қалды да, ғайып болды... есім кірді.

Қарасам, көк шалғында шалқамнан жатыр екенмін; жұлдызы тамған түнгі аспан төне қарап тұр. Денем дел-сал болып, ұйқым келгендей, көк шалғыннан көтерілгім жоқ. Сонда ғана жауымның мені иектің астынан бір теуіп, лақша домалатқанын ұқтым да: «Я, аруақ, Қарасайлап» атып тұрдым. Бетімді сыйпасап, қолыма қан жұқты: үсті-басым да қан.

Дұшпаным анадай жерде бүйірін таянып, қадала, кекете қарап тұр екен. Қорлықтан өліп кете жаздадым; дәл осы сәтте тап содан басқа ешкімді көрген де жоқпын; айдала; қан майданда екеуміз ғана.

— Жығылғанда тепкілемегеніңе қарағанда, ер екенсің, — дедім қаныма қарайып тұрсам да.

— Жатқанды теуіп не қыламын. Бәрібір, орныңнаң тұрғанмен, қайта жатқызамын, — деді асқақтап.

Қанша күшті болғанмен, күйкінің аты күйкі. Құлағанымда теппеген себебі мәрттікте емес, басқада екен. Көзіме қан толды.

— Ал, тағы кеттік. Енді байқа, — дедім қаһарланып.

Бұл жолы қолмен ұрып жыққысы келген болу керек, аяғын жұмсамады. Тартып жіберуге оқтала бер-

генінде, атақты жұдырығыммен жақтан сарт еткіздім. Басы кегжең ете қалды да, көк тірегендей болып тұрған неме ұзынынан сұлап түсті. Тырп етпестен серейді де қалды. Айызым қанып, ашуым бәсеңсіп, жан-жағымды жаңа көрдім. Бағанағы жігіттер елеңдеп, қыздар анадай жерде үрпиіп тұр. Қапар қасыма келді.

— Апырай, Алеке, не боп кетер екен деп зәрем қалмады ғой. Секіріп келіп, оқсатып-ақ тепті иттің баласы. Алыптығыңнан ғана аман қалдың-ау!

— Қимылын байқамадым ғой, әйтпесе... Көп жатым ба?

— Ә, жоқ, абырой болғанда тез-ақ тұрып кеттің ғой.

Дұшпаным жуық арада тіршілік нышанын таныта қоймаған соң, «майып боп кетті ме?»— деп, тағатымнан айырыла бастап едім, жоқ, бір кезде тірілейін деді. Орнынан үш ұмтылып зорға тұрды. «Жаңа маған Қарасай атам аян беріп еді, бұның көзіне не елестеді екен?»— деп ойладым, сүмірейген түріне қарап тұрып. Ол басын арлы-берлі қозғап, қолымен ұстап көрді — түгендеген болу керек. Өзіне-өзі келіп алғанша үн қатқан жоқ, тек қана қолымен «тұра-тұр»,— деген ишара жасады. Ерсілі-қарсылы жүріп-жүріп, бір кезде қол аяғын сермеп, әлдебір қимылдар жасай бастады.

— Саспа, бәлем,— деді бір кезде тілін шайнап. Аузы зорға қимылдайды.— Есесін жіберетін қорқақ мен емес.

— Әй, жігітім, сен иттігіңе лайық сыбағанды әлі алған жоқсың, бірақ осы тойғаныңмен бар. Жағың сынды, мен ызамен ұрғасын сынбай қоймайды. Енді ойлан, тәубеңе кел.

Ол кекете күліп еді, ауырсынып, қабағын кіржитті.

— Тапқан екенсің ақымақты! Сәл күт, егер жүрегің шыдаса. Жаңа қапыда қалдым, енді байқа. Аямай, өлтіре соғамын. Төбелестің қандай болатынын көресің қазір. Смертельный ударларымды жұмсаймын саған.

— Солай ма? Өзіңді кінәлі санамайсың, мені өлімші қылғың келеді, ә! Олай болса байқа, шырағым. Мен де сен сияқты иттерді аямаймын!

Сәлден кейін-ақ кірісіп кеттік. Бір де бір жан араша сұрап, араға түскен жоқ — көнбесімізге көздері жеткен болу керек.

Бұл жолы әжептәуір аңдыстық. Анау біресе тарбиып тұра қалады: біресе екі аяғына кезек салмақ салып, ұрымтал тұсты аңдиды. Бір кезде қаһарға міндім: ау, ештеңеден қорықпаған батыр жүрегім мына иттен сескенгені ме; біреуден қорықпақ түгіл, сескенгенше өле қалайын; өлім дегенің де қорқынышты нәрсе емес қой сонша; оны анадан туғанда өзімізбен бірге ала келеді екенбіз, дүниеге сәби жылап келгенде, «тудым, енді өлемін», — деп жылайды екен; біздің өліміміз өмір бойы өзіміздің бойымызда, өзімізбен бірге жүреді екен; ендеше одан қорқып, оған құл бола алмаймын. Мына қара ниет каратеші мықтаса менің ажалым шығар. «Ай, атаңа нәлет, жан алғышым сен болсаң да, көріп алайын. Қарасай батырдың аруағы қолдай гөр!» — деп оқша атылдым. Ол әлдебір қимыл жасап, шоршыды; сол кезде бұлт етіп, сермеген оң аяғын басыма тигізбей, екі қолыммен ұстай алып, үйіріп ала жөнелдім; екінші аяғы ішіме сарт ете қалды, жаным көзіме көрінсе де былқ еткен жоқпын; жіліншіктен сығымдай ұстаған күйі айналдыра үйіріп-үйіріп алғаным; жауымнан қайран кетіп, басы анда бір, мында бір тиіп, зуылдай айналды; көк шалғын дауыл соққандай жапырылды. Қаныма қарайғаным сондай үйіріп-үйіріп, ағашқа бір соғып, ақылсыз миын бұрқ еткізгім келіп кетті, бірақ адал арымды, таза қолымды арам қанына былғап қайтейн, қанша оңбаған болса да адам, біреудің баласы, көзінің қарасы ғой, жүре берсін жер басып. Осы ойға табан тіредім де, тағы бір шырқ айналдырдым; бақ еткен даусы шыққан кезде қалың құрайдың ішіне аттым да жібердім...

...Бұл жолы да серейіп ұзақ жатты. Ыңырсыған даусы ғана естіледі. Ешкім қасына бармай қойды. Бір кезде сүйретіліп, еңбектеп шықты. Жағы сынғанына қоса, жіліншігі де сынған, не тобығы тайған. Аузы қисаңдап, зорға тілге келді.

— Мертіктірдің, жігітім. Енді күресе алмайтын болдым.

Жасып, жүдеп қалыпты.

— Сендей каратешінің барынан жоғы игі,— дедім өз қаталдығыма өзім таң қалып тұрып.— Өмірдің мұраты ол емес, ойлан, жігітім!

Жігіттерге бұрылып: «Машинаға салып, үйіне жеткізіп тастаңдар. Сұраушысына жағдайды түсіндірерсіңдер, көнбесе, маған сілтеңдер»,— дедім.

Олар тез қайтып келді. Әлгінің ағасы: «Итке сауап болған екен, елге қарайтын бет қалдырмап еді»,— дегеннен басқа ештеңе айтпапты.

— Енді түзеліп кетсе, бәрімізден өткен қателіктеріне кешірім сұраса, біз оны ортамызға аламыз,— десті жігіттер.

Олармен жылы қоштасып, аттанып кеттік.

— Әй, өзі де барып тұрған ит екен,— деді Қапар былай шыға бере.

— Әрине. Мен оны ұрғаныма титтей де өкінбеймін. Бірақ, қинайтыны басқа нәрсе. Адам адамды қайтіп сонша басынады екен? Ал, жақсы сазайын алды. Бірақ, ары қарай не болады? Ойлана ма? Қатесін түсіне ме? Түсінген күнде де тас жүрегі жібір ме? Адамға деген махаббаты оянар ма?

— Иә, Алеке, бұл бір бас қататын нәрсе. Не істеуге болатынын білмеймін. Бәлкім, сілкінер. Адам үшін ар жазасы ауыр ғой. Ал егер тап осы жолы ойланбаса, онда ол біткен адам.

— Және, қандай адам? Жігіттің төресі болуға лайық қой. Бой қандай, дене қандай! Келбетін айтсаңшы. Тіпті, қарап тұрып сондай оңбаған екеніне сенгің

келмейді. Жә, құрсыншы... Жас бала емес, өз жолы туралы өзі ойлануға тиіс. Бірақ ол жігіт өткен қатесін ғана емес, сана-сезіміндегі қатесін жөндеп, дұрыс адам болып кетсе мең қуанамын. Әй, қайдам... Сонша сіңіп қалған қасиет бір таяқ жегенге өзгере қалушы-ма еді? Ерегесіп, құтырып кетпесе. Онда өкінішті әрине...

— Кім біледі, Алеке. Үмітсіз шайтан деген. Ойлануға мүмкіндік алды — қалғанын өзі білсін.

Қапармен үнсіз келістім.

Өрепкіген көңіліміз басылмай, даудырласып отырып, Қапардың үйіне қалай жетіп қалғанымызды да білмей қалдық. Үйдегілер әлі жата қоймапты. Келіншегі алдымыздан шықты.

— Су алдыра ғой,— дедім Қапарға.— Дипломатта екі-үш көйлек бар, соның бірін ала шықсын. Мына түрліммен апамды шошытып алармыз.

Шайнекті ұсына бергенінде, құрдастың келіншегі ғой, қалжың айтпай қалушы ма едім.

— Әй, келіншек, жорықтан жүдеп келдік, әйеліміз алыста. Орнын жоқтатпай, құрдасыңа қызмет қылсаң сауапқа қаласың. Былай, кішкене иіліп, сызылып тұрсаңшы. Қолыма су құйып, арқабасымды сылап...

Келіншектің қайқы еріндері жер мен көкке тірелгендей болды.

— Әй, Қапар, мә, сен құйшы. Мен шай қоя берейін.

«Атауыңды ішкізейін»,— дегендей естілді даусы. Шайнекті Қапарға ұстата беріп, менің сұқпытыма келістіре бір қарап өтті. Бұрыла бергенінде түп-түзу мұрынның қайқы еріндермен одақтасып, қауырт қимылдар жасағанын аңғардым да, жетіскенімді біле қойдым. Бұны Қапар да байқады: ләм демей, бейілдене су құйып тұр. Түнгі салқында суық сумен жуынғанға не жетсін; досың су құйып тұрса тіпті ғажап қой. Каратені де, қайқы еріндерді де естен шығарып, сергіп қалдым. Көйлек ауыстырғаннан кейін құлпырып шы-

ға келдім де: «Қалай, Қапеке, кім бізді қан майданнан шықты деп ойлайды? Енді көрсе, қай қыз-келіншек күле қарамас екен?» — деп, пығынан қағып қойдым. «Мықты болсаң, біздікін күлдіріп алшы, бердім саған», — деді Қапар. Ойымда дәнеңе жоқ: «Е-е, ертең пәле қылып жүрмесең болды, мен оны күлдірмек түгілі, бүлдіріп берейін», — деп, сақ-сақ күлдім...

Апамыз жатып қалғанымен, ояу екен. Біз төргі үйге өте бергенде, басын көтеріп: «Құлындарым-ау, өйтеуір аман-есен жүрсіңдер ме? Сендер келгенше қайдағы-жайдағыны ойлап ұйықтай алсамшы. Алмамбет қарағым, Қапар кешіксе ылғи уайымдап отырушы едім, бүгін сен бірге жүргесін тіпті мазам кетті. Танымайтын жердің ой-шұқыры көп, алыстан келген қонақсың, бірдеңеге ұшырап қалып, масқарамыз шыға ма деп... Сенің де мендей шешең бар ғой, ол да өстіп ойлайды ғой сені. Андағы досың ақкөніл: желкілдеп жүре береді. Кешікпе, бетіңмен жүрме, алды-артыңды ойлай жүр деп ақылыңды айтып қойшы, балам», — деді.

Көнілім бұзылды; қанша тәте деп өскеніммен, шешемді сағындым: қарияны құшақтап, мандайымнан иіскеткім келді; дүниедегі ең асыл сөздерді айтып, мерейін өсіргім келді: Қапардай ұлы бар ананың бақытты екенін толғағым келді. Көмейім кептелді.

— Е-е, құлындарым-ай сол. Достықтарың берік болып, бір-біріңе сүйеу бола жүріңдр. Бүгінде ағайынтуыстан да, сүйіп алған әйелден де дос жақын. Қайда жүрсендер де аман болындар... Шай ішіңдер... Қарындарың ашқан шығар... Айналайын...

Басын жастыққа қоя беріп: «Құдая, осыларға ғұмыр бере ғөр», — деп күрсініп, күбірлеп, аллаға сиыңғанын естідім...

Шай үстінде келіншектің қабағынан қар жауып кірпігіне мұз тоңбағанымен, көктем лебі де сезіле қоймады.

— Ау, келіншек, неғып тырысып отырсың? Мені жақтырмасаң кетейін!

Қалжыңға сүйеп, күліп айттым. Келіншек ырымға жымыған болғанымен, көктем күлкі көрінбеді. Қапардың қыстығып, булығып түнеріп келе жатқанын байқадым да, әзілмен жарастырып жібергім келді. Барған үйімді бүлдірмей, бүтіндей жүруге тырысатын өдетім.

— Менің жаңағы түрімді көріп, шермәш екен деп қалдың ба? Ондай емеспін. Жолда бір қырттар ұрынып, соларды көшеге шашып кеттім.

Шамасы, бұның да әсері шамалы болды-ау, Қапар мейлінше майда дауыспен келіншегіне тіл қатты:

— Бірдеңең бар сияқты еді ғой.

Бұнысы дүңк еткендей естілді маған. Қайқы еріндер қайыққа ұқсап, ауыз үйге қарай сызып кетті.

— Алеке, мынаны бүгінгі жеңістерің үшін алып қояйық.

— Жеңістеріміз дегейсің.

Қапардың сөзін түзетіп, туралап жібердік. «Қайта шапқан жау жаман», бойым балбырап қоя берді. Әлденіп алған соң қамалға тағы шабуылдадым.

— Ау, мәнісің кетіп отыр ғой. Дәу де болса күйеуің кештетіп келген соң, әр пәлені ойлап, қызғанып отырсың. Жоқ, тап осы жолы ақпыз.

Сөзіме сақ-сақ болмағанмен сызылған күлкі болуға тиіс еді, бірақ қайқы еріннен ондай ишара байқалмады. Төмен қарап, шайын құя берсе бір сәрі-ау, төрдегі, яғни менің сыртымдағы кілемге қадалып, қақиып отыр. Мен сөйлегенде сылқ-сылқ күлмейтін адамды әлі көрген жоқ едім, мына келіншек тіпті езу де тартпай күйдірді. Әлденеден алданғандай, бір қасиетімнен айрылғандай жаман күйзелдім де, қорамсақтан ең соңғы жебені суырдым...

— Күйеуің келгелі қасыңа жатпай, нәпақаңнан айрылғаныңа күйдің бе? Нешауа, келіншек, уайымда-

ма. Қапар рұқсатын беріп отыр ғой, қазір-ақ есесін екі есе қайтарып, құрыс-тұрысынды жазып беремін.

Қайран қазақтың қалжыңы-ау! Құрдас қалжың тіпті керемет қой. Арам астарсыз, ақ ниеттен туған өткір өзіл жаныңды сілкітіп, жайнатып, жасартып жібереді ғой. Күлкісіз өмір қаран. Бірақ, мына келіншек Күлмес ханның не өзі, не көзі болу керек, селт етпеді. Құрығанда «өй жындылар» деп, қызараңдауы керек еді, бірақ езу тартпауға ант ішкен болуы керек. Қапар екеуміз күлген болдық, бірақ дастарқан басында біреу түнеріп отырса, сәнің кетіп, ішкенің ірің, жегенің желім болады екен. Бір ыңғайсыз үнсіздік орнады.

Қапарға қарасам, жарылайын деп отыр екен. Мен күлдіре алмай, ол «күл» деп әмір бере алмай, жігеріміз құм болды. Ызам келді. «Дұрыс, күлмей қой. Ешқашан күлме. Тымырайып, теріс қарап отыр», — дей жаздап, дастарқанынан дәм татып отырғасын, әрі әйелмен әйел болайын ба, үндеген жоқпын. Аппақ, әдемі келіншекке қарап отырып, ақ тілеулі ананы ойыма алдым.

— Қапар, — дедім. — Әлгінде апам бізді ақ тілеумен қарсы алды. Анаң ғажап адам екен. Жалпы ананың бәрі сол ғой. Ал біз болсақ аналарымыздың ақ сүтінің бір тамшысын ақтай алдық па? Біз ол кісілерге сондай жақсылық жасай алдық па? Жоқ. Неше жерден мықты болсақ та, ана сүті, ана махаббаты толық өтелмейтін мәңгілік қарыз. Бірақ, көкіректе перзенттік махаббат, үлкен сезім бар. Біз оны анаға айтып жеткізе алмаймыз, бірақ олардың нәзік жүрегі сезеді бәрін. Келші, Қапар, аналарға бар жақсылықты тілейікші. Аналарымыздың аман болып, бақытты болулары үшін алайықшы!

Төбіреніп, көзіме жас кеп қалды. Қапардың көзі мөлт-мөлт етеді. Келіншегі міз бақпады...

...Сыртқа шығып, темекі тарттық. Кенет Қапар мені құшақтай алып, есік алдындағы орындыққа әкеп

отырғызды. Темекісін құшырлана сорып, қошқыл түтінді қоюлатқанынан бірдене айтатынын түсіндім.

— Алмамбет, — деді ол қарлығыңқы үнмен. — Екеуміз екі-ақ күн жолдас болдық, бірақ мен сені толық таныдым. Көптен, тіпті сонау бала күннен білетін сияқтымын. Сен менің өміріме найзағайдай жарқ етіп ендің, бірақ өшіп қалмай, жүрегімде лаулап жанып тұрсың. Түн жамылып отырмын ғой, сен менің айрықша қымбат досымсың. Сен үшін жанымды беруге дайынмын!

Дауысы дірілдеп, тебіrentіп жіберді.

— Қапар, мен де сенімен тегін бірге жүрген жоқпын. Сенің де орның бөлек мен үшін. Сен де менің қиыспас досымсың. Жүрегім, жаным қашанда сенікі.

Қаранғы түнде алпамсадай екі еркек құшақтаса кеттік.

— Ал енді бір әңгімені айтсам ба, айтпасам ба деп көп толқыдым. — Толғаныстан кейін өзіне-өзі әлі келе қоймаған Қапар тоңған адамдай қалтырады. — Айтпауға шарам жоқ, ішіме сыймай барады. Жағдайды көріп, түсініп отырсың ғой өзің де...

— Ой, сен... — Әңгіменің әйелі туралы болатынын сездім де, қаламадым. — Не қыласын оны сөз қылып.

— Жоқ, болмайды. Сен тыңда. Өз әйелімді өзім жамандағаннан қадыр табамын деп отырғам жоқ. Және сенен кешірім сұрайтын да ойым жоқ. Бұл ұсақтүйек өсек-аян емес, терең әңгіме. Біле-білсең менің тағдырым.

Осыны айтты да, бойын жиып, қатайып алды. Үйге барды да, екі стакан мен бөтелке жеткізді.

— Алып отырайық, — деді жайғаса беріп. — Содан соң байсалды дауыспен әңгімесіне кірісті. — Сен келгелі байқап отырсың, әйелім оң қабақ танытқан жоқ. Біріншіден, ол сені көргеннен өзінше өлшеп-пішіп қойды. Яғни, сен ол үшін арақ ішетін көп жындының бірісің. Ол сенің жан-дүниенің, адамгершілігің жайлы

бас қатырып жатпайды. Өзінің тар қорасына қамай салады. Екіншіден, тырыса қалғаны — жеке басыңды жек көргендіктен де емес. Ол қонақ атаулыға шығын ретінде қарайды.

— Қалай?!

— Солай. Келген қонақтың аузына барыңды тоса-сың, жайылып жастық, иіліп төсек боласың ғой. Ал ол соның бәрін кәдімгі шығын көреді. Талай айттым: «Үйіңе қонақ келу — қуаныш. Келген қонақ сенің шаңырағыңның биіктігін, босағаңның беріктігін білдіреді. Қонақ үйіңді үй деп құрметтегендіктен келеді. Тарылма. Барыңды бер. Келген қонақтың да ырысы бар». Бәрібір ұқпайды. Ол тырысады екен деп, мен қонақсыз қайтіп отырамын? Сөйтіп, ырың-жырыңмен жүріп жатқан жай бар... Қайдан шыққан, қайдан кездескен пәлекет...

Қапар алқына күрсінді де, сөзін жалғады.

— Бұны бір деп қой. Екіншіден, апамды сыйламайды. Бетінен алып, шаптығып жатқан жоқ, әрине. Оған тірі көнермін бе? Бірақ сондай суық. Көрер көзге сыйлаған болады, бірақ ішінде жылан жатыр. Менің анамды шын жүрегімен жақсы көрмеген соң, алдап-сулаған соң, ішім қайтіп жылиды. Шешем бір беймаза, бәдік болса бір сәрі-ау. Айналайыннан басқа сөзі жоқ. Бұған салмақ та салмайды, қайта балаларды бағып, жұмыстан келгенінде тамақ та істеп қояды. Не пәлесі барын білмеймін, осы иттің көзіне күйік болды. Үйінде жылу болмаған соң қиың екен. Несін жасырайын, жылуды сырттан іздейсің. Бір адам бар, менің жанымды түсініп, аялайтын. Ажырасып, соны алайын десем, балаларды қимамаймын. Амал жоқ, іштен тынған жайым бар...

Мен үндеген жоқпын. Не айтамын? Көріп түйгенім де осы шындық. Бірақ, оны айтып Қапардың жүрегін тілгілеп қайтемін. Жетіп артылса да, ақылдың жүрмейтін жері көп қой.

— Сөзім тым жалпы болып бара ма? Төбе шашың тік тұратын, таяуда болған бір оқиғаны айтайың. Әлі ұмыта алмай, тырысып жүргені сол. Әйтпесе, апам екеуміз екі жақтан аздап болса да қонақ сыйлауды үйреткенбіз. Апам бір күні ренжіп отырып: «Шырағым, молаға ғана қонақ келмейді», — деп қатты айтып салды. «Әй, табыс мол, бәрімізге жетіп артылады. Келген қонақты сыйламау деген не сұмдық! Ондайыңды қой. Әйтпесе, ақшаны далада қонақ қылып құртамын», — дедім мен. Ақша демекші, апам айлығымды алмайды да. Қолына ұстап, қарайды да: «Құлыным, өркенді бол», — деп ризашылығымен келініне береді. Сондай күндерде ғана әйелімнің қабағы ашылып, құлпырып кетеді. Осы күні, өзің білесің жігіт болған соң намыс бар, түрлі жағдай болып қалады. Сосын, онымен қашанғы салғыласа беремін, табысымнан жасырып ақша ұстайтын болдым. Сонымен не керек, қиналса да беті бері қарап, кішкене кісі болып қалған. Жә, құрысыншы... Өткен жолы отынға бардым. Машинамды сірестіре толтырып келе жатсам, ауыл сыртында бір апамыз тезек теріп жүр. Ол кісінің тағдыры қиын: күйеуі, үш ұлы бірдей соғыстан қайтпай қалған. Біз бертіндегі балалармыз ғой, оның бәрін көрген жоқпыз, бірақ үлкендердің әңгімесінен тоқығаным бар. Тағдырдың тауқыметін қайыспай көтеріп, шаңырағын құлатпай, түтінін түтетіп отыра беріпті. Осыдан он шақты жыл бұрын болу керек, бір ер баланы бауырына салды. Естуімше, ауданда бір қыз тұрмысқа шықпай тұрып босанып қалып, кішкентайды тығарға жер таппай, балалар үйіне өткізгелі бара жатқан жерінен кездейсоқ кездесіп, сұрап алыпты. «Біреу құдай берген баласынан айырылып, зар жылап жүрсе, біреу құтыла алмай әлек. Қайран дүние-ай!» — деп жылапты сонда. Сол баланы өз баласы ғып жаздырып, мәпелеп отыр. Аты — Тұяқ. Сол Тұяқ екеуі тезек теріп жүр екен. Жетпістен асса да, ескінің адамы ғой сүйегі бе-

рік. Қасына келіп тоқтай қалдым. Амандасқаннан кейін: «Апа-ау, неғып жүрсіз?» — дедім. Неғып жүргенін көріп тұрып сұрағанымға артынан ұялдым. «Е-е, қарағым-ай, несін сұрайсың. Қу тірліктің қамы да баяғы. Елден ерек бұлданудың жөні жоқ, балам. Мен кеткен соң Тұяғымды үкімет далаға тастамайды, әйтеуір. Ал өзім барда ботамды тоңдырып, жүдетіп қайтіп отырамын?» Соны айтты да, апам қабын иығына салды, ал Тұяқ маған сондай бір ақылды көзімен сынап қарады. Сол көзқарасты мен саған, Алмамбет, айтып жеткізе алмаймын. Не болғанымды білмей кеттім — бойымды әлдене буып барады. «Апа, отырыңыз», — дедім. Үйіне жеткенше ләм деген жоқпын — әлгі бір орынсыз, мылжың сұрақтарыма ішім күйді. Үйге жеткен соң, рахметін жаудырып, апам түсе берді. Қабын ала бергенде, неше берік болса да, бүгіліп, тәлтіректеніп қалды. Мен белімді бекем будым. «Апа, отынды қай жерге түсірейін?» — дедім. Ол кісі аңтарыла қарады. «Апа, енді тезек термеңіз. Мына отын сізге бір қысқа мол жетеді. Осының бәрі сіздікі». «Қарағым, ниетіңе рахмет. Сенің де шешең, бала-шағаң бар». Енді сөзбұйдаға салғым келмеді; секіріп түстім де, бортты ашып, отынды есіктің алдына аудара салдым. «Айналайынай, құдайдан қайтсын. Бірақ кісі еңбегіне көз сүзіп көрмеп едім», — деді. «Апа, мен де сіздің бір балаңызбын ғой», — дедім. Рахметін жаудырып, қария қала берді, ал мен өзімнің бағанағы солқылдағанымға, баяғыдан бері неге бұл кісіге көмектесіп тұрмағанымға өкіндім.

Қапар үнсіз қалды. Мен оның адамгершілігіне сүйсініп, көңілім тулады. Жақсы адаммын деп, ешкімге жамандық жасамай жүре беруге болады екен, бірақ әлгіндей жақсылық жасай білудің жөні бөлек қой, шіркін!

Ойымды Қапар бөліп жіберді.

— Ал енді, Алмамбет, үйге келген соң белгілі:

отынсыз бос келгеніме әйелім түгілі апамның да қабағы түсіп қалды. Жолы болмағанға жорыды. Мен шынды айттым. Апам бес-алты жас кіші болғанымен, әлгі қариямен қатар жүрген, өмірдің ащы-тұщысын бірге көрген замандас қой. Маған риза болып, маңдайымнан иіскеді. «Қаріп-қасірге қылған жақсылық сауап, шырағым. Біліп істеген екенсің. Байғұс, үш ұлы тірі болса...», — деп күрсініп, көзіне жас алды. Ал әйелім... бұндай тасбауыр көрсем көзім шықсын, мелшиіп, тілден қалды. Содан, оңашада құлақтың етін жесін. «Адамның іші удай ашиды екен. Өңкей үлкен-үлкен, бұтақсыз, кебу бөренелер». Қарияның үйіне барып, көріп келіпті. «Мен жақсам, пешім жарыла ма, немене? Шешең бар, балаларың бар... Бәрі бір саған қарап отыр ғой». Мен өзімді-өзім ұстап, қарияның тағдырын, жағдайын, адамгершілікті көлденең тарттым. «Дұрыс қой, — деді ерні қайқыып. — Бірақ, әдейі барған соң, өзімізге арнап алған соң, жолдан неге үлестіресің? Ырысымды жарып беретіндей ол кісінің жетімдігіне мен кінәлімін бе?». Өз айтқанын дұрыстауға сылтау көп қой. Қысқасы, содан бері қабағы бір жылыған жоқ. Енді не істеймін? Айтысып жеңе алмайсың. Сабағаннан не пайда? Амал жоқ, тағы да лесхозға шауып, әйтеуір кілтін тауып, бір машина отынға және рұқсат алдым. Енді әкеліп беріп, құтылмасам... Өзіне де сөйдедім. «Ау, мен тірімін ғой, жаспыз ғой. Тағы әкеліп беремін. Ол кісінің күні басыңа туса қайтесің?» — дедім. Қыңбайды-ау, сабазым...

— Дұрыс, Қапар, — дедім сөзін бөліп. — Жуан-жуан дөңбектермен көмейін тығындап құтыл. Ал мен саған не деймін? Мисыз болса, жүрегінде жылу қалмаса, айтып жөңдей алмайсың. Өмірді көрер — адамдармен араласар, ойланар. Әйтпесе, сол күйінде кетер дүниеден. Бірақ сен балаларды ойла. Солардың жүрегі бұзылмасын, тірі жетім қалмасын десең, семьяңды сақта. Апаңа да оңай тимейтінін түсінесің. Біз келіп-

кетер қонақпыз, дұрыс қарсы алмадың деп әкіреңдегеннен не табасың? Бірге тұратын сенсің. Қиын екенін білемін... Қойшы, құрсын, миым айналып кетті — мен саған ештеңе айта алмаймын, өзің ойлан... Одан да бір пайдалы шаруа жасайық. Ертең кешке дейін қол бос, құр арақ ішіп, күмпілдей беріп қайтеміз. Қарияның үйіне барып, өзің әкелген отынды кесіп, жарып, үйіп берейік...

Айтқасын бітті, таңертең жетіп бардық. Қария, немересі екеуі, ертеңгі шайға жаңа отырған екен, сәлемімізді жылы қабылдады. Шай үстінде жөн-жоба сұрасып, әр нәрсені айтып отырдық. Ұзақ бөгелмей, ол кісінің алғысын арқалай шығып, жұмысқа да кірісіп кеттік. Қапар бір жолдасының «Дружбасын» алған болатын, өңшең жуан, бұтақсыз құрғақ дөңбектерді дырылдаттық та тастадық. Тұяқ қасымыздан шықпайды. Тер басып, темекі тартып отырып, әңгімелесіп те қоямыз. Қараторы, торсық шеке, қаракөз, елгезек бала екен, тақылдап сайрап тұр. Биыл төртінші класқа көшіпті, оқуы жақсы көрінеді. Арқасынан қағып, маңдайынан иіскеп едім, еркінсіп, еркелеп кетті. Мойныма мініп, «шу-шулегесін», ауланы айнала арбаң-арбаң жүгірдім. Бала мәз болды. Сөйлесіп жүріп, отын жаруға кірістік. Қапар екеуміз екі балтамен екі жақтан тиеген соң қоямыз ба, жапырып жатырмыз. Еңбекпен шыққан терден артық рахат бар ма? Біздің отын жарғанымызды қызықтап, Тұяқ мәз. Кейде топалақтарды домалатып әкеліп, алдымызға тік тұрғызып қояды. Мен балтаны бір-ақ сілтеп, жуан топалақтарды қақ бөліп тастасам, Қапар балтасын тоқпақпен ұрып әуре.

— Аға, — дейді Тұяқ. — Ана кісі неге сіз құсап бірден бөліп тастамай, мықшындай береді?

Екеуміз сақ-сақ күлдік.

— Тұяқ, — деді Қапар. — Ертегі оқып па едің?

— Иә.

— Сол ертегілерде қара дәу, дию дегендер бар еді ғой. Мынау сол диюдың өзі.

— Иә саған.— Тұяқ Қапарға наразы болып қалды.— Дию жаман, ал аға жақсы.

Қапар мүдірді.

— Балақан, сен Қобыланды батырды оқыдың ба?

— Қыстыгүні апама оқып бергенмін. Қонаққа барғанда апам мені ылғи ертіп барады. Өйткені үйде кіммен қаламын? Сонда бір жақсы аға маған «Батырлар жырын» сыйлаған.

— Ендеше, сол Қобыланды менмін де, ал анау мықшындаған кісі Қараман деген берекесіз.

Тұяқ менің сөзіме қуанып кетті.

— Ұят-ай, ұят-ай! Қараман, Қараман, Көбіктіден таяқ жеген, ұят-ай.

Қапар екеуміз баламен бала болғанымызға дардаймыз. Күліп жүріп, қасымызға қарияның келгенін де байқамаппыз.

— Міне, қарап тұр, Тұяқ. Мен бір қолыммен-ақ мына дәу топалақты қақ айырамын.

Бөліп тастадым да:

— Қалай, бала, ағаң күшті ме екен?— дедім ойының қызық көріп. Тұяқ таңдайын қақты.

— О-о, қандай күштісің өзің!

— Тек, таңдай қақпа, қайдағыны бастап.— Қарияның зілсіз зекуін естіп, біз қысылып қалдық.— Қарақтарым, тіпә-тіпә, тіл-көзден сақтасын. Үйге жүріңдер, қарындарың ашты ғой.

Біз рахмет айтып, шаруаны бітіргесін бір-ақ кірейік дедік. Қария болмай, «өзектерің талды» деп, бір-бір кесе айран ішкізді.

— Ал, Тұяқ,— дедім жұмысқа қайта кіріскенде,— Қапар ағаң екеуің жарылған ағаштарды қораға тасып, үйе беріңдер. Сендер тасып бітіргенше, қалғанын жарып та бітіремін.

Екеуі әр нені айтып, тасып жүрген. Бір кезде Тұяқ

қасыма келді. Қипақтап, бірдеңе айтқысы келіп тұрғанын сездім де, бетіне күле қарадым.

— Иә, батыр, сөйле.

— Аға, сіздер де бүгін ағаш кескендеріңізге апамнан ақша аласыздар ма?

Бала ғой, ойындағысын лақ еткізіп ақтара салды. Төбе құйқам, арқам, өне бойым шымырлап кетті.

— Әй, тентек, не оттап тұрсың-ей?

Не айтарымды білмей сасқаным. Шаршы топта мүдірмеген, мірдің оғындай қайран тілім байланды да қалды. Сәлден соң өзіме-өзім келіп, балаға жөнді бірдеңе айтпасам, көкейінде дақ қалатынын білдім де, балтамды ағашқа қадай салып, қарсы алдына жүрелеп отырдым. Қапар да қасымызға келді. Тұяқтың тәмпіш мұрнынан еркелете тартып қойдым.

— Ау, ботам, сен бізді өйтіп ренжітпе. Біз сондай жаман адамдарға ұқсаймыз ба?

Тұяқ басын шайқады.

— Өне, көрдің бе, өзің де біліп тұрсың. Біз ақша алмаймыз, ботам. Апаңның алғысын, батасын алсақ болды. Ал сен, үлкен жігітсің ғой, шыныңды айтшы, ондай пәлені қайдан біліп жүрсің?

Бала қызарақтап, қысылды — өзінің әбес қылығын сезгені. Бірақ, жігітсің дегенге жігерленді білем, батыл сөйледі:

— Өткен жолы бір ағайлар: «Қойларыңызға шөп екелдік, арзанға ала қойыңыз», — деп, апамнан ақша алғанын көргем.

Қапар екеуміз бір-бірімізге ойлана қарадық. Кенет мен шұғыл бір шешімге келдім.

— Қапар, сен ақырындап реттей бер, біз Тұяқ екеуміз қазір келеміз.

Үстіме Қапардың көнетоздау жұмыс киімдерін тылтитып киіп алған едім. Тұяқты ертіп, Қапар үйіне келдім де, костюімнің қалтасынан ақша алып, сол жұмыс киіміммен дүкенге тарттым. Киімге бола жұрт-

тан қысылатын жалтақ мен емес; ерді кебенек ішінен таныса танысын, танымаған өз көрсоқырлығынан көрсін.

Ауылдың шағын дүкенінде не болушы еді; төртінші кластың бірнеше оқулығы, дәптер, қалам, сызғыш, өшіргіш сияқты Тұяққа лайық нәрселер бар екен, соларды алдым. Содан, баланы сыртқа шығарып жіберіп, сатушы жеңгемізге бұйымтай айттым. Осылай да осылай, Алматыдан келіп едім, үстімдегі киіміме қарамаңыз, апайдың үйінде ағаш жарып жатыр едік, қысқасы, балаға лайық бір жақсы костюм-шалбар тауып бере қойыңыз. Сатушы да адам ғой, ет жүрегі елжіреген болу керек, іздестіріп қалағанымды тауып берді. Тұяқты шақырып, өлшеп кеп жіберсем, қона кетті. Жеңгейге рахмет айтып, алшаңдай басып жөнелдім. Баланың қуанғанын көргенде, төбем көкке жеткендей болды.

Біз келгенде Қапар да жұмысты еңсеріп тастаған екен, қалған қопалақтарды әп-сәтте Алпамысша тұрап тастадым. Шаруаны тас қылып, үсті-басымыздың шаңын қағып-сілкіп бола бергенімізде шайнек, сабыны мен сүлгісін көтеріп Тұяқ та дайын бола қалды. Жуынып болғанымызда, қария шығып үйге шақырды.

Үйдің ішіне мен енді зер салып қарадым. Тап-тұйнақтай шағын екі бөлмеде күтімді, іскер қолдың ізі сайрап тұр. Төрде, қабырғада, сырлы рама ілінген: шыны астынан әр жылдардағы суреттер төне қарайды. Біразы ескі: ең жаңасы апасының алдында отырған Тұяқтың суреті.

Қария мол қылып ет асыпты. Дастарқан жасап болғасын, бір бөтелке арақ әкеліп қойды. Қапар екеуміз қысылып, «осының қажеті бола қоймасты» кесімді айтып едік, қария көнбеді.

— Қарақтарым, басқа жерде алғанда, біздің үйде неге алмайсыңдар? Салынып, бұзылып кететін балдарға ұқсамайсыңдар, аздап алғанның айыбы жоқ.

Шаршағандарыңды басады. Біздің үйде де осындай осындай қызықтың болуы арман ғой маған.

Тамақ үстінде ашық өңгімелесіп отырдық.

— Бағана сендер аңқылдап жетіп келгенде, өшкенім жанғандай болды ғой. Есіктің алды дүрілдеп, дүрс-дүрс ағаш жарғандарыңда: «Құдая, ендігі балдарды аман қыла гөр, соғыстан сақта»,— деумен болдым. Есік алды тіріліп жүре берді ғой. Өткен-кеткендер де, көршілер де қадалып қараған сайын, түкіріп те қоямын. Менің қозыларым аман болса, күнде осындай қызық болар еді ғой деп жылап та алдым.

Даусы дірілдеп кеткенімен, жылаған жоқ. Ақ жаулық дөңгелете қоршаған әжімді жүзіне сыр тұнған: сай-сай әжімдердің тереңінде қасірет пен қайрат арпалысып жатқандай. Суала бастаған жанарда қасиетті сәуле бар секілді.

— Өрімдей-өрімдей кезінде, он екі де бір гүлі ашылмай кетті ғой. Әлі күнге сол қамыптарында, бір жерде жүргендей, келіп қалатындай боп көрінеді. Бір жас балдар жылы амандасса да, түрін өзгертіп жүрген менің құлындарым емес пе екен деп, еміренемін. Өне, анау тұрған үшеуі. Анау солардың әкесі.

Суреттегі бейтаныс жандарға қарап отырып, кенет олардың маған әлдебір жақындығы, туыстығы бардай сезіндім. Талай жыл бұрынғы арманшыл жастардың күліп түскен суреттері... Сол кездердегі менің бауырларымның, Қарасай батырдан тараған ұрпақтардың соғыстан қайтпағаны аз емес еді ғой. Мына боздақтар көзіме солар секілді елестейді. Бәрінің де өмірден күткендері, іздегендері басқа еді, амал не, дүлей дауыл көміп өтіп, қара түнекке алып кете барды. Бәрі, бәрі бірге, бір ғана ұлы мақсат үшін қол ұстасып аттанды. Олай болса, шынында да бұл боздақтар маған жат емес, жақын бауыр ғой. Мен сол ұлы бауырлыққа тауап қыла келгендеймін...

— Көңілдеріңді бұзып алдым ба, балдар? — Қарияның мейірлі үні бізді өзіне қаратты. — Қартайған соң осы... Қайтіп ұмытарсың? Әйтеуір, енді тыныштық болсын. Өткенді ойлап қайғыра бергеннен не пайда? Енді мына Тұяғым аман болсын. Осы медеу көңіліме.

Тұяқ апасына тақала түсті, қария оның маңдайынан иіскеді.

— Алыңдар, дәмнен алыңдар, айналайындар. — Қария бәйек болып жатыр. — Әбден шаршадыңдар ғой. Тіпті, сол құрғырға бекер әуре болдыңдар. Түнеугүні мына Қапар балам кездескенде, налып, мұңайып жүр едім. Бір-екі ауыз реніш сөз айтып қалсам керек, болмай төгіп кетті. Бүгін оны кесіп, жарып, үйіп бердіңдер. Сен балам Тұяғымға қағаз-қалам, кәстөм әперіпсің — несіне әуре болдың? Құдайға шүкір, пенсия аламын, осындағы ел-жұрт та анда-санда хал сұрап, қарасып тұрады. Әйтеуір тамағымызға, Тұяқтың киім-кешегіне қысылмаймыз. Бір сиыр, төрт-бес қойымыз бар. Отынсыз, шөпсіз де қалмаймыз — қиналсақ та жиып аламыз әйтеуір. Баяғының жетім-жесіріне қарағанда біздің тұрмысымыз ханның тұрмысындай. Әкелген ағаштарың, кәстөмдерің, әрине, бізге үлкен көмек, бірақ көңілдеріңе не жетсін, қарақтарым. Кәрі болсам да ішім сезіп отыр, аруақ сыйлап, ана сыйлап келдіңдер ғой. Соған бір жасап, мерейім өсіп қалды. Сол пейілдерің үшін рахмет, айналайындар. Құдайдан қайтсын...

Тамақтан кейін, шай үстінде, қария қолқалағасын қисса айттым. Кәрі көзі жасаурап, терең күрсініп қойып, беріліп тыңдады. Мен айтып болғасын, Тұяққа «Қобыланды батырды» оқыттық.

— Бағанағы Қараманның Көбіктіден таяқ жейтін жерін оқышы, — дедім күліп.

Құшырланып, мәнерлеп оқыды. Оқып шықты да, Қапарға қулана көзін қысып қойды. Біз сақ-сақ күлдік...

Кетерде қария екеуміздің де маңдаймыздан нискеп, ақ батасын берді. Тұяққа адресімді жазып бердім де, еркектерше төс қағыстырып қоштастым. Жанары жалтылдаған осы бір сүйкімді балақанның аттай тулаған жүрек дүсірін кеудеммен сезініп тұрып, неге екенін білмеймін, көңілім босады. Көзіме келіп қалған жасты зорға іріктім де, иығынан қағып, бұрылып жүре бердім. Ұзаңқырап барып бұрылсам, бірі кәрі, бірі жас қос жетім бір-біріне сүйеніп, бізге әлі қарап тұр екен...

Содан Қапардікіне келіп, жақсылап жуынып-шайынып, шай ішіп алдық. Шай үстінде бүгін Хамзаның тойына баратынымды, содан ары бірден Алматыға аттанатынымды айттым. Апай тілектестік білдіріп, ақ батасын берді. Қайқы ерін келіншектің де бетіне қан жүгіріп, тұңғыш рет маған жылы қарады. «Кейбіреулер бір-біріне қоштасарда ғана қадірлі болады екен-ау» деп, ішімнен мырс еттім...

Әлқисса, Қапар екеуміз салып ұрып, Хамзаныкіне де жеттік. Жұрттың алды келе бастаған екен, ат шаптырым ауланың қалың қақпасы айқара ашулы. Қақ ортада, бір топ адамның ішінде шартиып Хамза тұр: менімен жылы амандасты. Өзімен сөйлесер сөзімді кейінге қалдырып, жастарға деген шынайы тілектестігімді білдірдім. Шікірейіп киініп алған Қиқымат өзімсінгенін ұрлана көз қысуымен аңғартып, дүйім жұрттың алдында салмақты күйінен жазбады.

Әне-міне дегенше ел қаптап кетті. Қарсы алған Хамзаны әркім әртүрлі құттықтап жатыр. Бәрін бағып тұрмын, көкейіме сан ойлар үймелейді. Бұл тойға әркім әртүрлі пиғылмен келді-ау! Біреулер ағайынгершілік, сыйластық салтына сай келуге міндетті болғандықтан, біреулер Хамзаның көңілінен шығып, жақындасып қалуға тырысқандықтан келді. Ал шын ниетпен, дос көңілмен қуанып, бөлісуге келгендер қанша екен?!— деген сауал сумаңдап, маза берер емес. Баз біреулер өзгелерге көрменің экспонаттарын көргендей

сынай қараса, енді бір тобы өздерін экспонат құсатып, сіресе қалыпты. Адам іздейтін, бірақ оның орнына танау көрсем қағынатын әдетім ғой, қараптан-қарап күйіп-пісіп-ақ қалғаным. Әйтеуір жүздері ашық, жарқырап жүрген жандарды көріп, көңілім жұбанды.

Той басталып та кетті. Әзірге бәрі орнында. Жар-жар, беташар айтылды. Етжеңді тамада, мақамына қарағанда салмағы бар секілді, тізгіңді қолына алды. Жөн-жөнімен, майын тамызып тост беріп жатыр. Нағыз шешендік пен қызыл сөзді той үстінде кім талғап жатушы еді, дуылдасқан көпшілік оны қоштап, көтермелеп қояды. Қасында отырған домбыра ұстаған біреу сөз алған адамдарды мақтап өлең айтады. Жұрт «ақын» деп қолпаштағанымен ауыл арасының арзан өлеңшісі екенін әп-сәтте айырып алдым.

— Қалай екен?— деді қасымда отырған Қиқы-мат. Қолымды бір-ақ сілтедім. Ол ішінен тынды.

«Әншейінде білмейді екенбіз, ақын деген керемет пайдалы екен ғой,— деді тамада бір лепірісінде.

Өлеңнің қадірін білген түрі. Анау арқаланып, одан сайын құтырып, Хамзаны, тойда жиналған қауымның ыздиып-ыздиып отырған бөлігін бүкіл елімізге еңбегі сіңген ғаламат адамдар ретінде мақтап кеп берді. Өз ауылын басқа дүниеге қарсы қоя сөйлегені маған тіпті жақпады. Оны кім байқап жатыр, жергілікті «патриоттар» әбден дуылдасып кетті. Бұл заманда адам мақтағанның құлы болған ба, әйтеуір, өлеңге кіргеніне масайрағандар ақынды да көтермелеп қояды. Мақтау сөз өтірік болса да шыннан артық көрінеді ғой, тіпті, мақталған адам жоқ қасиеттерді өз бойынан тауып, есінен айырылып қалатыны да ғажап емес. Өстіп өтірік мақтағанға мәз болып, алдап, алданып, арзан қолпашпен өмір сүрмей-ақ қойсақ қайтеді?

Өстіп түнеріп отыр едім, Қапар құлағымға сысырлады.

— Алеке, байқайсың ба, үйленген інісі емес, Хамза сияқты. Сөздің көбін соған арнап жатыр ғой.

Мен күрсіндім де:

— Бұларды қойшы, ана кісілерді байқайсың ба? Қарап отырып сүйсінесің,— дедім, төрде отырған, жаңа бірінші сөз алып, бата берген ақ күміс сақалды атаны оның қасындағы иман жүзді үлкен кісілерді көрсетіп. Қапар да риза болған түрмен басын изеді.

— Осы ауылдың ағасы, қадірлі еңбек ардагері,— деді ол.

Бір кезде кезек әнге тиді. Сидиған-сидиған төрт-бес жігіттен құралған оркестр дүркіретіп қоя берді. Қыза бастаған жұрт ұйымдаса қосылып, түнді жаңғыртты. Үнсіз тыңдап отыр едім, бір уақта жігіттер селкілдеп «Желбір жекенге» басты. Көңілді әуенге еліте бергенім сол-тұғын, көңілім бұзылып жүре берді. Басқа сөз таппағандай, «Қаратаудың басынан көш келедіні» «Желбір жекенге» иіп соғып жатыр. Ешкім ештеңе байқар емес, қосыла дуылдайды. Қаным қайнап, ақырыл тиым салуға «тойдың шырқын бұзамын-ау»,— деп амалсыз тындым. Ақыры аяқталды-ау. Тырысып отырсам, тамада толғай жөнелді. Маған сөз берді. Өйтіп сөз бергені құрысын. «Қарасай батырдың тұқымы, астанада келген керемет азамат, талантты ақын» дегені өз алдына, «қадірлі Жәкеңнің інісі» деп соққанына күйдім. Қиқыматқа алара қарап едім, көзімен жер шұқыды. Амал жоқ, дүйім жұрттың алдында қайтпн сыр берейін, жастарға игі тілегімді білдіріп, монтиып отыра бергенім сол еді, ақыным сұңқылдай қоя берсін. «Осылай да осылай, ақын екенің рас болса, бері шық. Әйтпесе, қорыққаныңды айта ғой». Өмірі айтысқа түсіп көрмеген қайран басым, қиналғаннан терлеп кеттім. Хамза мен Қиқыматтың тірлігі бұл. Ел сілтідей тынып, маған қарап қалыпты. Нар тәуекел!

Ортаға шыққанымда жұрт жабыла қол соқты. Ақыным өзін асыра мақтап, «мен тұлпармын, сен шаңыма

ілесем алмай қалатын жабысың» деді. Мен «екіленбей, сыпайы сөйлесейік. Әуелі амандық-саулық, жөн-жоба сұрасайық» деп едім, оған тоқтар болмады. «Ауылымның абыройын асыратын, бетке ұстаған ақыны мен»,— деді. Оң жамбасқа өзі келіп қалған соң, соғып жібердім

Иілмей өткен екен талай ақын,
Оларды ұмытуың қалай, ақын?
Қадірін өлең сөздің кетірген ғой
Жалтақтап, жалған мақтар сарай ақын.

Әділ адамдар аз емес қой дүниеде, тауып айтқан бұл сөзіме көпшілік ду қол шапалақтады. Қарсыла-сым қыстығып, ұйқасынан жаңылса да, жығылар емес. «Ауылымның бетке ұстарларын мақтауым айып па? Елімнің атын шығарып жүрмін» дегенге табан тіреді. «Мақтасаң лайығымен мақта, өтіріктің қайығына мінбе»,— деп мен қырсығып қарысып тұрып алдым да: «Елміз дейсің. Дауым жоқ. Бірақ не ғып қасиеттеріңді ойламайсыңдар. Желкілдеген «Желбір жекенге» жегіп халықтың қасірет жыры «Елім-айды» неге қорлайсыңдар?— дедім ызалы, бірақ салмақты үнмен. Әуелі қалың топ сілтідей тына қалды: бір кезде төрде отырған ақсақалдың жанары жарқ етіп, құшырлана қол соғып жіберді. Байқауымша, тыңдаушыларым екіге жарылған секілді, бір тобы қолдап, қол шапалақтап, сүйсіне дауыстағанда, өзгелері томсырайып, іштен тынды. Ауыл ақыны домбырасын ұзақ сабалал қара терге түсті, бір уақта сүрлеу тауып, сілтеп кетті. Оның айтуынша, мен өз ауылымның әдепсіздігін көрсетіпін: жалпы біздің ауыл барып тұрған оңбаған жер екен: адамдарының бәрі бұл ауылдың адамдарының ширегіне де келмейтін нашар, түйелері қатна, биелері киенкі, сиырлары мәлік екен. Басқасын былай қойғанда, біздің ауыл тола бақа-шаян, құрт-құмырысқа екен, өткен жолы бара қалса, қандала талап, иттей

қылыпты. Осыны айтқанда дүйім жұрт ду күлді. Әсіресе есесі кеткендей егесіп отырғандар құтырынып шыға келді. Сосын мен де аяған жоқпын.

Әуелі:

Ақындар жырлаушы еді дән даланы,
Шабытты шалқытқандай кең даланы.
Сен өзің қоңыз терген ұсақ ақынсың
Сөз қылдың қай-қайдағы қандаланы.

Тидің де қатты менің ашуыма,
Мылтықтың келіп қалдың басуына,
Қандала шақса саған не қылайын?
Арқаңды жалаңаштап қасиын ба?

деп бір шаншып едім, жұрт қыран-топан болып, мені марапаттай жөнелді. Содан кейін бұндай қуаныш үстінде құрт-құмырысқа, қандаланы сөз қылу масқара екендігін айтып, сонша шүйлігетіндей менің ауылымның жазығы сенің сол жерде тұмағандығыңда ма?— деп сауал тастадым. «Өз ауылыңды жақсы көре бер, бірақ өзге ауылдарды да жатсынба, кемсітпе, жек көрме»,— деп ұсақ пиғылдарды бір түйреп, ең соңғы соққыны бердім.

Ойына келген сөзді толғайды ақын,
Жабырқау жүректерді жалғайды ақын.
Не айтса да ерікті, бірақ, бірақ,
Ата қазақ баласын аруақты.
Ақпейілді азамат, адам ұлын
Қарсы қойып, бөлуге болмайды, ақын.

Жұрт дүрлігіп, орындарынан тұрып қол соқты. Қарсыласым булығып, тағы да домбырасын сабалауға көшкенде, ақсақал бізге беттеді.

— Әй, шырағым, жетер. Аталы сөзге тоқтай біл,— деді сабырмен. Адамның адамға жаттығы жоқ, бөтен ауылдың баласымын деп өгейсіме, айналайын, өмірлі

бол,— деп, мандайымнан иіскеп батасын берді. Сөз түсінетін, ақылды, ақ пейіл жандардың кейбірі қасыма келіп, қолымды қысса, енді біреулері анадайдан ілтипат ишарасын жасады. Оқты көздерді де байқадым. Қызып алған қауым мен үшін тост көтере бергенде қызараңдап қайтерін білмей тұрған Хамзаны көрдім. Сірә, мадақ жырын күткен үміті ақталмай, тамағы ісіп қалса керек...

Сонымен, той өз ретімен жалғаса берді. Әні-міне дегенше, жаздың қысқа таңы да атып қалды. Той тарқауға айналды. Қапар, Қиқымат үшеуміз темекі тартып тұр едік, өтірік күліп Хамза келді.

— Алеке-ай, ерім-ай,— деп майдалап барады,— сенімен танысқанымға әбден қуаныштымын. Бұдан былай аралас-құралас болып тұрайық. Жәкең бар, бәріміз бас қосып дегендей...

Мен қатуландым.

— Сірә, біз сол аралас-құралас болмай-ақ қояйық. Тіл табыса алмайтын шығармыз. Сосын, менің ағамның да басын ауыртып қайтесіңдер...

Бозарып кеткен Хамза, бүкіл қулығының күйрегенін түсінді де, біреулерді шығарып салғансып, зытып отырды. Енді Қиқымат құтырсын...

— Осы сен-ақ әулиесіп өлтіретін болдың ғой. Не сонша, елдің бәрін түзейтін тәңірісің бе сен?

— Міне, енді жөніңе көштің,— дедім мен жайбарақат қана.

— Қорықпа, тимеймін. Айтарыңды айтып қал. Мен сол тәңірі болмағанымға сені көрген сайын өкінемін. Бет пердеңді өзгертіп жіберуім оп-оңай, бірақ құлқыңа қайраным жоқ...

— Е, бәсе, жаңа ақыл кірейін деген екен. Бірақ, әлі де ойлануға тиіссің. Жалаң төспен жан сақтай алмайсың қазір. Әлгінде Хамзаға бекер ұрындық, мен құсамайсың ба? Сен тойлаған тойды тойлап, сен ішкен арақты ішіп жүрсем де, ұпайым түгел. Сен не таптың? Құр

дарылдап-дарылдап қайтып барасың. Тіпті себепсіз, дәйексіз жүрсің — жұмыста да, семьяда да тап қазір сені ешкім жақсы көріп отырған жоқ. Ал мен болсам,— бәрін реттеп, жөніммен шықтым. Айт дедің ғой. Айтсам, ағаның беделін, атын пайдаланып, Хамзаны осында бір жерге дындай бастық қылатын болдым. Енді ол маған өле-өлгенше қарыздар. Сауын сиырым, былайша айтқанда.

Менің танауым желпілдеп-ақ қалғаны.

— Ұрмаймын дегенсің, сөзіңде тұр,— деп алдымды орап кетті залым неме.— Ағаға да айтып әуре болма, бәрібір арамизды бұза алмайсың.

— Айтып аузымды былғағым келмейді,— дедім мен.— Миы болса, сен туралы өзі-ақ ойланар.

— Бәсе, адамның жақсы атына зияныңды тигізбей жүрсеңші, сөйтіп.

— Мәссаған! Зымиян неме, арамдығыңа қарамай, жақсы атты болғың келеді екен ғой. Тапқан екенсің! Әшкерә болудан қорқады екенсің ғой, бәлем! Сен ешуақытта шын жақсы атқа ие болмайсың. Тіпті, сенде шын қуаныш, шын дос та болмақ емес. Тек есептестерің ғана бар.

— Әркімнің өз жолы, тағдыры бар екенін ұмытпа.

— Қайдағы тағдыр! Сенде тағдыр, жол бар ма? Сенің бүкіл болмысың, өмірің бір-ақ сөзге сияды. Арамдық, қулықсың сен. Ұялмай адаммын дейсің-ау! Жымытыр қауашақ! Жә, болды, басымды ауыртпа. Енді қанжығада кездесейік. Есінде болсын, қайда қашан болмасын, елдің алдында бетінді тіліп, жерлеп жүруден жалықпаймын. Ал, жоғал көзімнен!

Қаһарыма шыдамай, домаланып, безіп кетті. Сол күйі, ешкіммен қоштаспастан, Қапар екеуміз жолға шықтық.

— Алеке,— деді қоштасарда Қапар.— Бұрын осы Хамзаларға қолды бір-ақ сілтеп, менсінбей, адам санатына қоспай жүруші едім.

Қазір ойласам, бекер екен. Бұлардың өрісін тарылтып, жолын қиюға тиіспін деген ойға табан тіредім енді.

Аттанарда мен оған марқұм Мұқағалидың өлеңін оқыдым.

Тұйыққа келіп
Тіреліп тұрмын бір түрлі.
Көзімнің нұры
Көңілімде қалды іркулі.
Жылай да алмаймын,
Күле де алмаймын
О, достым!
Тауып әкелші ұмыт қалдырған күлкімді.

Ұқтың ба, Қапар?! Біз бір-бірімізбен бақыттымыз, бір-бірімізге қуаныш сыйлауға, бір-бірімізді іздеуге тиіспіз!

Екеуміз құшақтасып қоштастық.

Автобус Алматыға бет алғанда, қатты шаршағанымды байқадым. Темірден жаралсам да шаршайтын кезім болған шығар. Бірақ, қанша қажысам да, көңілімде шалқу, шаттық бар. Бітіспес егес бар. Өмірді бас пайда табу деп білген Киқыматқа зығарданым қайнады. Сондай болмағанымға қуандым. Өз сапарыма ой жүгіртіп болған оқиғаларды, кездескен адамдарды көз алдымнан өткіздім. Шұғыл аттанысыма түк те өкінген жоқпын. Киқыматтың ұғымындағы пайда таппағаным рас. Бірақ мен қаншама адамдарды көрдім, беймәлім тағдырлармен таныстым, достар таптым. Қаншама ыстық алақандардан адам деп соққан жүрек лүпілін аңғардым. Бауыр сәлемін алдым. Жаным байыды. Сірә, бұл — өмірден алар еншінің ең бір қомақтысы болса керек...

Жолай автобус бұзылып, біраз бөгеліп қалдық. Шаршап-шалдығып, түннің бір уағында үйге де жеттім.

Есікті әйкем ашты. Салқын амандасты. Амандық-саулық сұрасқаннан кейін, аңқылдап, күле сөйледім.

— Ау, баяғыда терезенің сыртынан өлең айтып, өліп-өшіп алған жан-жарым емессің бе? Кісінің жүрегіне тікендей қадалмай, жадырап отыршы.

Ұлытауға бардың ба,
Ұлар етін жедің бе?
Құла дүзге бардың ба,
Құлан етін жедің бе?
Жаз жайлауға бардың ба,
Ел-жұртыңды көрдің бе?
Ақсақалға ондағы
Иіліп сәлем бердің бе?
Жамандарды жапырып,
Жақсыларға ердің бе?
Қиналған нәзік жаныңа
Бір жұбаныш енді ме?
Бәрін айт та бірін айт,
Тайталасып талаймен
Топты жарып, түн қатып
Таудан өтіп, тас тесіп
Айналайын батырым,
Аман-есен келдің бе?!—

деп құшақ жая қарсы алуың керек қой. Алыс сапардан аман-сау оралғанымның өзі той емес пе? Сондықтан менімен бірге мұңайып, бірге қуансаң қайтеді?!

Әйкеме өстіп наз айтып, бетін бері қаратып алдым. Балаларым да дабыр-дұбырдан оянып, тіземе қонжиып жатыр. Ең кішкентай тентегім мойнымнан құшақтап-құшақтап қояды. Әйкем жұмсақ жымиды.

— Сені әбден іздеді. «Батый жоқ, батый қайда» деп жылап, мазаны алды.

Ол ас үйге, шай қоюға кетті. Өз үйім, өлең төсегіме аман-есен жеткеніме, ынтымақ орнатқанымға шүкіршілік қылып, балаларымды аялап ұзақ отырдым. Алда тіршілік, өмір бар — сол жайында ойладым. Жұмысты бірдеңе қылармыз. Жалпы, онда беделіміз мықты. Өзім Қарасай батырдың тұқымы болсам, жұмысты нашар істеуім масқара емес пе? Жоспарды үнемі асыра орың-

дап жүрген озат екенімді айтнаппын ғой. Өлде де өндіреміз деп сенемін.

Көкейге түйгенімді, ұстанған жолымды мына ботақандарым қалай ма, қаламай ма? Мені қинағаны осы. Әйтеуір, бір күндері осылар «Қарасай батырдың тұқымымын», — деп, ерлігін ту қылып жүрсе екен. Иә, иә, осы жолым — жол. Бәрібір менен Қиқымат шықпайды, ағайын. Сондықтан, өзі қысқа ғұмырдың қымбат сәттерін сызылып, есептесуге, аңдысуға садаға қылмай, кездескен жерде ақ жүрекпен амандасып жүрейік.

Ал, қайыр хош.

Ұя

Кіріп келгеніңде күту залында әдеттегідей адам толып отыр: жаңадан келген бұған, жол үстіндегі жолаушының дағдысымен, біртіндеп көз тігіскен. Әншейін шолу емес. Жанарларына жұмбақ сауал ұялай қалыпты; жап-жас жігіттің қақаған қыста жападан-жалғыз бала көтеріп жүргенін сан-саққа жүгіртіп үлгергендей. Масат іштей бір ыңғайсыздық сезінді; тасалау жер іздегенімен, даңғарадай, аңғал-саңғал кең зал жасырынбақ ойнауға арналмаған; қолайсызданғанын сырт көзге байқатпауға тырысып, кішкентай Құндызға бірдеңе деп ұрысқансыды да, бос орындардың біріне молынан жайғасты.

Тонының түймесін ағытып, аспай-саспай Құндыздың мойнын, аузы-мұрнын ораған бөкебайды шешті. Жол бойы тұмшаланып, қозғалуға мұршасы келмеген бала енді жеңілденіп, жан-жағына бұрылып қарай бастады; үлкен қара көздерінде түсінбеушілік пен таңдану.

Масат сөмкесін ашып, ішінен бөтелкеге құйылған сүт, жұмсақ нан шығарды. Төгіп-шашпауға тырысып, шай кесеге орталап құйды. Тәтті нанды кішкентай, өткір тістерімен кертіп жеп, сүт ішіп, қарны тойған сәби Масатқа жәудірей қарады. «Әй, ақымақ, әкеңе алғыс

айт»,— деп күлді бұл. Өзіне әлдебір жылы сөз айтылғанын аңғарған Құндыз мәз бола күліп, Масаттың тонының өңіріне тығылып, кішкентай қолдарымен құшақтай алды. Бір сәтке төңірегін ұмытқан Масат оны емірене иіскеп, бетінен сүйді; құшақтаған күйі өзгелерге беймәлім, өздеріне ғана түсінікті шағын әлемдерінде ұзағырақ бөгеліп қалды. Артынша, қайда отырғаны есіне түсіп, ұялыңқырап, Құндызды жерге түсірді.

Ағаш орындық үстіне нан үгіліп, сүт тамған; сөмкесін ақтарып, қобыраған газет алды да, сүрте бастады. Тап-тұйнақтай жинақы жүре алмай, төгіліп-шашылып келе жатқанына назаланып кеткен. Айналасына көз тастап еді, залдағылардың бірі қалғып, біреулері өзді-өзі әңгімелесіп отыр. Бірақ, бірен-сарандары «енді не істер екен?» дегендей, бұған тамашалай қарап қалыпты. Кейбірі бейкүнә әуестікпен үңілсе, қартаңдаулары жанашыр тілеулестікпен, тіпті құрметпен көз тігеді. Әріректе отырған қыз бен жігіт кекесін күлкімен шаншиды. Масат қитығыш, іштей ерегесе қалды. Әдейі асықпай, бейне-бір содан рахат тауып жатқан кейіппен қағазын қытырлатып, орындықты мұқият сұртті. Тазалап болып, қоқыс жәшігіне тастап келгені сол еді, селтип тұрған Құндыз: «Пәп-пә, іш-іш, іш-іш» деп қыңқылдады. Ел көзінен, әсіресе ана бір қыз бен жігіттің тәкаппар қарасынан қысылыңқыраған Масат сәл бөгелген. Құндыз жанын қояр емес, «Пәп-ә, іш-ш, іш-ш» деп, кішкентай алақанымен бұның иығынан қаққылап, тақақтайды. Енді кідірсе, одан да сорақысын көретінін сезген бұл: «Қазір, қазір іш боламыз»,— деп алдаусыратып, қолына алды; қайда тосарын білмей дағдарған. Әрі бүкіл жұрттың көзінше... Неге де болса мойын сұнып, бел буып аттанғанмен, дәл осынысынан қысылды. Дәретханаға баруға болмайды, далада қақаған аяз, залға тосу тағы ыңғайсыз. Ол түк білмегенсіп, баланы көтерген күйі, залды аралап, та-

салау жер іздеді. Ақыры, екінші қабатқа көтерілетін басқыштың сыртын қолайлы көрген.

Қайта оралғанында, жұрттың бұнымен ісі болған жоқ. Құндызды жерге қоя берді де әлгіндегі орнына жайғасты. Жан-жағына қуыстана көз жүгірткенінде, бағанағы қыз бен жігіттің өзіне қарап, әлдене деп күлісіп отырғанын көрді. Ол ұялыңқырап, көзін аударып өкетті.

Осы бір именшектікті Масат үйден шықпай тұрып-ақ сезінген еді. Әйеліне қанша айтты: «Сопайып жападан-жалғыз барғаным кемпір-шалдан ұят-тағы. Жарайды, тіпті ол кісілерге айтып түсіндірерміз. Жолдағы елді қайтесің? Тамашаламай ма бәрі? Е, бейшара, әйелі үйінен қуып шыққан екен,— дер. Жалғыз бармаймын, өзің бірге жүресің». Тұжырып, бұйыра сөйлеген.

Бәрібір жалғыз шығуға тура келді. Әйелі қанша тырысқанымен, қызметтен босап шыға алмаған.

Қитығып, ызаланып аттанды. Әйелі: «Жұмыстан босатпай қойды, қайтемін?» деп жаутаңдай бастағаннан-ақ, қолды бір сілтеп, жол қамына кіріскен. Бас аяғы бір сағатта жиналды. Сол уақыт ішінде Құндызды киіндіріп, керек-жарағын сөмкеге толтырып жатқан әйеліне зіркілдеп, зекумен болды.

«Оу, мен саған осы итті ауылға апарып тастайық дегелі қашан?» Мүлт кеткенін аңғармай қалды. Бағанадан бері жуасып, сөз қайырмай жүрген әйелі — мұндай ұрымтал тұста шалғайға жармаса кетпесе әйел бола ма — бас салды. «Мен апармайық деген шығармын? Өзіңнің әке-шешең ғой, ойбай, баға алмаймыз, біреуі де жетер деп азар да безер болған. Әйтпесе, жазда ауылға барғанда алып қаламыз десе, мен қой деппін бе? Құлыным деп өліп-өшкенде сондай...» Масат ашудан тұтығып барып, тұтылғанын білдірмеуге тырысқандықтан ғана тіліне тиек тапты. «Өзіңнің әке-шешең деп, бөлектемесең ішің кебе ме ей сенің? Мені бағыпқағып, қолыңа беріп отыр, енді менің балаларымның

қиындығын көре берсін дейсің ғой»,— деп ақырып тиып тастады. Дегенмен, қадалар жерін таппаған ашу тұншығуға айналды.

«Күйгесін айтады ғой»,— деп, әйелін де аяған. Күйетін де жөндері бар еді.

Үлкен қызының осыдан үш жыл бұрын, он айлығында ата-анасының қолына берген. Немерелерін ыстық көрген кемпір-шал бағып-қағудың ыстық-суғығына көнген, өйтеуір. Осы жазда сегіз айлық Құндызды да қалдырмақшы болғанда шешесі:

— Мынау болса аяғы, тілі шығып, естияр болды. Өз күнін өзі көріп жүр, бізге де қызық. Ал андағыңды қайтіп бағамыз? Қолдың ебі кетті. Емшектен ерте айырғандарың балаға да зиян. Өстіп, анда-санда әкеліп, иіскетіп тұрғандарыңа да рахмет. Сендерден көрмеген рахатты сендердің балаларыңнан көреді деп пе едің?— деп, сөз аяғын ренішпен қайырған...

Келіншегінің бір жылдық заңды демалысы біткен соң, баланы қоярға жер таппай қысылды. Балалар бақшасында орын жоқ, кезегі келгенше қайда! Оның үстіне Масат қызын қазақ балалар бақшасына беруді тілеген. Тілі қазақша шығып, ана тілінде табиғи сөйлесе екен дегені еді. Бірақ ол секілді санаулы ғана бақшаның мүмкіндігі де шамалы. Ауылға тарта жөнелуге бір жағы әке-шешесін аяды, екінші жағынан тәп-тәтті Құндызға бауыр басып қалғандықтан, қимады. Әу бастан өздері тәрбиелегілері келген. Бұған біреулер күлетін, «Жал-жас боп, бала не керек? Қаланың жағдайын білесіңдер...»— деп жұмбақтар еді. «Өсіп-өнбе дейсің бе?»— деп, Масаттың көзі қанталап шыға келетін. Енді біреулер «Кім болса о болсын, бағамын десе, ойланбастан апарыңдар да тастаңдар. Несіне азаптанасыңдар?»— деп ақыл айтатын. «Жоқ,— деп кіжінетін Масат.— Мен баламды кім болса сол тәрбиелегенін қаламаймын!» Соңғы сөзін нығыздап, баса айтады.

Ақыры, айына қырық сом төлеп, көрші әйелдердің біріне бақтырды. Екі ай сонда болды. Көздерінше Құндызды айналып-толғанып-ақ жатады, бірақ баланың бұл үйге аяқ басқысы жоқ. «Е-е,— дейтін Масат ішінен.— Менің қызымды емес, қырық сомды айналып-толғанасың да».

Күн өткен сайын баланың әлгі үйге баруға қарсылығы күшейе берді. Сәбидің көз жасына жүректері ауырса да, күндері үшін төзіп-ақ бақты. Сөйтіп жүргендерінде әлгі әйелдің өзі «қолым тимейді, баға алмаймын» деп бас тартты. Содан кейін бұлар асығыс ауылмен сөйлесіп, ата-анасымен келіскеннен кейін, осы шешімге келген.

«Қысқы жолдың қиындығы әзір біліне қойған жоқ. Ауыл іргесіне де кеп қалдық»,— деп ойлады ол...

Масат ойға шомып отырған кезде Құндыз томпаңдап залды аралап жүрген. Бейтаныс, беймәлім әлеммен бетпе-бет келіп, өзінше танысып жатыр. Қалғып отырған жолаушылардың әрқайсысына үніле қарайды. Қарсы орындықта шалқалай қисайған орта жастардағы кісіге тіпті таяп келді де, шуылдаған танауын қызықтап, қолымен нұсқап көрсетіп, Масатқа бұрылды. «І-і» деп, таңданып тұрды да, өзі де көзін жұмып, танауын көкке көтере пышылдата жөнелді. Бұл кезде іштері пысып отырған жолаушылардың біразы Құндыздың қылықтарын тамашалай бастаған. Біреулер күліп жатыр. Кенеттен өзіне қадала қалған көздерден қымсынған Құндыз жалма-жан кері бұрылып, әкесіне қарай қаша жөнелгенде, сүрініп кетіп, жығылып қалды. Құрақ ұшып, Масат жеткенше таяу отырған мосқалдау еркек оны көтеріп алды да, күлімсіреп, маңдайынан сипады. Масаттың оған іші жылып, біртүрлі жақсы көріп қалды. Күлімсіреп ішкі ризашылығын үнсіз білдірді де, баласын орнынан алып келді. Бірақ, Алматыдан шыққалы қолдан түспеген сәби қазір аздап

жүгіріп, ойнауды тілеп, бұлқына бергесін, тағы да жіберген.

Қабат-қабат қалың киімнің ауырлығына қарамастан, Құндыз томпақтап жүгіріп жүр. Кең залды емін-еркін аралап, әркімнің жүзіне үңіледі. Оған бәрі қызық, бәрі таңсық. Сәби санасына дүниенің жаңа бөлшектері сіңіп жатыр — өмірдің бір ғана сәті. Енді қайтып осынау адамдармен осылай кездеспейтіндігі де аян, бәлкім бұлардың ешқайсысын қайтып көрмейтін де шығар, келешекте кездейсоқ кездесе қалғанда да бала оларды танымайды ғой. Иә, бұл сәт қайталанбас қасқағым ғана. Дүниенің бәрін қалтқысыз қабылдайтын бала түйсігіне ол жекелеген сурет, ұғым ретінде емес, буалдыр, белгісіз жұмбақ тұтастық болып қонатын шығар. Тіпті осының бәрі ұмытылатыны анық, бірақ ешкімге белгісіз құпия із — әлгі бір көрініс атаулының жинақталған күйіндегі әсері бала жанында қалса керек. Әлгіндегі бейтаныс ағайдың аялы алақаны Құндыздың есінде қалмайды, бірақ сол алақан табы жүрегіне жылылық сіңіретіні сөзсіз.

Ойға кеткен Масат әлгі бір мейірлі кісіге ризашылықпен тағы бір қарады да, іле-шала Құндызға көз тоқтатқан. Біраз жерді шарлап үлгерген бала бағанағы қыз бен жігітке таяп барған еді. Олар оған назар аударған жоқ. Әлде үйлеріне әрдайым осындай жас адамдар келіп жүргендіктен бе, кім білсін, әйтеуір Құндыз оларға қарап ұзақ тұрды. Содан кейін кәнігі еркелігіне басып, үйренген дағдысымен қыздың алақанын саусағымен қытықтап, «тікіл, тікіл» деп мәз болды. Қыз қолын жиып алды, жігіт баланы құлатып алмауға тырысып, абайлап, салқын сыпайылықпен кері итерді. Құндыз аң-таң, алақанын қытықтағанға тәтенің неге күлмегенін түсіне алмай жаутандап тұр. Бағанадан бері бәрін бағып отырған Масаттың зығырданы қайнады. Ұшып тұрып, Құндызды алып келді. «Ши барқыт шалбар киген ши бұт неме», — деп кіжінді ішінен.

Содан кейін әлі де ойнағысы келіп, қиқаңдаған Құндызды алдаусыратып: «Ұқы, ұқы боламыз» деп, алдына алып отырды.

Бағанадан бері жап-жас басымен бала көтеріп жүргеніне қысылғандай еді. Әсіресе әлгі екеуінің алдында өзін тұсаулы аттай сезінген. Енді одан арылған: ерегіс пайда болыпты. Бүкіл әрекетімен: «Ал, мен баламды жақсы көремін. Сендер үшін ол ұят көрінетін де шығар, ал мен үшін...» дегенді дәлелдегісі келеді. «Бәлкім, оларды да кіналауға болмас», — деп ойлады тағы. «Бала көрмеген соң, баланың не екенін білмеген соң қайтсін. Олар үшін балалы болу — жастықты жоғалту, еркіндіктің соңы. Ай, бірақ, шыны құсаған түрлері жаман. Мен де жаспын. Аяққа тұсау, қолбайлау бала менің де зықымды шығарады. Бірақ, түптің түбінде, тіршілікпен жеме-жемге келгенде айырысқан есебің, алған ұпайың мағыналы ғұмыр, адамдық атың мен ұрпағың, балаң емес пе? Күнделікті күйбеңнің ұсақ-түйек беймазалығын белінен басып, бәрінен жоғары тұратын аталық махаббатты ұғар ма олар? Бәлкім, өздері де суық өскен шығар? Еркелеп көрмеген еркелете де білмейді».

Ол әлгі екеуі жайлы қалай ойласа да жүрегі жақтырмай, жирене берді. Аяп та кетті. «Менің Құндызым сендердей бола көрмесін», — деп тіледі ішінен.

Қызына қарай-қарай көзі тоймайды. Әлгінде ғана вокзалдың абыр-сабыр асығыс қимылын да, жаңғырып тұратын беймаза, толассыз шуын да тамашалап, өз қимыл, өз үнін соған санасыз үйлестіре томпаңдап жүгірген ерке неме қазір соның бәріне бойы үйреніп, алаңсыз, бейбіт ұйқы құшағында монтиып жатыр. Өзгеше бір әлем, айрықша сана иесі, дүниедегінің бәрін қалтқысыз таза қабылдап, кібіртік, күдіксіз қуана соққан сәби жүрек. Бұның, Масаттың тәні мен қанынан бөлініп шығып, айлы аспан аясында адамзат арасынан тәуелсіз тіршілік иесіне тән орнын ойып алып, өзіндік

өмір өрнегін бастаған. Рас, бөпе болып бесікке бөленгеннен бастап, тәй-тәй қадамына, алғашқы уіл, шалықтауынан қазіргі пәк күлкісіне дейін Масат Құндызды өзінен бөлек жан деп ұғынып көрмепті. Көрші әйелдің үйіне апара жатқаннан-ақ қыңқылдай бастаған Құндыз бөгделердің ортасына жалғыз тастап, артына жалтақ-жалтақ қарап, қимай кетіп бара жатқан бұның соңынан еңірей жылап, ұмтылатын; кешке алып қайтуға келгенінде есік аузында жылап тұрғанын көріп, қосыла жылаудан зорға тиылатын; өзіне үздіге талпынған балапанын құшағына алып, үйіне қарай безуші еді. Бірі үлкен, бірі кішкентай екеуі үйде асыр салып, сөзге симайтын ұлы махаббат күйін кешкенде Масатқа дүниенің бәрі осы бір шат күлкінің аясына сиып кеткендей көрінетін.

Сол сәттердің бәрінде де көз көрмес, ақыл ұқпас ұлы тұтастықты жүрегімен сезінетін. Ол өзін Құндызымен біртұтас әлем ретінде сезінумен жүрді. Басқаша сырды осы жолы ғана аңғарды...

ЯҚ-40 шыңылтыр аязды жара ышқынып, аспанға шаншыла атылғанда, Масат қорқып, жылайды-ау деп Құндыздың жүзіне үңілді. Үлкен, қаймағы бұзылмаған қара көздеріне үнсіз үрей тұна қалған сәби бұрынсоңды басынан кешіп көрмеген құбылысты түсінбей, түсіне алмай, жауаңдап, әкесіне қараған күйі қата қалыпты. Көзіне қиналысқа толы сауал тұнған. «Ішің біртүрлі болып кетті-ау, құлыным», — деп, Масат оны бауырына басты. Әке құшағының таныс иісі бала көңілін тыныштандырды.

Кенет санасында бір ой жарқ ете қалды. Мынау сәби өзінше қуанатын, күлетін, жылайтын, үрейленетін, бұдан бөлек өмір сүретін, өзгеше жан екендігін өзі де бұлдыр сезініп, әкесіне де ұғындырғандай. Бірінші баласын да осылай көретін. Бірақ, осы жаңалықты жүрегі жаңадан ашқандай. Ол қуанды да, қорықты да. Қуанғаны — өсіп-өнер, өз жолы бар өмір иесіне тірші-

лік бастауын беріпті. Қорыққаны — бөлінудің басы бұл. Ол терең күрсінді...

Бір кезде өзі де дәл осындай қара домалақ еді. Үйдегі үлкендер күңгірт бұрышқа тығылып: «Мені тауып алыңдаршы», — деп мәз болған бұның қылығын қызықтап: «Қайдан таптық? Мәкеш қайда? Ал іздендер», — деп, жорта абыр-сабыр болып, аяғында зорға тапқанситын. «Вұрыш та қап-қара, Мәкеш те қап-қара» деп күлетін бәрі. Бұл соған мәз. Үзік-үзік есте қалған көріністер мұнарға айналған өткен күндердің ең қымбат, өшпес белгісіндей, қалдырған ізіндей. Қыстыгүні әкесі мал жайлауға шығып кеткенде, бұл да бірге барамын деп талпынушы еді. Қақаған боранда шешесі шығармай қойғасын, өзінше өкпелеп, жылайтын; сол кезде сырттан әкесі кіреді де: «Әлгі қайда?» деп, лас пимасымен ішке енуге именіп, босағада бөгеледі. Шаруа істеп жүргенде, кенеттен ойына құлыны түсіп кетіп, сағынып келген әкесіне бұл арсалаңдай ұмтылады. Ол көтеріп алып, мұз қырау мұртымен бұның бетін қытықтай, құшырлана иіскейді, әке бойынан аяз бен шөптің, мал мен көңнің иісі аңқиды. Масат оған жабыса түседі...

Сол кезде өзі ғажайып дүние құшағында болатын. Тіршілік тартпасын, талқы-таласты білмейтін уағы: айналаның барлығын бір үлкен, таза сезім ретінде қабылдаған ерке шақ. Әлі есінде, құлынды қара биені әкесі үй маңынан ұзатпай, төбе баурайына қосақтап жіберетін. Шешесі екеуі бие саууға шыққанда, бұл да қалмайды. Қарға адым жердегі қырға шығу — үлкен бір саяхат. Көктем. Жасарып, жаңа күш ала бастаған дала. Күн ыстық. Айнала жап-жасыл. Дала үнге, әуенге толы. Аулақта пысқырынып қойып, жайылып жүрген құлынды бие. Түсініксіз бірдеңе бұның кеудесін кернеп, төңірегіне ұзақ-ұзақ үңіледі. Әлденеге қуанып, әлденені ұға алмай, күлімсіреп, күрсінеді...

Әкесі құлынды ағытып, бие иігесін кері тартады,

шешесі бір тізерлеп, саууға кіріседі. Бұл құлынды төңіректен өзге. Таңауың, көзің, құлағың қызықтайды, жың-жылы, жұмсақ тұмсығына бетін тақайды. Әкесі көтеріп, құлынға мінгізеді, қолға үйренген жуас құлын жетекке ереді. Бұл мәз, бұл бақытты. Үйге қайтарда әкесінің мойнына мінеді, «шу-шулейді». Дүние, дала, ата-ана, құлын — бәрі, бәрі Масатты әлдилеп, тербейтіндей. Бәрі, бәрі бұнымен біртұтас секілді...

Оралмас балалық шақтың бастауы көзіне осылай елестейді. Кейін тіршілікке араласа бастады: қатқылды да, қақтығысты да, балалар төбелесінен бастап, еркектер егесін де көрді. Алайда оның бәрі кейінгі қоспалар. Ал сол бір мөлдір дүние... Ата-ана, табиғат махаббатының жемісі — өзі, өз жүрегі. Әлі күнге сол балғын еркелігі қабат-қабат ой, ақыл, білім қыртыстары арасынан қылаңдап көрініп, жарыққа ұмтылатын кездері де болады. Ондайда әке-шешесіне даландай еркелеп, аңқылдап, үлкен қызы Елікпен кемпір-шалға таласатыны да бар.

Вокзалдың қатты ағаш орындығында отырып та, поездда да Масат осы бір ойлардан құтыла алмады. Құндыз да азамат-ақ — бір тәулік бойы іш киімін бұл-бірмей таза келе жатыр. Ауыстырам деп алып шыққан бір буда киімнің қажеті де болған жоқ. Бұны естісе, «Көкжалский төрбие» деп күлер еді достары.

Бір сәт осынау құйтақандай ғана жан несін осынша шаршап-шалдығып, жүдеп-жадаса да, аялап, айналып-толғанудан танбай келе жатқан жүрек сырына үңіледі. Не үшін? Ненің қарымы? Өтеуі алда, болашақта дейтін қарыз ба? Жо-жоқ... Адам болғалы қай ұл, қай қыз ата-ананың еңбегін толық ақтапты? Ақтаған емес, ақтай да алмайды. Өйткені ол өлшеусіз...

Өзі ше? Дүниеге әкелді, бағып-қақты, өсірді, оқытты... Әлі күнге қабырғалы қалың елдей қолдап сүйеп келе жатқан әке-шешесіне қай еңбегі сінді? «Құлыным, өсірдік, өндірдік. Енді міне, балаңды бағып отыр-

мыз. Бірін де бұлдамаймыз. Өсіп, өнгенің керек. Артымызда сендер қалсаңдар — тілегіміз сол ғана», — деп еді шешесі бір жабыққап кезінде. Баласы азамат болып, ұрпағын жалғастырса — ата-ана бақыты сол. Қандай қалтқысыз, қарызсыз, дүниеде теңдесі жоқ махаббат! Тірлігінде, келешекте қолы жетіп, әке-шешесіне қандай жақсылық жасамасын, ұлаңғайыр махаббат пен еңбектің қай үлесін қайырап дейсің. Бір ғана сәтіне, сол бір аялы алақан, мейірлі иістің өзіне құн, баға жетер ме? Соның бәрі азамат болса, солардың немересіне әке болып, өз кезегінде мейірім шуағын төге алса, өсірсе, сөйтіп ұрпағын жалғастырса ғана ақталады. Әр ата-ана өз ұрпағының үзілмеуін тілейді; оған өзін, өзінің рухын, келбетін сіңіріп, келешекке жалғастыруын мұрат тұтады. Осылай өтеусіз жалғаса беретін мәңгілік махаббат парызы. Бұл соны ұғыныпты. Ал осы бір түн қатқан беймаза жүрісті кейін Құндыз ұғар ма екен?!

Түнімен жол жүріп жеткен облыс орталығынан таңғы автобуска отырды да, бес сағатта аулының іргесінен түсті. Күн суық, боран. Түйіншектерін топтап бір қолына ұстаған күйі, Құндызды тонының өңірімен қымтап, жүгіре басып келеді...

Әке-шешесі есік алдындағы құдық басында бір топ ауылдастарымен бірге мал суарып жатыр екен. Саңқ етіп сәлем берді, бәрі жалт қарасты. Шешесіне Құндызды ұстата салды; ол құшырлана иіскеді де, шалына: «Әй, мә, ұстай тұршы, әуелі өз баламды сүйіп алайын», — деп бұны құшағына қысты. «Дардай жігітіміз әлі бала екен ғой», — деп, ауылдас ағайын күліп жатыр..

Қаңтардың қақаған аязы мен жол қиындығын әуелден сезініп, тас-түйін болып аттанған Масат қажығанын жылы үйге келіп, бел шешкеннен кейін бір-ақ білді. Жолда ұйықтап, алаңсыз келген Құндыз шапқылап, ойынға кірісті.

Әлгі бір әзірде келінінің келмегеніне ренжіткіреген шешесі де енді жадырап, кең отыр. Тілі жаңадан шыға бастаған Құндыз бір кезде саусағын шошайтып, кемпір-шалды кезек нұсқады да, тәп-тәтті ғып «әт-тә, әп-пә» деді. «Тіліңнен-ау, тіліңнен сол» деп, қариялар құрақ ұшты.

Төрт жасар Елік көз алдында атасы мен апасының басқа бір баланы айналып-толғанып жатқанына төзбей, жанжал шығаруға айналды. Әуелде, «мама, бөпемді әкеп берші, мен оны ойнатып, бөлеймін», — дейді екен. Әдеттегі көп қуыршағының бірі, қалай домалатсам да көне береді деп ойласа керек. Сөйткен бөпесінің оңдайға көне қоятын сыңайы байқалмайды, домаланып, жүгіріп жүрген беймаза біреу. Келе салып Еліктің шексіз еркелігінен енші бөлісіп жатыр. Жалғыз өзі билеп-төстеуден айрылып бара жатқанын сезген Елік атасы мен апасын қызғанып, құдалағысы келді. Оған көнер Құндыз жоқ, жағадан ала кетіп, тістеп, тырнап, төбелесуге айналды. Елік үлкендік жасап, күштеуге кірісіп еді, шешесі Құндызға болысып, қорғаштап қалды. Бұны өзіне опасыздық жасағандай көрген Елік жылап, мазаны кетірді.

— Құлыным-ау, енді қайт дейсің бұған? — деді апасы Елікті жұбатып жатып. — Сен үлкенсің, ақылың көп, бұл болса кішкентай. Біз жыламасын деп жақсы көргенсіп, алдап жатырмыз. Сен де жақсы көр. Сен қуып жіберсең бұл қайда барады? Бәріңнің де ұяң ғой бұл үй, бәріне де жетеміз біз.

Табиғат білдіре ме, әйтеуір қаудырлаған бейтаныс қарияларды жатырқамаған Құндыз да бауырларына кіріп барады. Осында қаларын сезсе керек, үйдің опыр-топырын шығарып, әп-сәтте сіңісіп жүре берді. Шешесі қолына алып, бетіне қарап сөйлеп қояды.

— Әркімге бір жаутаңдап қайтіп жүрдің? Ботамай сол, алдыгүні түсіме кіріпті. Монтиып, босағадан сығалап тұр. Кірейін бе, кірмейін бе деп қаймығатын

секілді. Келеді дедім, келе ғой дедім. Әлгі біреулерге бақтырдық дегенді естігенде жүрегім ауырды. Қайтпін жүр екен деп жылап аламын. Жолдің, міне, жолдың құлыным, ұяңа!

Мәре-сәре, мәз-мәйрам күйде олар түннің бір уағына дейін отырды...

Қатты шаршағанына қарамастан Масат көпке дейін ұйықтай алмады. Ауыз үйде кемпір-шал күйбеңдеп жүр: мол, кең төсекке жаңадан келген кішкентайды орналастырумен әуре. Оның бағанадан бергісі аздай, енді төсегінен орын алғанына Елік көнбей, қиқандап, «Ан жаққа жатсын» деп, бүлік шығара бастаған. Қариялар күбір-күбір сөйлеп, алдап-сулап, бұл кезде ұйықтап қалған Құндызды жайлап орналастырды.

Сәлден кейін ауыз үйден тағы да тықыр естілді. Әкесі екен.

— Папа, о не? — деп, дауыстады Масат.

— Ә, жай, түнде сүт ішетін Еліктің әдеті...

— Ойбай, мынау да оянды, — деген шешесінің даусы естілді.

Ояна қойған Құндыз Еліктің сүтіне жармасты.

— Мынаның сүт ішіп жатқанын қайдан біле қойды? Құр қалдым деп қызғанып, таласып жатыр. Ал, шал, енді жүр түнімен, екеуіне кезек-кезек сүт тасып, — деп күлді шешесі. Үнінен үй базарының кәбейгеніне шүкіршілік, аналық қуаныш, мейірім аңғарылады.

Асығыс келген Масат ертесіне суыт аттанды.

Ата-анасы құшақтап сүйіп, қимастықпен шығарып салды.

Бір-бірінің қолынан ұстаған күйі кемпір-шалға сүйеніп тұрған Елік пен Құндыз бұған жәудірей қарайды. Масаттың көңілі босады.

— Қимай барасың ба, құлыным? Жат болып кетеді деп ойлама. Ұмытпайды сендерді, — деді шешесі...

Жол бойы Масаттың ойынан қариялар мен сәбилер

кетпей қойды. Қимамайды. Ата-анасына қиын екендігін, өзінің ертең балаларын сағынатынын ойласа, жүрегі сыздап қой береді. Әйтеуір қарияларға алданыш екендігі, балаландарының өзі өскен ұяда қалғандығы, содан түлеп ұшатыны көңіліне жұбаныш...

Бақыттың бір үлесі

Агам Мейрамбайға арнаймын

Түсіне тағы да доп кірді. Үлкен стадионда, көдімгі алаңда қызыл-жасыл киінген футболшылармен бірге жүр. Бір үлкен жарыс екен дейді. Қаптаған жұрттың шуынан құлақ тұнады. Мыңдаған дауыс бір-біріне ұласып, тұтаса келгенде құдірет үніндей естіледі. Мұнда қайдан келді, бұл ойынға кім қосты — бұлыңғыр жұмбақ. Әйтеуір, екі өкпесін қолына алып, ерсілі-қарсылы жүйткіді. Доп қай тұсқа домаласа, бұл да сол маңнан табылады. Бірақ, қуаныш, шаттықтың шыңына шыққандай көргенімен, жүрегін тарқамаған құштарлық сыздататын сияқты.

Бір мезет алаң тарылып кеткендей. Жан-жағының бәрі қақпа. Ышқынып, тебейін десе, аяғы қозғалар емес. Буын-буынның әлдене буып тастағандай. Енді бір сәт қасында ешкім қалмапты. Доппен оңаша екен. Айызын қандыра бір тепкенінде, доп ғайып болып кетті. Аяғы ағашқа тиді, жаны көзіне көріне құлады... Әлгілер қайтадан пайда болды. Бұнымен ешкімнің шаруасы жоқ. Ойын қызығына құмартып, жанталаса шапқылайды. Сүйретіліп, алаңнан шығып кете барды...

Мұңайып оянғанында үзік-үзік суреттер еміс-еміс елестеді. Шалқасынан ұзақ жатты. Әлгі елестерді қайта жаңғыртып, астарлы сыр іздеді. Бірақ, көңіл жұбатарлық, ертеңге меззеу боларлық ештеңе жоқ. Жүрегін са-

ғыныш көрмеген. Стадионда да, телевизордан да футбол ойынын көргенде өзегін ортейтін, тарқамайтын сағыныш. Бір кезде өмірінің қуанышына балаған теңбіл добы өзгелерді үздіктіріп, көгалда зулап жүргенде күн қақтаған ағаш трибунада мешел құсап мелшиіп отырудан басқа қайраны жоқтығына күйінеді. Алаңсыз доп қуалаған бақытты күндері сондай сәттерде көз алдынан кетпей қояды.

Қазір де ол терең ойға шомды. Аға бейнесі елестеді. Соншалықты жақын, ыстық жанның жүзі көмескіленіп, алыстан бұлдырап қана көрінгендей.

Үнемі есінде жүрсе де, түсіне кірмегелі көп болыпты. Терең күрсінді...

Ол аяғын апыл-тапыл басқаннан кейін доп құшақтап өсті. Жер қарада қатар балалармен бірге тынымсыз қуалайтын. Күнге қақталған қайыс қаралар допқа таласып доп үшін төбелесіп, доп үстінде татуласатын. Өмірдің өлшемі сияқты еді.

Бәлкім, үй алдындағы көгалдан басқа алаң барын, желі шығып кете беретін зілдей доптан басқа доп барын кеш ұғар ма еді, кім білсін. Бұның көзін ашқан ағасы болды.

Ол жанкүйер еді. Ауылда телевизор жоқ кез, жан радионың құлағына жармасып, «Қайраттың» ойыны жайлы репортаж тыңдайды. Сөйтіп жүріп футболдың дүниежүзілік ойын екендігін, оған да адамдардың өз өмірін арнайтындығын, үлкен, әдемі алаңда теңбіл доп домалайтындығын бұған біртіндеп ұғындырған. «Қайраттың» атын тұңғыш рет естігенде бұл: «Аға, Қайрат деген кісінің аты ма?» — деп сұрағанды. Ол рахаттана күліп, «Қайрат» команданың аты екендігін айтқан. Команданың не екенін жондеп пайымдай алмаса да, әйтеуір доп тебетін бір топ адам екендігін жобалаған бұл Қайратты қазбалай берді. «Сонда... бастығының аты ма?» «Әй, — деді ағасы, — «Қайрат» деген «Қайрат». Команда! Ұқтың ба?» Бір топ адамның қалайша

бір есімге қамалып, неліктен бірдей аталатынын маңдайын қанша тырыстырғанымен түсіне алмаған бұл кенет керемет бір болжам айтты. «Аға, сонда командада ойнайтындардың бәріннің аты Қайрат па?» Соншама Қайраттардың бір-бірін қалай тауып қосылғанына қайран. Ағасы күйіп кетті. «Әй, «Қайрат» деген команданың аты! Түсінесің бе, жоқ па?» «Қайраттың» кім екендігі мына қоныңқырамаса да, енді мыжи беретін болса ағасы басқаша түсіндіруге көшетінін аңғара қойған бұл жақын маңда әке-шешесі көрінбегесін, момақан ғана басын изеген.

Ең алғаш рет ағасымен бірге репортаж тыңдағаны әлі есінде. «Қайрат» «Зениттен» 1 : 2 болып ұтылып жатты. Орысша репортажды дұрыс түсінбейтіндіктен аға ажарын бағумен аңысын аңдап отырған. Репортаж жүргізуші біреу қуып келе жатқандай жан ұшырып, «удар по воротам» деп ышқынғанда ағасы орнынан атып тұрып, гол болмай қалса «ех» деп санын соғады. Оның бүкіл құштарлығы бойына біртіндеп тарай бастаған бұл тағы бір «удардың» тұсында орнынан атып тұрып, гол болмай қалғасын «ех» деп тізесін ұрған. Ағасы қып-қызыл болып кетті де: «Мен саған көрсетермін «ехты!» Біздікіне ұрайын деп жатса»,— деді долданып. Бұл жаутаң қақты. «Мен қайдан білейін?» «Вот, бұдан былай білетін бол, неменеге «ех» деп, неменеге демеуді. Жаңа аналардыкі ұрды. Гол болғанда көретін ең!»— деп, сөз аяғын нығыздап қойды.

Ойын аяқталуға жақындаған сайын ағасының маза-сы кетті. Әйтеуір, бітті-ау дегенде Вадим Степанов доп соғып, есепті теңестіріп берді. Сондағы ағасының қуанғаны әлі күнге көз алдында. Орнынан «алақайлап» ұшып тұрғанда, бұл да қалыспайды. Екеуі құшақтасып алып, үй ішінде асыр салды. Қойқандап жүрген ұлдарын көргенде шешесі шошынып, «пысымыла» дей берді, ағасы: «Мама, «Қайрат» гол соқты!»— деп шаттана дауыстады. Ауыз үйде шай ішіп отырғандар тегіс бұ-

ларға қарап қалған, ал екеуі ойын соңынан берілген салтанатты футбол маршының ырғағымен үйді кезіп, жүгіріп тұр. Бұл сонда өзін жасын алаңға тұңғыш рет шыққандай сезінген.

Осыдан бастап футбол десе ұйқы-күлкіні ұмытатын жанкүйерге айналды. Ойын болатын күні радионың қасынан шықпайтын. «Қайрат» ойнайтын күн ең бақытты күн саналатын, ал ойнамайтын күндердің барлығы жақсылықты, қуанышты тосу мерзімі ғана. «Қайрат» жеңсе, өзінен-өзі қоқиланып, қоразданып жүретін, ал жеңіліп қалса әлденеден алданғандай жабырқап, жасып қалатын. Талай рет репортаж тыңдаймын деп, табынның алдынан кеш шығып, түн жарымына дейін сныр іздеді.

Қай командан да өткір, қайсы жасық, қай футболшы ұшқыр, қайсы шабан — бәрін жадына тоқып, қарсы көшенің балаларымен дауласатын да жататын. Коментатордың сөздерін түгел жаттап алған, соның ізімен дауыстап репортаж жүргізіп, қиялымен «Қайратқа» кез-келген команданы қирата жығып беретін. Бір-екі рет ұйқысынан «гол» деп, ұрандай оянды.

Есейе келе әуелдегі балаң махаббат арманға айналды. Кім боласың деп сұрағандарға ойланбастан «футболшы боламын» деп сарт еткізетін. Репортаж тыңдағанда, «Қайрат» ұтылып, жігерсіз әдетімен гол соға алмай қиналып жатса, кіжініп: «Қап, бәлем, мен болсам көрсетер ем!» — деп елеурейтін. «Уау, дегеніңді Радионың ішіне кіріп кетер ме екен!» — дейтін әкесі.

Әуелде оның «футболшы боламын» дегеніне күле қарайтын шеше мінезінде біртіндеп өзгеріс пайда болды. Енді ол бұны доп ойнауға жібермеуге тырысып, ұрсатынды шығарды. Кейде ақылмен алмақ болып, үгіттеп те қояды.

— Ботам, ботболшік боламын дегеніңді қой. «Дол ойнаған азар» деген аталарың. Ботболшік болып мұратына жетті дегенді тұлалы естіген емеспіз. Тұқымыңда

жын қуған жан жоқ. Сен де бізді ондай атқа қалдырма. Жай ойнап, көңіл көтеруіңе қарсы емеспін, бірақ қартайғанша екі өкпеңді қолыңа алып, доптың соңынан салпақтаймын деуің жарамайды. Жүгіре бергенге жан шыдай ма? Қазір де бойыңды тартып, байқап ойна. Сен болсаң бас-көз демей түсіп кетесің. Кім біледі, жазым деген табан астынан».

Футболдың маңыз-пайдасын түсіндіруге тырысып көріп еді, ондай нәрселер тосын естілетін ана құлағына сіңе қоймағасын қолын бір-ақ сілтеп, добын құшақтап тайып тұрды, ал ашуланған шешесі: «Оңбаған неме, біреу әлгі ботси ма, котси ма (баласынан естіген жаңа сөзі), темір бөтенкемен бір теуіп, аяғыңды сындырса қайтесің? Сорымызды қайнатайын деп жүр екенсің», — деп айқайлап қала берген.

Кім ен салып, енші бергені белгісіз, бұлар тұратын кішкене қала «Бұлақ басы», «Шаңқай», «Қалай», «Жөке аяқ», «Қазауыл» секілді бірнеше «өлкеге» бөлінген. «Өлке» мен «өлке» жыл сайын екі-үш рет футбол ойнаушы еді. Сондай ойындарға зорға қашып шығатын. Үйдің айналасындағы жерді өңдеу, қи ою, қора-қопсыны жөндеу секілді жұмыстарға қарамастан безеді. Базары тез тарқағандай, құмары қанбай оралғанында әке-шешесі бұның доп ойнап келгенін сезе қояды. Шешесі алыстан орағытып, допқа тиісе бастайды. Сондай бір әңгімелердің үстінде, мүлт жіберген сәттерін күйініп, жұқарып отырған бұл: «футболшы болғызбасаң, басқа ешкім де болмаймын», — деп кесіп салды. Шешесі бетін шымшып, қатты күйзелген. Осы кезде Алматыда оқып жүрген ағасы каникулға келгенді. Футбол дауы соның алдына да тартылды. Ағасы күліп:

— Ой, мама-ай, оған несіне ренжисіз. Боламын десе болсын. Пеле де осындай қара сирақтардан шыққан, — деді. Одан әрі футболдың да адамды бақытты ете алатындығы әңгімеленді. Астанада оқып жүрген

ұлын бірдеңенің парқын түсінеді деп есептейтін ана иліккендей сыңай танытса да, «қайдам», — деп күмілжіген. Дегенмен, футболға деген құштарлығы ана қарсылығын жеңіп, белең ала бастаған кез еді.

Сол жылы, жетінші класс бітіргеннен кейін, балалар спорт мектебіне жазылды. Айтқанды тез ұғатын зеректігімен жаттықтырушының көзіне бірден түсті. Ойыны да ұшталып, мазасыз жұмыр допты бақайының басында билете бастаған.

Дәл осы жылы ауданның құрама командасы облыстық жарысқа баратын болды. Команда құрамына бұл да іліккен. Үлкен жолға шығудың басы екенін іштей сезініп, кәдімгідей марқайып қалды.

Шешесі әуелде үзілді-кесілді қарсы шықты. Ақыры, әуірімдеп келісімін алып еді.

— Қайтейін, — деген ол қамығып... — Алған бетіңнен қайтар түрің жоқ... Барып кел. Бір нәрсе тартып тұр ғой. Бағың ба, сорың ба, алла біледі. Әй, допта қайбір бақ болушы еді.

Анасының ризашылығын бергеніне қуанса да, (жібермесе қашып кетемін деген) осынша жүдеп, таусыла сөйлегенінен тіксініп еді сонда. Жүрегін аяныш көрнеп, «бармай-ақ қойсам қайтеді» деп бір оқталды, бірақ құлағына доптың дүбірі келгенде бәрін де ұмытты.

Ертеңіне шешесі көрші үйлердің біріне киіз басуға кетті де, бұл сандықтан «Туу туралы куәлігін» алып, далаға шықты. Стадионға сағат үште баруы керек, қазір әлі он екі болған жоқ. Уақыт қалай баяу өтеді: әлі үш сағат сарыла күтуі керек. Босқа өтетін, қызық, қуанышы, добы жоқ үш сағат. Бұған сол кезде өмірдің бәрі доппен, доп ойнаған уақытпен өлшенетіндей болып көрінетін; футболсыз сәттердің барлығы екі тайм арасындағы үзіліс тәрізді.

Ол қарсы көшеге шығып, балалар жиі жиналатын Тілеубай ақсақал үйінің көлеңкесіне, үйілген бөренелердің үстіне жайғасты.

Кенет дүр етіп шарбақ ішіне иірілген қойлар үрікті. Елең етіп, жан-жағына қараса, ақ сұр «Волга» ұры тазы секілді сын етіп, қылтадан шығып келе жатыр екен. Көрмей жүрген машина емес, қайтып назар аударған жоқ. Қойлар дүркірегенде лүпілдеп кеткен жүрегі орнына түсті.

Әлгі «Волга» бұлардың көшесіне кіріп көрінбей кеткен еді, сол жақтан үш бала бері жүгірді. Біреуі өзінің немере ағасы: ол бұған тоқтамай, шешесі кеткен үйге қарай өте шықты да, екеуі бұның қасына келді.

Ұзын бойлы сіріңке қара бала «айтамыз ба» дегендей қасындағы аққұба жолдасына қарады. Анау күмілжіп, басын шайқады. Жүзі жұмбаққа толы.

— Ей, айт! Неменені жасырып тұрсың!?— деп қадалды бұл.

Осы кезде көшеге шешесі жүгіріп шықты. Шашы жалбырап кеткен.

— Әй, мә, мынаны оқышы. Не дейді, өліп қапты дей ме?— деді ол бір жапырақ қағазды ұсына беріп.

Телеграмма!

Дәнеңеге түсінбеген қалпы қолына алып қарай бастады. Бас жағы ұзақ сонар адрес. Әкесінің атына. «Ваш сын погиб. Вылетайте срочно». Не дейді! Ағасы!

Өз көзіне өзі сенбей, қайта оқыды. Тасқа басылған суық әріптер бедірейіп қалған. Көңілге қарап, жұбатуды білмей, «қаза болды» деп қойып қалып, қасарып тұр.

Бейбіт өмірден арыла алмай тұрған бейбіт көңілі сұмдық сырын енді сезінген бұл еңіреп қоя берді.

Ауыл у-шу, абыр-сабыр. Біреулер шешесін қолтықтап жүр. Зарлы жоқтау жүрек жарады.

Қаралы қаза туралы хабар кең далаға жай оғындай жылдам тарады. Жан-жақтан туған-туысқандар жиылды. Алыста, Алматыда қаза болған азаматтың

сүйегін ата мекенге әкеліп қою үшін әкесі қасына кісі алып, суыт аттанды.

Телеграмма келген күні-ақ анасы жылап-жылап, есі кірген бір уақта бұны қасына шақырған. Аналы-балалы екеуі құшақтасып тағы жылады. Біраздан соң бұның көз жасын алақанымен аялай сүртіп, маңдайынан иіскеп отырып, шешесі былай деді:

— Ботам, енді ботболшік болмайсың ба?

Ол үндеген жоқ. Әуелде шешесінің қайғы үстінде айтқан сөзінен тіксініп қатты шошынды. Жүйрік көңілі тез ұқты — анасы дәл қазір, кешеуілдетпей, бір ұлынан айырылып отырғанда, екінші ұлын сақтап қалуды көздейді. Бірақ футбол ажал емес қой! Сонша неге қадалды? Сөз салмағын аңдап отыр — не футбол, не анасының жаралы жүрегіне шипа болу. Қайтпас, қасарысқан қас шешім бола қоймас деп, дал болып бөгеліп қалды.

— Ботам, неге үндемейсің? Сен маған адам боламын, ботболшік болмаймын деген антыңды бер. Құлыным, осы қазір айт. Неге үндемейсің? Бір тілегімді бермейін деп отырсың ба, ойбай!

Анасы аңырап қоя берді. Ол өзін-өзі ұстай алмай, шешесін құшақтай еңіреді. «Мама, қойшы. Болмаймын болмаймын... «футболшы» деген сөзді айта алмаған ол ышқынған дауысымен бірге жүрегінде әлдененің үзіліп кеткенін сезді...

Далаға шыққанында күн шайдай ашық екен. Бірақ бұл үшін бәрі бос, бәрі түнек. Бүкіл дүниені жылаусықтау қаптап кеткен сияқты — барлық нәрсе мәнінен айрылған. Мең-зең күйде есік алдында ұзақ отырды. Көз алдынан ағасы кетер емес. Оның кеудесін шалқақ ұстап, еркін жүретіндігі, кесек сөйлейтін ірілігі қысқа тіршіліктің сан тарау жолдарында сайрап жатқандай. Кеңкілдеген күлкісі құлағына келеді, кітапханадан алып келген қызық кітапты таласып оқығаны елестейді. Кешкілік кинодан келген соң, бұған майын та-

мызып әңгімелейтіні де есінде. Бар дүние дәл қазір ағасына тіреліп қалғандай; басқаның бәрі әлдеқайда жоғалып, тек қана аға бейнесі жеке дара көкейде тұр. Оның өзі де айқын емес: барша қасиеті бас біріктіріп, тірі тұлғаға айналмай, бір-ақ сәтте таласа, сығылыса лықсып келіп, кезек-кезек қылаң етіп, жоқ болатын бұлыңғырлау бейне. Жол-жол бұлшық еттерін иіріп тастап, штанга көтергені көзіне елестегенде соншалықты асыл, күшті адамның қайтіп қаза болуы мүмкін деген ой жанын жегідей жейді. Дүлей түнекке кетерде ең соңғы сәтте не ойлады екен? Соңғы сөзін бұған арнағысы келген шығар, әлде көмекке шақырды ма? Бұл болса, мында, доптың соңында алаңсыз мәз болып, шапқылап жүріпті...

Екі қолымен бетін басып еңіреп жылады. «Өлмеші ағатай! Тірі болшы, тірі болшы! Мені қайтіп қиып кеттің, ағажан!»

Өксігі басылғанда, басын көтеріп, жан-жағына қараса, өзімен бірге ойнайтын жолдасы жүгіріп келе жатыр екен.

— Сені шақырып жатыр, тез,— деді аптығып. Бұл селт етпеді.

— Қазір бара алмасаң метрикаңды беріп жібер. Бүгіннен қалса бітті,— деді анау бастырмалатып.

Ағасының өлімі туралы хабар жалған болса ғой деген тілек тағы да лап етті.

— Мен... бара алмайтын шығармын,— деді ол тістене сыбырлап. Бетін моншақтаған жас жуып кетті. Ұзап бара жатқан досының соңынан қарап тұрып, ол өзінің арманымен қоштасқандай болды...

Ағасы суға кетіпті. Бес күн дегенде денесін алып келді. Бір күн туған үйі — ұясына түнетіп, ертеңіне ақ жуып, арулап қойды.

Зират басына келгенде бұл бұлдыр бір халде болатын. Осы сәт біреу «кетті, кетті» деді ышқынып. Басын көтерсе, қабір басында молдаға атауға алып келген

қара тоқты босап кетіп, құла дүзге безіп барады екен. Ол «ұста, ұста» деп айқай салып, тұра жүгірді. Неге жүгіргенін де білмейді; әйтеуір ағасының басына әкелінген малдың қашып кеткеніне күйінді. Малдың арналған адамына табыс етілуі — ағасына деген қолдан келер жалғыз құрмет секілді көрінді оған.

Есін жиғанда кең далада қара тоқтының соңынан зулап келеді екен. Басқа балаларды басып озыпты: алдында жалғыз қара тоқты ғана. Ағасына құрбан етер малды өзге емес, өзі ғана ұстап әкелуге тиіс сияқты. Барын салып, бүгіліп, ұшып келеді.

Кенет оған көделі дала кең алаңдай көрінді. Зымырап бара жатқан қара тоқты әлдекім қатты теуіп жіберген доп сияқты. Бұл сытылып оңаша шыққан, қазір жетеді, қазір...

Қара доптың екпіні бәсеңдер емес. Бұл да өкпесінің ешкеніне қарамай, алқынып, жанын салды. Тұла бойын тер басты. Қазір ол бар қайғысын ұмытқандай — алдында доп.

Міне, жетті. Атылып кеткенінде тоқтының аяғын қармаған сияқты еді, басы жерге соғылды. Есін жиғанында қара тоқты әлдеқайда безіп барады екен. Жатқан жерінен тұрмай, көдені құшақтап ұзақ жылады.

Тоқтыны өзге балалар ұстап әкелді...

Содан кейін жан-дүниесі құлазып, мең-зең халде ұзақ күндер өткізді. Ағасының үші, жетісі, қырқы берілді — қайғыға ортақ қалың көпшілік тарады. Өздері мен өздері оңаша қалғанда тағдырдың кездейсоқ соққысының салмағын тағы да айқын сезініп, әкесі, шешесі және өзге бауырлары қосыла күрсінетін.

Күндер өткен сайын алғашқыда естерінен айырған соққы зардабынан айыққандай болып, өздеріне өздері келе бастады. Тірі тірлігін істеп, өмірге араласты.

Ол стадион жаққа қанша қарамауға тырысса да, еркінен тыс соқыр күш сол жаққа тартатын да тұратын. Ақыры бір күні, көзге түспей тайып отырды.

Стадионда балалар асыр салып доп қуалап жүр. Бұны көріп қуанып қалған жаттықтырушы, жағдайды естіген екен, әңгімені көп сөзбай, ойынға қосты.

Үстіне қызыл футболка, ақ труси киіп жасыл алаңға шыға келгенде өнеугіден бері жүрегін езген қайғысы жеңілдеп кеткендей сезінді.

Ойын басталып та кетті. Өз қимылының сылбыр екенін әуелде байқаған жоқ. Бірнеше рет ұрымтал жерден ұрған добы мүлт кетті. Аяғына жем түскен аттай бұрынғы екпінінен айырылған. Қалай жүгірсе де әлдене жауырынына мұздай қадалып, тежей беретін секілді. Бір уақытта жалт бұрылып, артына қараған.

Көзіне бірден түскені — төбе басындағы зират болды. Қалың зират жер астынан шыға келгендей, биік төбе басында андыздап тұр. Төбенің жоғарғы жағындағы жас қабір көзіне оттай басылды. Төңірегінде қымқуыт ойын жүріп жатыр: зуылдаған доп алаңның екі шетіне кезек ауысады. Зымыраған балалар, құшырлана шыққан үндер... Күн нұры да шақырайған өткір емес, мейірімін төгіп, елжірей қалған. Жасыл алаң жалт-жұлт етеді. Шөбі құрай бастаған оқшау төбе басында молалар мүлгиді... Молалар үнсіз... Көп сырды бойына жасырып жатыр. Көне қабірлердің күмбездері құлап, құлпытасы қисайған; ал анау ең жаңа аға қабірі әлде бір құпия сырға бөгіп, бір сәтке үнсіз кідіргені болмаса, қазір жылжып жүре берерін тәрізді...

Жүрегінің соғуы тоқтап қалғандай қалшыып тұрған ол қалшылдап кетті. Күнге құраған сары төбе басындағы қалың зират қабағын түйіп, мұңайып, бұған, мына доп қуалаған алаңсыз жандарға қызыға, қызғана қарайтындай. Ол жүрегінің қысып бара жатқанын сезді.

Сол жерде өлім дегеннің не екенін ұқты. Өлім — меңіреу төбесінде қу мола болып меңіреу халде қалу екен. Ағасы қазір ештеңені көрмейді, сезінбейді, білмейді.

Бағанағы көңілін түйнеген түйінді ол осы арада шешкендей болды. Ал егер бұның доп қуалап жүргенін біліп жатса ше?

Денесі түршігіп, суық тер бұрқ етті. Дәл осы мезетте аяғына доп тиді. Сілкініп, іле алға тартты. Бірақ, аяғы ырқына көнбей, шалынып құлағанда, доп алыстап кетті.

Орнынан тұрғанда да желкесінен әлдекімнің көзі қадалды да тұрды. Көпке дейін бұрылып қарауға дәті шыдамады.

Бұрылып қарағанында баяғы меңіреу молалар мүлгіген қалыптарынан жазбапты. Өз-өзінен түңілді. Оған мына у-шу, шаттық, стадион ішінде салтанат құрған тіршілік қуанышы өлгендердің алдында көрдең қағып, табалағандай болып көрінді. Өлілер дәрменсіз... Ағасы да бұған баяғыдай балға жұдырығын білей алмады. Қара жерге симай, қабірін қаусатқысы келіп жатыр ма? Әлде бірге туған бауыры доп қуалап, мөз болып жүргеніне назаланып, бір аунап түсті ме? Анасына берген, өзінің аруағының үстінде берген атын бұзған бұған нәлет жаудыра ма? Қайтеді?

Жараланып, жұқарған жүйкесі санасынан тыс ойларға бастай береді. Көзінен парлап аққан жасы жасыл алаңға ұшып түсті — тері сіңген жерге көз жасы да тамды. Жан ұшырып, жынданған адамша жүйткіп жүр. Ал өзі сол сәтте желкесімен, жүрегімен, бар болмысымен ағасының өзіне қарап тұрғанын сезді. Баяғы тірі кезіндегі қалып, қабіріне орнатылған күмбезіне шығып, қарап отыр. Көзіне он тоғызда қыршын кеткен жас арманның қасірет, мұңы тұнған. Ол жанарын бейбіт өмірге, бір кезде өзі доп қуалаған алаңға, бұған тігіп, қабағын түйе ойға шомған тұнжыр қалпында мәңгілік қатып қалған сияқты...

Үзіліске бұлар ұтылып шықты. Жаттықтырушы ренжіп жүр. Әркімге кеңесін айтып келді де, бұған:

— Нашар ойнадың... Нашар. Күткен жоқ едім,—

деді. Бұл үн-түңсіз шешінді де, өз киімдерін киіп, кете берді.

Содан қайтып стадионға оралған жоқ...

...Төсектегі тұрмай ұзақ жатты. Таңғы тыныштық жан-дүниесіне тұңғыш тазалық құятындай. Бірақ, көкіректе тыншу жоқ, байсалды ғана бұлқыныс бар. Алыста қалған балалық шақтың өшпес суреттері тұтасып келіп, көз алдынан кетер емес. Асыл аға тұлғасы жүрегінде. Бала кезде беріле ойнаған доп қызығы жүрегінде.

Ол тағы да күрсінді. Жоқ, өзін ешқашан да бақытсыз сорлы сезінген емес. Алайда қаза болған қимас адамымен бірге бақытының бір үлесі мәңгіге жоғалыпты...

Біреудің шаруасы

Есепші жігіт Есенжол бүгін көңілді; аяңдап келе жатып, ыңылдап қояды. Жиреннің тізгінін бос тастап, тік отыр. Екі көзі толқып жатқан егінде. Бір сәт қиыр шетке, көкжиекке қадалады. Өз өміріне анда-санда бір көз жіберіп, ой таразысына тартатын әдеті бар еді. Өткен күнде белгі жоқ дейді ғой, неге болмасын. Көзбен көріп, қолмен ұстауға келмейтін, бірақ сана мен жүректе сайрап жатқан кешегі күндер әсері беймәлім дерексіздік емес, адам ғұмырының тарихы; қазіргі тіршілігінің бастау, негізі де сонда. Бұралаң, бұрылысына үңіле қараған сайын бүгінгі бағыт, бағдарын тексергендей болады. Есенжол көңілінің жай тауып, мынау сыбдырлай толқыған егін тәрізді бейбіт күй кешу сәті осындай таразыдан таза шыққанда ғана туатын. Бүгін де сондай; ұсақ-түйек қателіктерін, анда-санда жолдастарымен қосылып, жұмыстан кейін «жұтып» қойып, үйіне кештеу оралатынын, әлденеге наразы болса қызбалыққа салынатынын қоспағанда, басқа жағына

көңілі толады. Басынан сөз асырып көрменті, ешкімді басынған да емес; қулық, аярлығы тағы жоқ. Рас, оқи алмай қалды; жағдайға байланысты әзірге ауыр жұмыс істеуге болмайды, әйтпесе, қазір бір комбайнды арқыратып жүрер еді ғой. Бірақ, аманшылық болса, оны келешекте ауыздықтамақ. Совхоз есепшілікті бұған сеніп тапсырып отыр. Кім қанша еңбек сіңірді, кімге қанша тиесілі — бұны есептеу оңай емес. Әңгіме тек есеп шоттың тасына ғана тірелсе бір сәрі-ақ, бұл арада кей-кейде ағайыншылық, жолдастық қарым-қатынастардың да қосылып кететіні бар. Есенжол табиғатынан есептескенді жек көретін, елдің бәрі өз міндетін атқарып, өзіне тиесілі қомсынбауға тиіс деп ойлайтын. Бақса, олай болмай тұр. Сондықтан да, бұл істе жіті көз, таза ар керек. Есенжолды жұрт, жалпы, жақсы көреді; ұнатыңқырамай да қалатыны бар. Ұнатыңқырамай қалатыны — жайшылықта ақкөңіл, салдырлаған жігіт есепке келгенде есепшоттың тасына айналады; өмірі біреуге титімдей артық жазып, «жақсылық» жасап көрген емес. Жоспарың күйіп бара ма, ақшаң азая ма — шаруасы жоқ. Алайда, кейде екі, үш, төрт жоспар орындадың ба, ақшаны маялап аласың ба — тағы сол; тырсылдатып тұп-тура есептейді де, қарап отырады. Сондықтан бәсекелестердің де жаны тыныш; қарсыластының еңбегін өсіріп жазбайтынына көздері жетеді.

Өзін-өзі осылай бағалап, риза көңілмен әндетіп келе жатқан Есенжол қосқа қалай жеткенін де байқамай қалды. Бұл өзі ұзынша келген, бірнеше бөлмелі шым үй болатын, қос деп қазақыландырып атайды. Бір жағы асхана, бір жағы қызыл бұрыш, ортада жатын орын. Қос басында еш қара көрінбейді; қаңтарулы комбайндардың да қасында жан жоқ. Атын байлай салып, жатын бөлмеге кірді.

Бөлмеде комбайншы Қабиболла жападан-жалғыз отыр екен. Көңілсіз.

— Иә, хал қалай?— деді еркін сөйлейтін Есенжол екпіндеп.— Бас терің салбырап кетіпті ғой.

Қабиболла амандаспады. Ұнжырғасы түскен күйі бұған біртүрлі сүлесөк қарады. Бұрын қалжыңдаса кететін жолдасының бұл кейіпіне Есенжол таңырқап қалса да, пәлендей мән берген жоқ. «Кеше кешкілік көп ішіп қойғансың ғой»,— деп түйді ішінен.

— Ішің пысқан ғой, жолдас комбайншы. Білем, білем, жұмыс қиын. Бірақ уақытша ғой, өзің де білесің. Орақ біткен соң бір ұйқыны сойып, гуләйтті соғарсың. Ал қазір... Күн ұзақ салбырап отырғанша, ана комбайныңды бітірмейсің бе? Әлде қыз-келіншек пен салқын сыра жетіспей тұр ма?

— Әй, кетші...— деп күңк етті Қабиболла.— Кісі ақшасын жоғалтып, күйіп отырса...

— Е-е, аздап іш десе болмайсыңдар... Ең болмаса бір бөтелкең де бұйырмай кетті-ау,— деп, өкінген болды Есенжол, бұлардың ақша алғанын есіне түсіріп.— Кепкен бөшке құсап, құрсауың босап, қаңсып отырсың ғой, ә?— Ол шын жаны ашыған кейіппен Қабиболланың қасына отырып, иығынан қағып қойды.— Саспа, Қабеке, құлағыңды қимылдатсаң болды, кешке бас жазарың дайын.

— Сен-ақ осы...— Қабиболла түнере түсті.— Адам өлейін деп отырса... Ойнағың келіп, ұшып-қонып тұрады екенсің...

— Күлмегенде, жылаймыз ба? Ақша жоғалтып, топсасы босап, қаусап тұрған мен емес қой!— Есенжол жолдасының жынына тигеніне риза.— Ештеңе етпейді. Қабеке, қам жеме. Көп болса бір-екі жүз шығар. Ертең үй басы бір сомнан помыш жинасақ, бас жазуға да артылып қалады.

— Әй, саған дауа болмас!— Қабиболла шын күйініп, түңілген пішінмен теріс қарады.

Тағы бірдеңені мыжуға оқтала берген Есенжолдың көзі Қабиболлаға түсіп кетті де, өзгеріп сала берді.

— Оу, шынымен-ақ мәнісің кетіп қалыпты ғой. Не болды? Айтсаңшы...

Есенжолдың бетіне барлай қарап, оның шынымен айтқанына көзі жетті ме, әлде жападан-жалғыз іш құса болып отырғандықтан, мұңын шаққысы келді ме, әйтеуір Қабиболла ара-тұра кіжініп қойып, болған оқиғаны баяндап берді.

Бағана түс ауа совхоздан кассир келген. Асығыс шаруалары бар екен, сен кеңсеге келгенше күтер жайым жоқ, кейін жуарсың деп, айлығын беріп кетіпті. Қабиболла қалтасына салып алып, қала берген. Содан қос басында тұрған комбайнның шұқылады, әрі-бері жүрді, сол уақыттың бәрінде де ақша салынған жан қалтасын сипалаудан бір танған емес. Анда-санда суырып алып, қарап та қояды. Бір ауық қосқа кіріп демалады; кітап оқып жатып қалғып кеткен, бірақ ұйқылы-ояу күйінде де қалтасына қолын қайта-қайта жүгіртіп, қармалана берген тәрізді. Бір кезде оянып кетеді; оянып кеткенде ең алдымен есіне ақша түседі, жалма-жан қалтасын қараса... жоқ. Кеңілі секем алса да, онша саса қоймаған ол екінші қалтасын қарайды — ол да бос. Барлық қалталарын ақтарады — таппайды. Зәресі ұшып, жүрегі аузына тығылады — осыны айтқан кезде Қабиболланың өңі бір қызарып, бір сұрланды.

— Ұзын-сөздің қысқасы, қарамаған жерім қалмады. Ақша жоқ.

Қабиболланың сөзін тұнжырай тыңдаған Есенжолдың оған шынымен жаны ашыды.

— Ау, сен дұрыстап ойланып, есіңе түсірші. Төсекке жатқаныңда бар еді ғой. Ұйқылы-ояу бір жерге тыға салған жоқпысың?

— Бәрін қарадым... Қайда кетуші еді?

Есенжол енді оған назар аудармастан, орнынан ұшып тұрды да, жалма-жан төсекті ақтармалап, қарай бастады. Тауып алып тәлкек етпек те ойы бар. Әбден күдерін үзген Қабиболла орнынан қозғалған жоқ. Май-

май, зілдей қалың костюмін тоңған адамша қаусырына береді. Есенжол алғашқы қарқынмен көрші төсектерді де қонарып тастады; өзінің тез-ақ тауып аларына сенімі сейілген соң ғана сабасына түсті.

Тапа-тал түсте... — Ол басын шайқады. — Осы ауылда туып-өстік, біреудің бір сабақ жібi жоғалғанын естіген де емеспіз. Енді қайттік?

— Қайтушы едім, шыдаймын-дағы. — Қабиболла қаншама қайраттанып, қатқыл айтса да, көңіл қобалжуын жасыра алмай, босаңсығанын байқатады. — Атаңа нәлетті алып нем бар еді. Мойынға керексіз қамыт киюге құмармыз. Бұндай боларын білсем... Қайдан білейін... әйелімді қуантып, біраз бұлданғансып, бедел көтерейін, арағын ішейін дегем ғой. Келетін еді ғой екі-үш күннен кейін кассирі құрғыр. Жолынан қалма-сын деп...

— Қой, таусылма. Көп болып, бір амалын табармыз. Кім біледі...

Сырттан дабыр-дұбыр дауыс естілді де, топырлап бір топ адам кіріп келді. Көрші бригадала істейтін ауылдас жігіттер. Көңілді көрінеді.

— Мәссаған, — деді, арсалаңдай жеткен Бәйкен. — Басымыз қосылды деген осы. Әншейінде іздесең таптырмайды. Бүгін жолымыз болған екен. Жігіттер, бүгін қуанышты күн — Марат бәйге алды. Дүние күйсе күйіп кетсін, отырайықшы бір. Әй, Марат, әкелсейші. Бол, бол... Әкесінің аузын... — Аузын толтырып, айызын қандыра бір боқтады. Дар-дар күледі. Қасындағылары да мәз. Марат сыртқа, машинаға жүгірді.

— Қасеке, мынаны жайғап жіберіңіз.

Марат қолма-қол орамалын төсеп, газетке оралғаннан мен пиязды ортаға қойды. Қасекесі бөтелкенің тығынын тісімен қыршып алып, шырт еткізіп түкіріп тастады.

— Ал, келіндер, жігіттер. Күнде кездесіп жатқан жоқпыз. Анда-санда осылай болып тұрмаса қиын. Ау,

сендер мүлде... Есепші бауырым, сен ойлама... Біз бүгін жұмысты әдейі сәл ертерек бітірдік. Бірақ жоспар... Ол жағы бізде қашан да артығымен. Білем, білем әуелі жұмыс, сосын гуләйт. Оны ешқашан ұмытпаймыз. — Стаканын жалақтатып, Бәйкен билеп-төстей сөйледі. — Ауылдаспыз. Әркімнің өз жөні, жұмысы бар дегендей... Біреудің біреуге бөліп берері жоқ. Бәрі көңіл ғой. Бір-бірімізді сыйласақ — одан артық не керек. Әңгіме көңілде. Көңіл түзу болсын.

Есенжол есепші болғанымен, есепшіл емес еді. Мынаның шалқыған сөзін тасырлық көрмей, жарасымды еркіндікке балап, іштей риза болып қалды. «Бұндай жігіттермен араласу жанға жайлы, — деп ойлады ол. — Өздеріне де, өзгеге де рахат сыйлай біледі». Бірақ, бұрынғы әдетімен еліге қоймады — Қабиболланың жайы жанына маза бермей тұр. Ал, ол болса бағанадан бері бейтарап халде сүлесоқ отырған.

— Ау, сендер сәпсім кисльйсындар ғой, — деді, бұлардың тоңторыс қабағын енді байқаған Бәйкен. Қабиболла үндеген жоқ, жаңадан келгендердің бәрі аңырайып бұған қарады. Есенжол аптығып, болған оқиғаны баяндап берді.

Бәрі бір мезет үнсіз іркілді. Ашылған бөтелке, мөп-мөлдір стакан ескерусіз қалғандай. Бәрі де осы бір қолайсыздықтың үстінен шыққандарына, аңқылдап келгендегі құштарлықтарының тарқамай қалатынына өкінгендей. Әр жерде состиып-состиып, үркіңкіреп тұр.

— Мәссаған, — деді Бәйкен біраздан соң.

— Енді не істейміз? — деді Марат. Үнінен біреу күйініп отырғанда өзінің қуанып жүргеніне қуыстанғандық байқалады. Бір жағы әлгіндегі шалқыған күйден әлі арыла қоймаған оның бұл сұрағы «ішеміз бе, қайтеміз?» дегендей естілді. Есенжол кекете мырс етті.

— Дұрыстап іздедіңдер ме өзі? — деп сұрады Бәй-

кен.— Иә, айтпақшы, сен ақша алғанда қос басында біреулер бар ма еді?

Бағанадан бері Есенжолдың есіне де келмеген сұрау тауып қойылған еді. Енді бәрі бірдей Қабиболлаға жалт қарасты. Ол күмілжіді; жауап салмағының қайда түсерін іштей аңғарып отыр. Қазір біреудің атын атаса, содан күдіктенетіндей көрінері аян; шындығында келгенде көңілін күдік әлдеқашан шырмап алған болатын. Тап басып, табан тіремей тұрып, майысқақтауды жөн көрмей бағана Есенжолға да ештеңе деген жоқ. Күдік құрты жанын жегідей жеп, маза бермей бара жатсада шыдап бақты. Бірақ өзімен бірге қос басында комбайнын жөндеп жүрген Мақан көз алдынан кетер емес. Оның балпаңдаған жүрісі, көзі, сөзі — бәрі де ұрлық айғағы секілденіп, сүйкімсіз елестейді. «Әй, сенен келді-ау!» — деп қояды ішінен, алайда дәйексіз күдік қолға ұстатпай суси береді.

— Бағана осында Мақан болған,— деді ол, мейлінше бей-жай көрінуге тырысып.

— Е, ол қайда? — деп шу ете қалды жігіттер.

— Мен дем алып жатқанда «ауданға үйге кеттім» деп дауыстаған тәрізді еді...

Жігіттер сілтідей тынды. Бәрінің көз алдына қалтаға ақшаны басып алып, зытып бара жатқан Мақан елестеді.

— Бәсе! — Бәйкен шырт түкірді. — Тапа-тал түсте... Төрт қабырға ішінде... Көкке ұшып, жерге сіңуші ме еді енді?

— Сеніңше, ақшаны алған Мақан ғой,— деді Есенжол тікесінен.

Бәйкен шошып кетті.

— Мен олай дегем жоқ,— деді сасқалақтап. Дегенмен, дәл осы сөздің ең бірінші өзінің емес, өзгенің аузынан шыққанына риза еді.

Бөлмені ыңғайсыз үнсіздік жайлады. Барлығы да

бір-біріне қараудан қашып, көздерін жасырады, барлығы да әлде-бір құпияны ішке бүге қалыпты.

— Жаңа жол бойында тұрған сол екен ғой,— деді Қасекең атанған Қасен.— Енді, ол былай ғой. Кім біледі... Адам аласы ішінде деген. Бірақ бірге жүрген жігіт....— Қинала сөйледі.— Қимайсың. Сен барып — Қабиболлаға бұрылды,— ақырындап, сөйлессең қайтеді...

Қабиболла үндемеді.

— Енді, былай ғой... Қарадан-қарап күймекпісің? Не де болса барып көр... Ақырындап айтып көр...

— Барып көр... айтып көр...— Есенжол ызаланып, Қасенді кекетті.— Алса, «көкетай, абайсызда алып едім, мә, ала ғой да, кешіре ғой» деп ұстата салар...

Тағы да үнсіздік. Бәйкен темекісін тұтата алмай әуре, Қасен бөтелкені шерткілеп отыр. Марат тырнағын тістелейді. Қабиболла қара тастай қата қалған. Есенжол оның қаны қашқан түріне қадала қарайды. Бәрі де айқын сияқты, бірақ бәрі де бұлдыр.

Еңсені басқан үнсіздік әлгіндегі ақжарқын жігіттерді бір-бірінен алыстатқандай; әркім өз ойын ішке бүгіп, бұғына түседі. Құрғақ күдікке еріп, жолдастарын қаралап та қойды, енді сол ойдан шошынып, қалайда үндемей құтылудың жөнін іздеуге көшкен. Көз алдында Қабиболланың қалың ақшасы біреудің қалтасында кетіп барады, ал бұлар былқ етер емес. Есенжол шыдамады, шұғыл шешімге келіп, тікесінен тартты.

— Ау, бәрі де белгілі емес пе? Енді не тұрыс?

Оның ойын тез түсінсе де, жігіттер үндеген жоқ.

— Бәлесінен аулақ!— Бәйкен ғана күңк етті.

Есенжолдың қаны басына шапты. «Сілейген түрлеріңді...» деді де, сыртқа бір-ақ атылды...

Тас жолға қарай құйындата жөнелген ол бір сәт өз байлауын шапшаң шолып өткен. «Айдала. Қос басында екеу. Оның бірі ақша жоғалтса, екіншісі аяқ асты-

нан ауданышыл бола қалыпты. Жоққа сенбейміз — ендеше жып-сайтаннан келмегені анық. Түгел ақтардық — ұшты-күйлі... Сол, тек қана сол. Содан келді. Тұратұр, бөлем».

Алға қарай еміне түседі: қарсы алдынан соққан жел ашу-ыза шоғын үрлей түскендей. Құйындатқан жирен эне-міне дегенше тас жолға жақындап та қалды. Жол жиегінде отырған Мақанды ол енді қапысыз таныған.

Дәл қазір оған не айтарын анық білмейді; сөзді неден бастап, немен түйерін де есептеген емес. Бір сәттік жүрек бұлқынысы бүкіл санасын билеп, ақылдан тыс албырттыққа бастағанын Есенжол осы мезетте ғана көмескі сезінген. Ескі танысы болса да мәймөңкелеу ойында жоқ; әділет үшін (ал ісінің әділ екендігіне ол еш күмәнданған жоқ) бет жыртысудан тайсақтау қаперіне де кірмеді. Өн бойын түсініксіз, дүлей ашу буған.

Мақан орнынан асықпай тұрып, бұған қарсы жүрді. Әдетінше, балпаң-балпаң басады. Ауыздығымен алысқан жиреннен қарғып түскен Есенжолмен самарқау амандасты. Қайнап келген Есенжол Мақанның бейжай, бейбіт түрін көргенде, ерекпігіне көңілін зорға басып, мейлінше сабырлы болуға тырысты.

— Иә, жол болсын...

— Ауданға.

— Жайшылық па?

— Е, бір жұмыстар болып...

Мақанның олпы-солпы кейпіне де, әр сөзін санағандай сараң сөйлейтініне де көз, құлағы баяғыда үйренгенмен, қазір бәрі басқаша көрінді. Бәрін де әдейі істеп тұрғандай... Әлдебір құпия перде сияқты. Сабасына түспесе де, өзін-өзі тежеп тұрған Есенжол әзер шыдады.

— Қостан қашан шықтың? — деді ол қарлығыңқы үнмен.

— Е, бағана...

— Қабиболла екеуіңнен басқа ешкім жоқ па еді? — Қайтер екен деп, Мақанның көзіне қадала қарайды. Ол мыңқ етер емес.

— Иә. Мен кеткенде ол ұйықтап жатқан.

Мақанның сағыздай созғаны жынына тиді. «Қарашы-ей, тіпті. Түк білмегенсіп».

— Сен менімен бірге қосқа қайтасың...

Әр сөзін шегелеп, нығыз айтты. Мақан аң-таң.

— Е, не боп қалды? Бастықтар шақыра ма?

Есенжол шарт кетті.

— Әкең шақырады. Әйтпесе, әкеңді танытуға шақырады.

— Қой ей. Саған не болды? — Қанша самарқау болса да, Есенжолдың сұсты жүзінен секем алғандай.

— Солай. Жүр, кеттік!

— Қой, ей. Алдымен, айқайлама. Айқайлайтындай, сен менің бригадирім емессің. Сосын өректімей, жөніңді айт.

— Жөншілін бұның. Жөнді менен гөрі сен жақсырақ білесің. — Есенжол Мақанға тақала түсті. — Қабиболланың ақшасы жоғалды. Жабыла іздеп, таппадық. Қос басында сенен басқа ешкім болған жоқ. Қасыңдағы жолдасыңның ақшасы жоғалып жатса, сен аяқ астынан ауданға тартасың...

— Сонда... Ей, сен не стап тұрсың? Менен көргеннен саумысың? — Мақан лезде от басқандай шоршып, жып-жинақы бола қалды.

— Енді сайтан алды ма? — Есенжол Мақанға тесіле қараған: ол да тайсалар емес. Сәлемі түзу екі ауылдас аяқ астынан бір-біріне жауығып шыға келді. Дұшпан көздер бір-бірін жеп барады.

— Қара мұны... — деді Мақан ызаланып. — Себепсізден себепсіз... Есенжол, Есенжол дегенге есіріп...

— Әй, Мақан! Қысқарт та, қосқа жүр. Жүрме-сең — жүргіземін.

Мақан қамшысын білеп-білеп қойған Есенжолдың аянбасын түсінді, жағдайдың қиын екендігін де аңғарған. Барайын десе, жолынан қалады, бармайын десе, күдік айғаққа айналмақ. Дәрменсіз күрсініп, тас жолға бір, аудан жаққа бір қарады да, қосқа қарай тарта жөнелді.

— Қазір қай бетіңмен қарар екенсің! — деді ол тістеніп.

— Өз бетіңнің қамын ойла!..

Бұлар келгенде қостағылар үн-түнсіз отыр екен. Екеуінің өрт сөндіргендей түрін көріп, барлығы да бұрынғыдан бетер түнеріп, бір-бірінің тасасына тығыла түсті.

— Ал, не тұрыс, жігіттер, — деді Есенжол қиналғанын сездірмеуге тырысып. — Мақан міне.

Ешкім де селт еткен жоқ. Мақан бұған назар аудармастан әуелі Қабиболлаға, одан кейін жігіттерге жирене қарады.

— Немене, бәрің мені ұрыға ұйғарып отырсыңдар ма? Ә?! Әй, сен жұрттың басын ауыртпай дұрыстап ізде. Әкеңнің аузын... ата сақалың аузыңа шыққанша қалтаңа ие бола алмай... Жазықсыз күйдіріп... Қарашы ей...

Жігіттер тырс етпеді. Бәрінің де іші алай-түлей, алайда іштегіні сыртқа шығаруға әлденеден именетін тәрізді. Қабиболла да тіс жарған жоқ.

— Мақан, былай ғой... Сен сабыр етші. Сенен көріп тұрған ешкім жоқ. Былай... нелеу болып тұр...

Қасеннің қиқалақтаған сөзі қозғау бола алмады. Есенжол тіке тартты.

— Мақан, ақ-қараңды білмейміз. Қалтаңды ақтар.

— Алдымен Қабиболла ақтарсын...

Мақанның сөзі өзгеше әсер етті ме, әлде осы бір қолайсыз сәттен құтылу үшін бірдеңе істеу керек деп ұйғарды ма, әйтеуір Қабиболла қалталарын ақтара бастады. Барлық қалтасын айналдырып қойды — дәнеңе

жоқ. Елдің бәрі демін ішіне тартып, Қабиболладан көз алмайды.

— Ал мынау ше? — деді Мақан, оның жан қалтасындағы тілікті көрсетіп. Қабиболла аң-таң; осы уақытқа дейін байқамай келіпті, тозығы жеткен қалтаның ернеуі жыртық екен. Ол бір қызарып, бір сұрланып, қолын тесікке сұғып жіберді де, костюмінің астарынан шашырал кеткен ақшаларды біртіндеп суыра бастады.

— Мәссаған! — Бәйкен дауыстап жіберді; қуанғаны, не күйінгені белгісіз. Бәрі де аң-таң.

— Е-е, мен бағана ұйқылы-аяу жатқанда... Байқамай... Тесікке сүңгітіп жіберген екенмін ғой, — деді сасқалақтаған Қабиболла. Жұртты осынша әуре-сарсаңға салғанына шын күйініп, ұялып тұр.

Мақан состиып-состиып тұрған жігіттерге кекесінмен қарады да, баяу ғана:

— Ал сендер менен көрдіңдер, ә? Жарайды, — деді.

Боқтағаннан жаман тиді. Жігіттер қыпылықтап, сасуға айналды.

— Біз сенен көрген жоқпыз. Өзің айтшы, саған бірдеңе дедік пе? — деді Бәйкен екі ұштылау ғып. Мақан қапысыз түсінді. Әншейінде сабырлы жігіт кенет көтеріліп кетіп Есенжолға түйілді. — Есепші неме! Дікіңдеп... Қара бұны! Прокурор! Ау, тіпті, мен-ақ алайын, біреудің шаруасында нең бар ей, сенің? Отыр ғой міне өзіңдей жігіттер. Иесі отыр әне. Немене, олар сенен кем бе?

Ақша табылған бетте біртүрлі жасып, көзден тасаланған Есенжол көңілі әлем тапырық. Бақса, бәріне кінәлі өзі ғана секілді. «Егер мен болмасам, ешнәрсе бүлінбес еді» — деп, өкіне ойлады ол. — Енді міне...»

— Ау, жігіттер, доғарайық. Енді былай ғой... Болар іс болды. Сәл нелеу, ыңғайсыздау, бірақ бүлінген түк те жоқ. Мақан, сен Есенжолды кешір. Мінезін білесің... Әншейін қызбалық қой... Қойыңдар. Келіңдер,

одан да мынаны жайғастырып, дұрыстап бір отырайық...

Ымыраға шақырған Қасечнің сөзін өзгелер қолдай жөнеледі. Бәрі де осы бір ыңғайсыз, тоң-торыс күйден арылғанша асығып, жапа-тармағай қозғалақтасып жатыр. Тек Есенжол ғана сазарып тұра берді. Түк білмегенсіп, бауырымсып стакан соғыстырып жатқандарға бір, Қабиболлаға бір қарады. Ол болса мұны ұмытып та кеткен сияқты: ақшасы табылғанына, әрі қанша күдіктенсе де, Мақанмен бет жыртыспағанына қуанатындай. Кенет Есенжол осылардың барлығын да тап осы сәтте жек көріп кеткенін сезінді. Олардың дастарханға шақырғанына жауап қатпастан, далаға атып шықты да, жиренге қарғып мініп, құла дүзге қарай шаба жөнелді...

Көңілі жетімсіреп, ауыр күрсінді. Әлгі сөздердің астарына үңілсе, бар кінәні бұған аударса салып, өздерін арашалап шыға келіпті. «Біреудің шаруасы! Әншейін қызбалық! Атаңның басы!» — деп кіжінді ол. Орға жыққан оқыс әрекеті үшін Мақаннан ұялса да, өз көңіл түкпірінде өзін ақтарлық бірдеңенің бар екендігін аңғарды. Өз абыройларын жапқансыған әлгілерге зығырданы қайнап: «Жарайды, бұдан былай... бірің өліп, бірің қал, біреудің шаруасында неміз бар», — деп түйді ол. Бірақ өз сөзін қанша берік санаса да, көңілі тола күмән еді.

Қалқанқұлақ

Қараңғы түнде қара жолмен көкқасқа аңыратып келеді. Шырадай жанған екі көзі түнекті қақ жарып, түре қуып, сонау алысқа сіңе жоғалып жатыр. Тыныштықты үркіте арылдаған машина бұрылыс-бұрылыста, шұқанақ-шұқанақта ғана бәсеңсіп, терең күрсіне пыс етеді де, артынан қуып жеткен қою шаңнан құтылуға

асыққандай қайта гүрілдеп жарықтан қашқан қараңғылықты қуалай жөнеледі. Кейде тосын гүріл мен дағдыны бұзған шақырайған жарықтан шошынып, жан-жаққа безген тұз тағылары қылаң етеді.

Шофер жігіт сергек отыр. Күнге күйіп, жел қаққан шымыр жүзінен, рульді ұршықша үйіріп шыныққан қолдарынан сенімділік байқалады. Бір сәт терезеден соққан түнгі салқынға бетін төсеп, енді бір ауықта темекі тұтатқаны болмаса, екі көзін шам жарығы тілген кеңістіктен алар емес. «Енді аз ғана қалды,— деп рахаттана ойлады ол.— Қазір асфальтқа шығамын, содан жүздетіп кеп жіберсем, бас-аяғы бір сағатта Жәкеңе жетіп барамын».

Жәкең есіне түсуі мұң екен, өз-өзінен жымыып күлді. Көңілі еріп, тәтті қиялға беріліп жүре берді. Шіркін, Жәкең мықты ғой! Ой, өзі де азамат екен. Қалаған кезінде отыра қалады да, телефонды бұрап-бұрап жібереді. Бұрап-бұрап жібергенде, неге екені белгісіз, үнемі орындарында болмайтын бастықтары табыла қалады. Табыла қалады да, беттеріне қан жүгіріп, ыржалақтап күледі, не қандары қашып кетеді. Қалайда, бір қозғалыс пайда болып, тіршілікке өзгеріс енеді. Міне, түн қатып, сол Жәкеңе өзі де асығыс бара жатыр ғой.

Ол темекісін рахаттана сорып, түтінге көміле тағы да күлді. Жәкеңе деген құрмет пе, әйтеуір бір ыстық сезім жүрегін тербеп, әдилейтіндей. «Қазір дүрілдетіп жетіп барамын. Ол кісі, әрине, ұйықтамастан мені күтіп отыр. А-а, батыр, түнгі жортуылдан ат-көлік аман келдің бе?» — дейтін шығар кеңк-кеңк күліп. Иә, сөйтеді ғой.

Әлде, барымташы дер ме екен? Е-е, мейлі... Әйтеуір арқамнан қағып; «Ал, үйге жүр. Салқын суға жуынып ал, шаршадың ғой. Еңбек сенікі» дейді ғой. Содан, шайға отырамыз. Әрине, қонақ деп мені төрге оздырады. «Қане, жүзграммнан алып жіберейік». Әт-

тең, рульдемін, әйтпесе Жәкеңмен бірге ішу... «Рахмет, аға, ішпеуші едім?» «Жә, жә, білемін. Рульдi сылтау қылма, түн жарымда сені қайта жібермеймін. Бөрібір таңертең кетесің». Содан, басып-басып аламыз. Тоқта, тос берсе не деуім керек? Әй, өзімнің де сондай сыйлы жерлерде ыржалаңдап күліп, дәмді ештеңе айта алмайтыным бар-ау. Ана Алматыдағы құрдастың сөзінің жүзден бірін берсе ғой маған. Ой, ол ит енді...» Осы жерге келгенде бірге өскен құрдасының сөздері есіне түсіп, сылқылдап күліп алды. Бұның қалқан құлағын он жыл бойы мазақтап келе жатса да, бірде-бір теңеуін екі қайталаған емес. Бір құлаққа сонша сөз шығаратын не деген бәле? Соған қарағанда өзінің құлағы да осал болмады. «Егер сен миыңмен емес, құлағыңмен ойласаң, данышпан болар едің»,— дейтін еді ғой ит.

Өткен жылы құрдасының үйіне әйелімен бірге барған. Екі семья қыдырып жүргенде, өзіне обал жоқ, бұл былай деп сұрады. «Әй, осы көше мен проспектінің айырмасы неде?» Анау ойланбастан сарт еткізді, «Көше деген жай құлақ, проспект деген қалқан құлақ». Осы ойына түскенде, ыржалаңдап, құлағын сипап-сипап қойды. Оңашада өстіп мақтанып, құлағын әлпештеп қою әдеті. Баяғыда, бала кезінде «қалқан» деп мазақтаған балалармен төбелескен ақымақшылығына күлді. Бір күні әлгі құрдасы көптің алдында өзінің кіп-кішкентай құлағын қимылдатып көрсетіп, бұған тиісті. «Әй, сен құлағыңды өстіп көрші». Бұл әрі-бері тырысып еді, мол жатқаж дүние қозғала қоймады. «Әні айттым ғой. Ол қозғалмайды. Енді ше, сонша алқапқа дұрыстап қан барушы ма еді?» Әбден күйген бұл бірер апта әуреленіп жүріп, ақыры құлағын қозғалысқа келтірді. Соңысын көрсетсе, анау: «Міне, нағыз есекке жаңа ұқсап қалдың» десін. Содан бұл оған мұңын шаққан: «Осыдан бәлеге қалып біттім әбден, қайшымен қиып тастасам ба екен? Әлде, қалың шаш өсірсем, жауып жібермей ме?» Құрдасы әбден күліп

болғасын: «Ит-ау, андағыңды бірер мая болмаса, шақша басыңның жидіген шашы қайтіп жабады? Бәрібір қалқиып, мен мұңдалап тұрады. Қиып тастасаң одан да жаман; шұнақтан гөрі қалқаның жақсы» деген. Жыларман болған бұны аяды ма, әйтеуір, біраздан соң жұбатты: «Құдайдың берген құлағына қайран бар ма? Сен намыстануды қой. Қайта: «Сенің екі құлағың түгіл, өзіңді де бір-ақ құлағыммен орап аламын» деп мақтан», — деген. Содан кейін бұның жаны жай тауып, көкірегіне мақтанымш ұялаған болатын. Өткен жылы алыстағы құдалары келгенде, біреуінің құлағы бір қарыс екенін көріп, жылап жібере жаздаған. Бір керемет қымбатынан айырылғандай құлазып жүрді, жүрді де, бір күні төзімі таусылып, әлгімен ішіп отырғанда құлақ салыстырды ғой. Абырой болғанда, бұныкі бір шынақ асып түсіп, жоғалған бақытын қайта тапқандай қуанған.

Осының бәрі ойына түскенде мәз болып, ыржалаңдаған жігіттің басына керемет бір ой сап ете түсті. «Әлде, Жәкең әңгіме сұраса, осы қызықтарды айтып берсем бе екен? Ол кісі де бала болды ғой, түсініп, шегі қатқанша күлмей ме? Е, иә, үлкен кісілер кең, қарапайым болады деуші еді ғой. Тіл табысатын шығармыз». Орындықта ырғалып-ырғалып қойып, ыңылдап ән салды. «Содан, не керек, Жәкең екеуміз қызып қаламыз. Құшақтасып өлең айтамыз. Ішкенде кісі үлкендікті де, қызметті де ұмытып кетеді ғой. Шіркін, сол кезде мені біздің бастық көрсе ғой»... «Әй қатын, — дейді Жәкең сосын. Ә, тоқта қатын демейді ғой әрине. Өйтіп құнын кетіретін бұның құрдасы емес қой ол. Досы болса әйеліне «қатын» деп алады да, анау дау айтса: «Мен батыр болғанда сен қатын болсаң несі бар? Баяғы заманда қатын деген құрметті атақ болған. Ол тек ел билеушілердің әйелдеріне ғана берілген. Қазір бәрі әйел, жалғыз сен ғана қатынсың», — деп күлетін. Ал Жәкең ондай емес. Бұның досы неше мықты

болса да, Жәкеңдей қайдан болсын. Жәкеңнің аты Жәкең ғой. Ол: «Бөленшеке, бала шаршап келді ғой, төсек сала қойшы, таңертең ерте жүреді», — дейді. Содан аппақ төсекте ұйықтап, таңертең шайға қанып алып, зұлайды дейсің... Жәкең шығарып салады. Құшақта-сып қоштасу үлкен кісіге ұят қой, дегенмен қолын қысатыны анық. Сосын... сосын... Жәкеңнің бір ауыз сөзі... Сосын... анау...

Әлжуаз қулығынан өзі ұялып кетті. Досы айтатын: «Сенің ұсақ қулығың құлағыңнан көрініп тұрады». Қазір де құлағының дуылдап бара жатқанын сезіп, қолымен ұстап қойды. «Құлағы құрсын», — деді дауыстап. «Иә, құлақ дегенді қайдан шығарды? Ұят-ай, үлкен кісінің алдында құлақ туралы қыртып отырмақ болғанына не жорық? Қас қылғанда, оның да құлағы тебінгідей болып шықса...»

Жәкең, бұл білсе, әңгімені басқадан қозғайды. «Иә, жұмыс қалай?» дейді ол. Ой, бір кетеді бұл. Жоспардан тыс бір-екі рейс жасайтындығын, нормадан асатынын, мектеп бітіргелі шофер болып келе жатқанын айтады. Сосын еңбегі жанбай, елеусіз жүргенін, бастықтардың өзіне назар аудармайтынын жүрдім-бардымдау сіңіріп жіберсе... Бір емес, бірнеше машинаны да басқару қолынан келетінін айтса... Сөз жоқ, үлкен кісі, бұның Жәкесі түсіне қояды. Түсіне қояды да... Қалғаны оп-оңай...

Ол газды қалай қатты басып-басып жібергенін байқамай қалды. Көкқасқа атыла жөнелгенде барып тізгін тартты. Кенет Жәкеңді танымақ түгілі өмірінде бірде-бір рет көрмегені есіне түсіп, құлағы дуылдады.

Жә, онда тұрған не бар! Көрмесе көреді, танымаса танысады. Жігіттер бөсіп жүреді ғой осы. «Пәленшекеңнің үйінде болдым. Бірге арақ іштім. Түгеншекеңе қой апарып бергем. Қазір мені көрсе арқамнан қағарды», — деп шырт-шырт түкіреді. Мен олардан кеммін бе? Былай айтсаң — қонақпын, олай айтсаң — шаруа-

сын тындырып келемін. Несі бар, жақындасып ақ кетермін. Шапағаты тиеді елі. Ал жақсы көретінім рас.

Бұнысы да шындық еді. Өлі көрмеген, білмейтін үлкен кісіні бұл расында да жан-тәніммен жақсы көрін келе жатқан. Мінезі осындай болғасын қайтсін: қашан да әлде кімді, әсіресе Жәкең сияқтыларды сыртынан ақ ұнатып қалады. Тіпті, сол кісі менің қалтқысыз көңілімді сезбейді-ау деп өкінетін. «Шіркін, сол кісіге өз махаббатымды айтып жеткізе алмаймын-ау, айтқанмен, бәрібір сенбейді ғой. Испен дәлелдейтін сәт туса» деп ойлайтын. Сол ақ екен, қиялы қалықтай жөнеледі. «Ғашығына» қараңғы түнде, қапыда үш-төрт адам жабыла кетіп, томпылдатып сабай жөнелсе. Сол кезде бұл қонақтан шығып келе жатса. Аздап қызулау болса. Әлгі дүлейлерді жан-жаққа лақтырып, «аяулысын» құтқарып алса. Бұдан кейін үлкен кісі баяғының батырларыңша бұнымен тәс қағыстырып, «Ғұмыр бойы саған қарыздармын» десе... Өмір деген рахат болып кетер еді ғой.

Осы ойын бірде досына айтып еді, ол бұның көзіне қарап тұрып «Сен ақкөңілсің», — деді. Сосын құлағына қадалды. «Қусың-ау, ә? Жүрегіңді жылытатыны жақсы көрушілік емес, жағымпаздық қой». Бұл ыржалақтап құтылды, бірақ құлағының ұшы ұзақ дуылдаған.

Қазір қараптан-қарап досына ренжіді. «Адамның көңілінің ойран-ботқасын шығармай, тыныш жүрсе қайтеді екен. Әй, қойшы соны құрсын. Бәрібір, Жәкеңе жақсы көретінімді білдіремін. Жәкеңе жетейін осыдан, сосын...»

Солқ етіп руль соқты. Қапелімде солға қарай жалт берген машинаны қиялға беріліп келе жатып, ырқынан шығарып ала жаздады. Әйтеуір, қолдың дағдысы сақтағаны. Сол жақ дөңгелек жарылғанын сезе қойған ол: «Жеттің Жәкеңе», — деп тістенді де, қайқайтын тұрып бір боктады. Иленіп жатқан алдыңғы сол

жақ дөңгелекті былық еткізіп бір тәуіп. «нешауа, қазірақ» деді. Қырысққанда, артық дөңгелектің де жарамсыз екендігі, оны ауыстыруды ұмытып кеткендігі жаңа есіне түсті. Амал жоқ, артқы дөңгелектің бірін сынырып алу керек. Өзіне-өзі сүйсінді. «Бір ғана қой болғаны қандай жақсы!» Заматта домкратты қойып жіберіп, пысылдап жүріп артқы дөңгелекті шығарды. Терін де баспай, жанталасып, алдына ұмтылған. Қараңғыда абайламай, көлденең жатқан тасқа сүрініп-ақ кеткені. Бір домалап тұрғанда сол қолының қаңқақсап қоя бергені-ай. Жығылғанда астында қалды ма, әлде домкрат түсіп кетті ме, әйтеуір жанын көзіне бір көрсетті. Ары-бері қозғап көріп еді, сынғаннан аман сияқты. «Сірә, бір-екі саусақ шығып кеткен болар. Қап». Темекі тұтатып, алынған дөңгелектің үстіне отырды. Бағана баласының бақырып жылап қалғаны ойына түсіп: «Соның көз жасы ғой мына бейнет», — деді ішінен.

Бүгін түнде жолға шығу ойында жоқ-тын. Опырап-лайыш қой болмаған.

Жұмыстан шаршап келді де, бірер шелек суық суды үстіне құйып жіберіп, есік алдында темекі тартып отырған. Әйелі бұның ертерек келгеніне жымыңдап, шәй әзірлеуге кірісті, ал екі баласы екі тізесіне қонақтап мәз. Әсіресе кішкентайы асыр салып, құлағынан ұстап, арқасына да шығып кетті. «Шу-шулеп» біраз далақтәды да, ол қызықтан тез айнып, «машинаға мінгіз» деп әлек салды. Балаларына мейірі түсіп, кабинаға отырғызғаны сол еді, алқынып бір бала келді. «Аға, опырап ағам шақырып жатыр, тез келсін дейді». Тегін емес екенін, әрине, бұл біле қояды ғой. Бір жерге жұмсардағы әдеті осы бастықтың. Бұрынғысы жақсы еді қайта. Ол байғұс көлденең шаруаға килікті-рерде үйге өзі келетін. Асықпай шай ішіп отырып, осы ауылдағы шайы қою, наны тәтті келін деп бұның әйеліне көпшік тастайды. Сосын, арыдан қозғап, аталасты-

ғын көлденең тартады. Бақса, бұлардың аталары туыстығына қоса, керемет ынтымақты кісілер болған екен. Жарықтықтардың бір-біріне жасаған жақсылықтарын жіпке тізіп, ең соңында біз де сол кісілердей болайық деп ұранға шығады. Бітті, бұдан кейін қандай шаруадан болса да бас тартып көр! Әншейінде тыртыса қалатын әйелі де кең жайылып жүре береді. Ал енді мынау бір без бүйрек. Өйтіп алдап-сулап, көңіл аулап жатпастан, тізеге сап тырп еткізбейді.

Ол темекісін ызалана лақтырып жіберді де, сау қолымен домкратты сүйрелеп, ақырындап шаруаға кірісті. Сол қолының саусақтары ештеңе тигізер емес, оны-мұныны ептеп қана білегімен демеп, ілдалдалап жатыр. Шофер атаулының қиындыққа ұшырағандағы әдетімен әуелі темір атаулыны сықпыртып шықты да, одан тағдырға ауыз салды. Опырапты да оңдырған жоқ. Бағанағы безерген бет көз алдында...

Опырап бұны әдеттегідей ызбарлана қарсы алды, «Бір сағат ерте келуің керек еді ғой, қайда жүрсің?» Бұл қипақтады. Өйткені, үйге келе жатып, қайын жұртына соға салған еді. Бастық оны сезіп қойған ғой, шамасы. «Өзімдікі дегенде өгіз қара күштерің бар, ә? Өзгені ойлауды білмейсіңдер өңшең». Жеке шаруасына жегердегі әдеті. Өстіп зекіп, тұқыртпай-ақ өтіне салса, ең болмаса өтінген бола салса түгі кетпес, бірақ өйтіп кішірею қайда. Тағынан түсіп қалардай бедірейеді. «Жарайды, өз жұмыстарыңды бітірсең...» деді де, өзіне бағынышты қылып алғаннан кейін ғана түнделетіп бездіріп жіберді. «Бір бас керек болып тұр, бала. Қазір отарға бар да, ең семізін таңдап, салып ал. Запискаң міне». Барып кел, шауып кел, біреуді анда апар, біреуді мұнда әкелден басқа мұндай шаруаға араласып көрмеген бұл қитығып, қабағын кіржитті. Опырап опырып жіберді. «Қиқандамай тез аттан, болашағың бар баласың ғой, жылдам Жәкеңе жеткізуің керек, бағана ызбандаған. Адрес мынау. Бітті!» «Қи-

раңдама» дегенде-ақ құлағын ұстауға екі ойлылау оқтала берген-ді. Бірақ әңгімеге болашақ пен Жәкең сияқты екі дәу араласқасын ыржалаңдап жүре берді. «Үлкен кісінің үйіне қой апару үлкен бір оқиға ғой; ол дегенің өміріндегі бет бұрыс болуы да ғажап емес. Танысып білісудің басы, ал ар жағы...» Қиялы қозып, үйіне ұшып жетті. Әйелі түнделетіп кетіп бара жатқанына ренжи бастады да, бұның ыржалаңдап, оң құлағын ұстап тұрғанын көріп, күрсініп, бір тостақ айран құйды. Құлағын ұстаған соң-ақ бітті — атып жіберсең де өз айтқанынан қайтпайтынын ол жақсы білетін...

Сыңар қолымен дөңгелекті ала-алмай, мықшыңдап жатып, соншама несіне желкілдеп, лепіргеніне күйінді. Ақылы болса, ойланудың сәті түскен. Екпіндетіп қырдағы отарға жетті де, асығыс амандықтан соң, опыраптың бір жапырақ қағазын бұлдана ұсынған. Бірақ қойшы бұл күткендей елпілдей қоймады, әуелі асықпай насыбайын атып, шырт-шырт түкірді, содан «ым-ым» деп, иіріліп жатқан отарға, ұясына қонған күннің қызғылт арайына ұзақ қадалды. Әлгі қағазды төрт бүктеп, күмәжнегіне тықты да, «қайтеміз», — деп иығын қиқаң еткізді. «Ақсақал, асығыспын, қазір аттану керек. Ең семізін ұстап бере қойыңыз», — деп дігерледі бұл меншікті малына келгендей. «Бұл кімге?» — деп сұрады қойшы. «Жәкеңе». «Е, бағанадан сүйдемейсің бе?» Әп-сәтте нән біреуін сүйретіп алып келсін. «Бұлар маза бермес», — деп ызалана күңк етті қойшының әйелі. «Жеңгей, мынаны байлайтын жібіңіз жоқ па?» — деді бұл тек тұрмай. «Әй, шырағым, буынып өлуге жіп таба алмай отырмыз!» Жеңгей шақшақ етті. Күйеуі елпеңдеп, жіп тауып әкеліп, қойды машинаға көтеріп салысты. «Қатын болған соң қыртпай отыра алмайды ғой. Көңіліңе алма, ішінде қалсын», — деп арқасынан қағып, шығарып салған. Бұл көңіліне алып не қылсын, қаперіне де ілген жоқ, опы-

рап, Жәкең тұрғанда қайдағы бір қойшының бейпіл ауыз қатышының сөзіне қыңа ма? Айдан тартқан да кеткен. Содан міне, дала жолынан қалыта баратын асфальтқа енді шыға бергенде, қиналғанда барып есіне алып отыр. «Әй, еркек екен,— деді ішінен...— Қойшының өзі емес, әйелі еркек екен». Құшырланып, кілтті қаттырақ бұрап қалғанда, саусақтарын тағы да ауырттып алды. «Әй, қу тіршілік-ай! Ерегіскенде, машинаны да, қойын да осы жерге тастап, тартып отырайын ба? Әлде, жөндеп алып, қойды қойшыға қайтарып беріп, үйге барып жатсам ба екен? Өті жарылсын опыраптың!». Бұнысы әншейін далбаса екенін іші біледі. Сүйек-сүйегін қақсатып, әкетіп бара жатқан ауруды тістеніп жүріп жеңіп, әншейінде қас-қағымда бітіретін шаруаны зорға дегенде тәмамдады-ау, әйтеуір. Рульге отырғанда еңсесін көтерді. «Қазір жетеміз, шыда бауырым,— деп ыржалаңдады, ісіп келе жатқан сол қолына.— Сосын шай, арақ ішеміз, сені де емдейміз». Асфальтқа шыққан соң дүрілдетіп отырып, Жәкесіне де жетіп келді.

Үлкен аулада шам жанып тұр екен. Бұны күтіп отырған сияқты. Күп болып ісіп кеткен қолына қарап, «оһо» деп қойды.

Есікті бір әйел ашты — Жәкеңнің әйелі болу керек. Машинаны аулаға кіргізген соң, құлағы қалқыып, жымыңдап амандасты.

— Ертерек келеді деп еді. Күтіп жатып қалғып кетіппін.

— Ә-ә,.. жолда... жарылып,— деп, кінәсін мойындап күмілжіді бұл. «Иттің ғана рәзеңкесі, жарылатын кезді тапқан екен!»

— Мама, көмектесейін бе? — Баласының даусы.

— Жоға, саған не бар үстіңді былғап. Ағаң өзі-ақ реттейді ғой.

Бұның қолы қақсап қоя берді. Намысқа тырысып, қойды әйтеуір түсірді-ау. Әйел әбден дағдыланған

жанның әдесімен қойға елеусіз ғапа көз жүгіртті. Бұл әлі де бағанағы жылы көңілден арыла алмай: «Жәкең үйде ме?» — деп сұрауға әлде неше оқталып-оқталып, бағылы жетпеді, состиып тұрғанда:

— Рахмет, айналайын, — деді әйел, — шай ішпейсің бе?

Үнінен «жолың болсын, бара ғой» таңылып, бұл селт етіп ширығып алды. «Шынымен шай бергісі келген адам «шай ішпейсің бе?» деп айтпайды. Бұндай шақырысқа арлы қазақ аттап баспайды».

— Ә, жоқ, рахмет, жеңеше.

Жеңешесі бұл кезде үйге кіріп кеткен еді...

Машинаны күрт бұрып, үлкен жолға шықты. Темекісін үсті-үстіне құшырлана сорып, әлем-тапырық болған көңілін басуға тырысқан. Жол бойындағы құбырдан мұздай суды ұзақ сімірді. Содан соң аңыратып ауылға қарай безсін.

«Нешауа... — Өзін-өзі жұбатқансыды. — Нешауа. Дүние күйіп кеткен жоқ. Ренжитін не бар? Өкпелейтін менің екі туып бір қалғаным ба сонша? Өзім де қызықпын. Ол кісілердің үйіне талай адам келіп-кетіп жатады, соның бәріне шай беріп, қондыра берсе не болмақ?»

Құлағы дуылдап бара жатты. Өзінің бағанағы пендешілік ниғылына ұялды. Бірақ қанша дегенмен көңілінде бір түйткіл бар. Гәп неде екенін біле алмай дал.

Жол бойында тұрған «Жигули» ойын бөліп жіберді. Қол көтерген бір топ кісіні көрген соң тоқтады. Тойдан қайтқан шопандар екен. Машиналары бұзылып, ауылдарына жете алмаған жайлары бар.

— Қарағым-ай, иман жүзді бала екенсің. Мына қырдың астында, алыс емес. Жеткізіп тастай гөр, құдайдан қайтсын, — деді ақ жаулықты ана.

Үн-түңсіз келіскен бұл жеңіл машинаны тіркеп алды. Еркеңтер мәңгілі көрінеді; жастау біреуі дарыл-

дап ән салғансиды. Кенет ол есін жиғандай болды да, жақындады. «Ау, бірдеңе айтсам көңіліңе алма, дәу де болса құрдас шығармыз. Мына жүрісіңе қарағанда түнделетіп бір мықтыға қой апарып тастадың-ау, ә?» Өзінен-өзі мез: сылқ-сылқ күледі. Бұл сасқалақтады. Оның күні бұған емес, бұның күні оған түсіп тұрғандай күмілжіп: «Жоға! Түнгі рейс баяғы» — деген. «Тәйт, әрі, ішіп алып әр нәрсені шатпай! Елдің бәрін өзің сияқты ұры деп ойлайсың ба?» Ана зекіп тиым салды да, бәрін «Жигулиге» қуып тықты.

Арақ пен темекінің иісінен қашып, әрі жол көрсетпек ойымен өзі бұның қасына отырды. Әрі-бері жөн сұрасқанша-ақ жетіп келді.

— Үйге кір, айналайын. Қымыз іш.

Ақ шашты қария қиылғасын, көңілін жықпай үйге кірді. Салқын қымыз сергіткендей болды.

— Алда айналайын-ай, өркенің өссін. Бала-шағаңның қызығын көр. Түн қатып жүргенің жұмыстың қамы ғой баяғы, еңбегің жансын. Е-е, шырағым, бейнетсіз зейнет болмайды, қиналып еңбек етпесең ырыс қона ма? Әлгінің сөзін көңіліңе алма. Кенже ұлым, еркіндеу өскен.

Аттанарда қария машинаға дейін шығарып салып тұрып: «Мынаны келінге, балаларға ала баршы, тойдың сарқыты. Дәм ғой», — деп, қояр да қоймай түйіншек ұстатты.

Көңілдегі түйін былай шыға шешіліп жүре берді. «Елдің бәрін ұры деп ойлайсың ба?» Ызалана күлді. «Ал шынында мен кіммін? Ұры емеспін, бірақ... Бірақ... «Көз алдынан опырап, қойшы. Жәкеңнің әйелі, ақ шашты ана кезек-кезек өтті. Бір көруді армандаған Жәкеңе жеткенде, сол қолы қан қақсап қоя берді. «Апырай, бағана тайып тиіп, мертiгiп қалсам, я о дүниеге жөнep кетсем...» Денесі түршігіп, қаны басына шапты. «Ау, сонда не үшін олген болар едім, ә?!»

Еңсесін тіктеп отырды. Нығыздалып-нығыздалып қойды. «Дұрыс, өз орнымда нық отырмын ғой, ә?! Денім сау, машинама аман болсын. Сосынғысын көрерміз. Біргәдір де болмай-ақ қойдым. Бітті! Енді ешкімнің қол баласы болар жайым жоқ. Неғылады маған, ә?».

Оң құлағын ұстап қойды. Екі көзі шам жарығы қақ айырған кеңістікте. Алысқа, алдыңғы жаққа қадала қарайды. Өткір жарық ұзап барып сейіліп жатыр.

Жеңіліс

Сержаңның бүгін мазасы кетті. Қолға алған жұмысы жүрмей, малтықса да, қасындағыларға сездірмеуге тырысып, күні бойы көз бояу үшін бірдеңелерді шұқылаумен болды. Темекі тартпайтын, бірақ қызметтестерінің бірі сіріңкесін сылдырлатып, сыртқа беттегенде бұл да қосыла шығып, әр нәрсені сұрағансып уақыт оздырды. Жалғыз бұл ғана емес, бүкіл коллективте әлде бір желік бар. Бағана бастық, жігіттер оны сыртынан шал дейтін (жас болса да бас екендігін баса көрсетіп даралаған түрлері), барлығын ат шаптырым кабинетіне иіріп қойып, беттеріне әдеттегідей ұзақ күлімсірей қараған. Бұл кісінің ренжісін де, ризашылығын да жүзінен аңдау мүмкін емес. Өйткені, қандай жағдайда да бетіңе күлімсірей қарап, сызылып отырғаны. «Ұзақ күлімсіреудің арты ұзағынан сүйіндіргей» — десіп, бөлім меңгерушілері іштей тәуба қылысты. Тілектері қабыл болып, шал нұрын төкті.

— Бүгін әлгі жарысымыз аяқталғалы тұр ғой. Мына местком да қайдағыны шығарып, ағайынды жіліктеп, құмыраға таластырды да қойды.— Бұдан артық мақтау күту ақпанда ақ жауын тілегенмен бірдей.— Әйтеуір тәмамдайтын болдық. Жұмысты бесте аяқтаңдар. Сол баяғы дағдымен кішкене қарқын қосып, күн-

нің есебін толтырарсындар. Тағы ескертемін, жұмыс бірінші орында. Ал кешке төрелілерден басқаларың қайта беремін десеңдер рұқсат. Бірақ бөлелілік болғандарың да теріс болмас еді.

Бұдан кейін тірі пенде қайта ма? Жалпы, коллективтегі спорт жарыстарына ерекше мән беру шалдың жақсы қасиеттерінің бірі. Үш аптаға созылған стол теннисінен өткен жарыс, міне, бүгін тәмамдалмақ. Бірінші орын үшін таласқа шал мен Сержан түспекші. Сондықтан да жігіттердің делебелері күні бұрын қозып, жұмыс аяғына дейін әрең шыдап жүр.

— Қалай, Сержан бүгін шешуші күн ғой, ә? — деп, бұның арқасынан қағып қояды кейбірі. Әлгі бір әзірде иіріліп, темекі тартып, даурығысып тұрған топқа шал да келіп қосылып еді, жұрт араның ұясындай дуылдады. Шалдың өзі жем тастады.

— Иә, бүгін Сержан екеумізді қырқыстырып қойып, қызығымызға батпақсындар-ау, ә, қулар?

Бәрі дабдырласып, маз-мәйрам болып жатыр.

— Әйтеуір, өзімізге дүние жүзі біріншілігінің финалы сияқты елестеп тұр, — деді пысықтау біреуі. — Бәлкім, біреулер үшін түк те мәні жоқ шығар, бірақ біз үшін солай. Солай ғой, ә, жігіттер.

Солай емес пе деп кім айтсын?

— Өзің бүгін жараған аттай бабында екенсің. Жігіттер жеңісті саған беріп тұр, — деді шалдың орынбасары, әрі университетте бірге оқыған жолдасы құрдастығын алға тартып (өзі Сержанға жақын туысқан). — Бәйбішең кешке жақсылап жуады ғой, сол кезде ескерерсің, әкелші қолды, алдымен өзім құттықтап қояйын.

Сержан іштей кіжінді. «Жұрт құрдас болып қалжыңдағансып та жағына береді екен ғой».

— Қоя тұр. — Шал қолын берген жоқ. — Сержан оп-оңай ұтыла салатын осалдардан емес.

«Ұтыла салатын дейді ғой», — деп ойлады Сержан.

Шал тағы жалғастырды.

— Жас пері біз сияқты шалдарды қақпақылдап масқара қылмаса...

— Шалмың, шалмың деп сен де қартайғың келіп тұрған шығар. Талай қыз-келіншектердің сенен көз алмай жүргені анық.

Құрдасының бұл қалжыңы жағып кетсе керек, шалдың ақ сары жүзіне қан жүгірді. Шынында да сымбатты, қырықтан асса да қарны шыға қоймаған сирек бастықтардан еді.

— Қақпақыл қылғанда қайда барады? Ағасын сыйлағаннан жолын қияды ғой, Сержан.

Орынбасардың лағып кеткенін бәрі де байқады. Кейбірі қолпақтап күлгенсігенмен, көпшілік тым-тырыс. Сержан қызарды, шал шамданды.

— Сен де бір... Қайдағыны тауып алады екенсің. Жарыстың аты жарыс — ойында өрелік, алыста ағалық жоқ деген. Ойын шешеді бәрін.

Ол бұрылып жүре берді.

Шалдың шын ойынды жақсы көретінін Сержан білетін. Ертеректе осы қыли көз орынбасардың шахматтан әдейі ұтылмақ болғанын сезіп қойып: «Әй, ақи, жемтік тастайтын мен саған құзғын емеспін, жөндеп ойна», — деп ақырып жіберген-ді. Бірақ шалдың шын ойыннан шын ұтылғанға төзімсіз екені де рас еді. Оның көкейінде әрқашан шын ойын болуға және үнемі өзі жеңіп отыруға тиіс деген түйін мықтап шиеленген. Ал, данышпан болсаң бабын тауып көр.

Иығынан біреу қағып, Сержанның ойын үзіп жіберді. Орынбасар екен.

— Қалай, бала, бүгін шешуші күн, ә?

Сығырайып, сынай қарап қалыпты. Көз тереңінде сайтан ойнайды.

— Шешуші күн. Шалды қинап қайтесің, бере сал. Дәу хрусталь вазаны сол-ақ алсын. Хрустальға тала-сып жүріп, шамшыл көңілді шытынатып аларсың...

Екіншісі де жарайды саған. Месткомның жігіттері оны-мұны дайындап отыр, идеялары бар көрінеді. Сен шалды жеңіп қойып бәрі бүліне ме деп, әдейі маған тапсырды. Шешуші күн, ұмытпа. Қалғанын ішің білсін алу-ай.

Сержанның селсоқтығын байқап, үдеп кетті.

— Ой, сен өзің... Бауырым деп сенім артып жүрсем... Онда тұрған не бар — бір сәттік дуыл ғана. Дүрмекпен өтеді де кетеді, ал тіршілік қалады. Морально қиналатындай да түк емес — ағанды сыйлап, бірінші орынды жолына қидың, онда тұрған не бар?

— Жо-жоқ, аға, ол жағын өзім де білемін ғой, — деді Сержан аптығып.

— Е, бәсе. Сөйтетініңді өзім де білгемін. Ақылды жігіттерді танымын ғой мен. Әншейін, балалық қылып, желігіп кетпесін деп ескертіп жатқаным ғой.

«Иә, шешуші күн, — деп күбірледі Сержан оңаша қалған соң. — Шешуші күн».

Ол ойын нәтижесі туралы ойланып, бас қатырған жоқ. Стол теннисінен бірінші разряды бар екенін бұл коллективте ешкімге білдірмеген. Қаласа, екі айналымға келтірмей шалдың тас-талқанын шығаратындығы өзіне аян. Спортты жанындай сүйетін Сержан адал ойынды пір тұтатын. Бірақ мына жарыстың жөні бөлектеу болып қинап тұр. Қас қылғанда, шалдың ешкімнен ұтылмағанын қарашы: ұтатын жігіттер бар еді, бірақ бірінің қалағы тайып тиді, бірінің шары қисық ұшты, қысқасы соңғы ойынға шал да, Сержан да жұрттың бәрін жеңіп бірдей ұпаймен келген. Бағана орынбасар ши жүгірткенде-ақ бұл шынын айтқан, өйткені Сержан ақылды жігіт. Шалдың мінезін жақсы білгендіктен де сол шешімге келген: оған иіл, сыйла, жеңіл — бәрібір, тек қана бәрін де шын көңілден жасауың керек, сәл ғана шикілік байқалса шалқасынан түсетін қызық адам. Соған қарағанда, осы мекемедегі нөмір бірінші адам өзі болғандықтан, қарама-

ғындағылардан барлық жағынан да оиікпін деп есептеп, шотын қағып қойғанға ұқсайды. Шалдың өтіріктің өзін шындыққа айналдырып, содан шынайы ләззат табатынына қайран. Бүгін Сержан ұтылуға тиіс, ұтылады да, өйткені шын таласта шын жеңілсе, көңілі шыныдай шытынайтын шал теннис столындағы есесін басқа столдан қайтаратыны бес саусақтай. Соңғы кезде Сержанды жақсы көріп жүр, бұлардың бөлім меңгерушілері пенсияға шыққалы да көп болған жоқ, демек... Орынбасар дұрыс айтады — дауылмен желге ұшатын қайдағы бір жарыс үшін өрге домалайын деп тұрған тасын құлдилатып жіберу ақымақтық. Ендеше, майы тамған өтірікті шыңылтыр шындыққа айналдырып бағады. Оған да қиналмас: шын ойнаған болып қара терге түссе, әр партияны тыртысып барып, шалдың жанын алқымына тығып тұрып, бірер ұпаймен ғана ұтыла салса — қадалып отырып қызмет істеуден жалығып, қимылдың аздығынан бозамық тартқанда құтқарушыдай сап ете қалған тенниске өліп-өшіп жабыса кеткен, бірсыдырғы тықылдатқандарымен техникадан түк хабары жоқ бос белбеулердің бас шайқап, таңдай қағысатындары ақиқат. Өзінің қалың ұяты да былқ етпейді — тәйірі, әрбір ермек ойын үшін шаншудай қадала беретін тентек ұяттың керегі не?

«Бүгін Гүлнәзия келмей-ақ қойса екен». Сержанды тығырыққа тіреген түйткіл осы болатын.

Өткенде аузынан қағынып, коллективте жарыс өтіп жатқанын айтып қойғандығына өкінді. Іле-шала ақталды. Басқа не айтады? Әңгіме сарқылғанда: «Не істеп жүрсің?» — деген сауалға қандай жауап болмақ? Тіршілік осындай деді. Гүлнәзия қуанып кеткен. Спорт жарысының күнделікті қызмет бабымен қарбалас жүріп, бір-бірімен араласа бермейтін адамдарды жақындастыратынын, коллективтің де, жеке адамның да мінез-құлқын жарқ еткізіп бір ашып беретінін айтты. Бұл іштей тіксінген — қалыңдау болғанмен де ұяты

бірер бұлк еткені. Қуырдақтың көкесі алда екен. Гүлнәзия бұлардың жарыстарына келіп тұрмақ болды. Сержан ары-бері жалтарын: «Үлкен кісілер бар ғой, елден ұяттау»,— дегенді көлденең тартқан. «Несі ұят, мен көзге түсіп, кердең қақпаймын. Сендерде істейтін көп қыз-келіншектің арасында елеусіз ғана тұрамын ғой. Солардың бірінің досы екен деп ойлайды. Саған келіп кетер не бар?» Алдап-сулап көндіре алмай, тиым салуға болмайтынына күйінгенімен, Сержан не істесін? Үш-төрт ойынға келгеннен кейін Гүлнәзия: «Ой, алдын-ала құттықтаймын сені. Саған шақ келетін бірде-бір ойыншы жоқ екен»,— деді. Жарыс барысынан ғана емес, жігіттердің көңіл ауанынан да бүгінгі күннің келетінін қапысыз сараптаған Сержан ішкі іркілісін аңғартпауға тырысып: «Неге? Жігіттер бар ғой. Алдын-ала бал ашып қайтесің?»— деп, кішірейгенсіп құтылған...

«Гүлнәзия келмей-ақ қойса екен». Ол келсе бәрін де түсіне қояды. Өйткені ол да бірінші разрядты теннисші болатын. Екеуінің алғаш танысып, сырласуына да осы теннис дәнекер.

Сол күні Сержан паркте дем алып жүрген. Әдеттегідей жалғыз. Адамдармен көп араласпай, оңаша ойға шомып жүргенді ұнататын. Бір таныстарымен кездесе қалғанда, сыпайы ғана амандық-саулық сұрасып, жөніне кеткенше асығады. Ашылып сырласу, әзіл-қалжың, қоян-қолтық араласуға құлықсыз, оның бәрін өмірдің қымбат сәттерін далаға шашу санайды. Ақылсыздық көреді. Ақылмен өмір сүре алмайтын жандарға кешірімсіз. Ойын-күлкі, тіршіліктегі аралас-құраластық, сырласу — бәрі де тұрмыстың алдында дәрменсіз, сен үшін жылтырайтын нәзік көпіршік — үрлеп қалсаң ұшады да кетеді деп түйген. Өзінде де жүрек барын, оның да еркіндік аңсап бұлқынатынын білетін, әрине, бірақ тас қамал ақылы шеңгелінен шығармай тұншықтыратын-ды. Паркті алуан думанға бө-

леген балалардың шат күлкісіне, қыз бен жігіттің су шашып ойнағандарына, сыраға қызып, бір-біріне сансыз қызық хикаяларды шертіп отырған еркектерге ол аий қарады. «Осыларда не мән, не мақсат бар?» «Демалыс қой» деді бір үн. Демалыс! Ол кекете күлді. Қайдағы демалыс! Демалу үшін әуелі қатты шаршау керек. Әуелі алдында тұрған қырға жанталассаң да шығып алып, соның төбесінде етектегілердің үстінен қарап отырып демалғанға не жетсін! Ал етекте бөгелуге, айналсоқтауға болмайды. Иә, иә, солай. Әйтпесе бұның өзі де қызбен қыдыруға, ішіп-жеуге, көкмайсада аунап-қунап жатуға қарсы емес, бірақ, ол үшін жағдай керек. Ақша ғана емес, салмақ, бедел. Мысқал да болса, салмақ болса арқаны кеңге салуға болады. Оған жету үшін ойланып өмір сүруге тиісті. Әйтпесе от басасың. Аузыңды ашып отырғанда, поезың кетіп қалады. Айналаңдағылардан бір елі болса да жоғары тұрмасаң, алдында біреулер именіп, иіліп тұрмаса, тірлікте қандай қызық бар?

Өз ойын осылай деп түйіндеп, өзі ұстанған тіршілік қағидасын тағы бір тексеріп, тас түйін келе жатқан Сержан стол теннисін ойнайтын жерге қалай жеткенін байқаған жоқ. Осында келіп, біраз қан тарататын әдеті. Бос стол көріне қоймағасын, ернін тістелеп: «Кезек күтсем бе, күтпесем бе?» деп екі ойлылау бөгелген. Бақса, шеткі столда жалғыз қыз тұр екен. Жан-жағына асығыс көз жүгіртуіне қарағанда, серік іздегені күмәнсіз. Сержан баяу басып, жақын келді де: «Сізбен ойнауға бола ма?»— деді күлімсіреп. Сайтаны ұстап, екі ұштылау сөйлеген. Қыздың жүзі лап ете түссе де, жасқанған жоқ. Жанары бір жалт етіп, үнсіз қалағын ұсынды. Тық-тық... Бөтен тілге келген жоқ, беймаза ақ шар ғана бейтаныс қыз бен жігіт арасына жеңгетай болғандай.

Сержан әуелде қыздың қимылын қызықтап, ойынға қызу кіріспеген. Қыз болса ширақ: қалағын оңды-

солды еркін сілтейді. Дағды ғана емес, қимылында үй-лесім, ырғақ бар. Әп-сәтте жігіт өзінің жапырыла жеңіліп бара жатқанын аңдап, намыстанды да, шындап кірісті. Еліктің лағындай кіп-кішкентай қызды тәубесіне келтіру оп-оңай деп пайымдағанымен, жан таласқа түсіп қалды. Қанша егесіп, есе қуғанымен алғашқы кезекті беріп шықты.

— Жақсы ойнайды екенсіз, — деді ол, орын алмастырып жатып. — Көп жаттыққаныңыз көрініп тұр, сірә, аңқау басым тас-түйін спортшыға ұрынсам керек. Дегенмен, енді сақ болыңыз, алғаш ағалығымды білдіріп, қыз жолына жығылдым.

Қыз нәзік жымыып, тұнық көзін бұның жүзіне тұңғыш рет тіктеп қадады.

— Алыста ағалық, ойында өрелдік жоқ, ағай. Қапы қалмаңыз.

Екеуі де іштей егесіп, бәстескендерін түсіне қойды. Түсіне қойды да, домаланған ақ шарды біресе бұралта билетіп, біресе атқан оқтай зырқыратып, столдың үстіне найзағай ойнатып, бұршақ жаудырды. Ақыры Сержан әрең дегенде жеңді. Екеуі де демдерін басып, бір-біріне сынай қарады. Жігіт жеңгеніне іштей масайрағанымен, бірінші разрядты бола тұра, шынашақтай қызды әрең жеңгеніне арланып та қалған, бірақ онысын байқатпай, сыпайы жымыып, «қалай екен, қарындас» дегендей көз қиығымен мардамси қарады. Қыздың екі беті албырап кеткен — әлде қатты қимылдан, әлде ұтылғанына намыстанғаннан; жанарында тек тек ұшқын ойнайды.

Келесі ойынға кіріспес бұрын үнсіз егесті қойып, азырақ сөйлесуге ұйғарды Сержан.

— Қарындас, тал-түсте жасырынбақ ойнағандай бір-бірімізден тығылғанымыз ыңғайсыз ғой. Азды-көпті ойын серік болдық, айып етпесеңіз, танысып қояйық.

Қыздың есімі Гүлнәзия екен. Қысылмай, еркін сөй-

лесті. Бірер ауыз әзілден соң қайтадан ойынға кірісті. Кезек жөңсіп, ынтымақпен тараған...

Сержан Гүлнәзиямен танысуына себепкер тенниске мың рахмет айтқанымен, оның теннисші болғанына дәл қазір ренжулі. Ол бүгінгі шешуші ойынға қатысты кілтипан. Әйтпесе, сол теннистің арқасында екеуі жиі кездесіп тұрды, жақын танысты. Ойын үстіндегі бір-екі ауыз шорқақ әзілден ұзақ-ұзақ сырласуға көшкен. Әуелде ақкөңіл, аңғал көрінген Гүлнәзияның ақылды екендігін біртіндеп таныған. Иненің жасуындай өтірік айта алмайтын, иненің жасуындай өтірікке төзе алмайтын қыздың көңілі де көреген еді. Адалдық, әділет туралы, әуелде Сержанға тіпті балаң көрінген ұғымдары зерек зердеден қорытылып шыққан салмақты тұжырымдар-тұғын. Бірде кәзіргі жігіттер мен қыздардың қарым-қатынасы жөнінде қызу әңгіме болып қалды.

— Мен жасанды, жағынып сүйкімді көрінетін жігіттерді жек көремін.— Гүлнәзия пышақ кесті үкімін ірікпеді.— Әлем-жәлем киініп, өздерін нағыз модерн санайтын, ажарлы қыз көрсе соның алдында сері, жомарт, жайсаң жанның ролін ойнайтын жалған жігіттер бар. Үңіле қарасаң, не баста, не жүректе ештеңе жоқ, қуыс кеуде үрме сорлылар. Соларға кейбір қыздар сенеді де. Мен қашанда қыз болсын, жігіт болсын, бір мінезді, өз келбеті бар және ешуақытта да перде кимейтін адамдарды ұнатамын. Тіпті, олардың бадырайған кемшілігінің өзі әлгіндей көлгірсуден мың есе артық, өйткені шынайы мінез.

Сержан дау айтпай, күлген де қойған, бірақ ішінде бір нәзік қыл қатты шертіліп кетіп еді. Қазір де, неге екені белгісіз, Гүлнәзияның осы сөздері ала бөтен ойына оралып, өз-өзінен қуыстанғаны. Сержан оған әлі сырын алдырған емес, рас, кім екені жөнінде Гүлнәзияның пікірі жақсы, әрине. Екеуі қазір бір-бірін сағына іздейтін. Араларында екеуіне де аян, бірақ әрқайсысы ішіне бүгін, асыл армандай аялаған бір нәзік сезім

оянғаны хақ. Сержан өз көңіл ауанын таразылай келіп, Гүлнәзияны ұнатамын деп түйді. Болашақ жары да басқа ешкім емес, Гүлнәзия болу керек. Қазіргі кейбір тарпаңдығы, шектен тыс адалдығы тіршілік қалыбына құйылған соң, мынау деген келіншек шықпай ма? Өз ырқына, өз қадирасына біртіндеп көндіреді бұл.

— Ау, Сержан, не ғып тұрсың? Уақыт боп қалды, дайындал, — деген көңілді дауыс селт еткізді. — Дабай, жақсылап бір майдан берші. Жігіттердің көбі іштей сен жағында.

Осы мекемеде талайдан бері қызмет істеп келе жатқан жігіт ағасы бұның қолын жақсылап тұрып қысып қойды.

Енді байқады, жұрт абыр-сабыр; жұмысты аяқтап, арлы-берлі сенделуге көшіпті. Бәрі де сыртта жүр, гугу әңгіме.

Бұның да делебесі қозды. Ширақ басып, бөлмесіне кірді де, күні бұрын дайындаған ықшам киімдерін киіп. Меншікті қалағын алып, билей басып шыға келгенінде жұрттың бәрі өзіне қызыға қарап тұрғандай сезінді. Енді ше, шалдың өзінің абыройы қазір бұның қолында, онымен қалай сөйлесудің кілті қалтасында.

Ары-бері жұлқынып, жігіттермен жұптасып, шар қуалап, қан қыздырады. Қазір бәрін де ұмытқан — есіл-дерті ойында...

Қошемет гуілі естілгенде барып өзіне-өзі келді. Топты қақ жарып, шал келе жатыр екен. Ол да жеңіл, ықшам киінген, жан-жағына чемпионша қарайды.

— Қалай?! — деп Сержанды қалағымен иықтан әзілдей қағып қойды. Күлімсірей бір қарады, одан соң айналасындағыларға жылдам көз жүгірткен — кім бар, кім жоғын түгендегені. Ол да жұпқа тұрып, дене қыздыруға кіріскенде, жұртшылық столды кең қоршауға алып, дөңгелене иірілді. Сәлден соң жарыстың бас төрешісі гуілдеген жұртты да, ойыншыларды да тыныштыққа шақыра қолын көтерді де, салтанатты

мақаммен: «Ал, ағайын, бүгін өз коллективіміздің стол төнәненен өткізілген жарысы аяқталмақшы. Бүгінгі ойында бас жүзде сараңға салынады. Өздеріңіз білесіздер, ойыншылардың екеуі де бұған лайық», — деп бір қайырды да, жарыстың барысы жөнінде, бүгінгі ойыншылардың ғажайып адамгершілік һәм шеберлік қасиеттері хақында кеңінен толғады. Оның бір сөзін естіп, бір сөзін естімей елегізіп тұрған Сержан топ ішінен Гүлнәзияны іздеген, бір топ қыз-келіншектің арасында елеусіз ғана тұр екен. Аппақ көйлек киген. Екі көзі Сержанда. Көздері түйісіп қалғанда Гүлнәзияның екі беті ду ете қалды, қуаныш пен толқынысын жасыра алмай, іштегі өртін аңғартып алды. Сержан да жыммып күлген болды, бірақ ішін қалтыратқан мұз лебі шықты сыртқа. Гүлнәзия оны өзінше жорып, қолындағы алқызыл гүлдерін жоғары көтерді — дем бергені. Сержан басын самарқау изеген...

Бұл кезде бас төреші ойын аяқталған соң жарысқа қатысқан азаматтардың тарқамауын, өзінен белгі күтуін өтінді де, бастауға ишара жасады «Пусть победит сильнейший», — деп қосып қойған орынбасар Сержанға көзін қысты.

Алақандай столдың үсті ала құйын болды да кетті. Көптен бері талай құлақтың құрышын, ашылған ауыздың айызын қандырып, алақандай коллективте сан түрлі сыпсың тудырған алапат айқас басталды. Екеуінің де алғашқы қимылдары ширақ; әрі батыл, әрі сақ. Кеу-кеулеген жұрт әрбір сәтті соққыға, әрбір шалт, оңтайлы қимылға сүйсіне дауыстап, екеуін кезек марапаттап қояды. Мықтының аты мықты: бір бусанғанша Сержан төрт ұпай алға шығып үлгерген. Қызбас жастар жеңісті Сержанға беріп те қойса керек, ду-ду етеді; көпті көргендер немесе өздерін көпті көрген санайтындар әліптің артын бағайық дегендей ұстамдылық танытқан. Сержан терін бір сыпырып, жан-жағына асығыс көз жүгіртіп еді, орынбасар сұп-сұр болып,

суық жымыып, бұған қадалыпты. Топ ішінде тұрған Гүлнәзияның екі беті албырап, жанары жарқ-жарқ етеді. Бас бармағын, елге байқатпауға тырысып, ұрлана шошайтып қойды.

Сержан селт еткен жоқ. Қайта лезде салқынқанды, салмақты күйіне көшкен. Осы қарқыннан таймаса, шалдың берекесін қашырып, быт-шыт қылатынына сенімі мол. Қарсыласына тіктеп қараған. Үсті-басын тер жауып кетіпті. Ақсары жүзі қып-қызыл: көзінде кейістік, бітіспес егес бар. Ол ақырына дейін қырқысуға бекінген тәрізді. Мына Сержанның, әншейіндегі қолдағы баланың қазір аруақтанып, айбыны асып кеткеніне, оған өзінің түк те істей алмайтынына, дәрменсіздігіне күйінгендігін түюлі қабақ пен делдиген таналуы бұлтақсыз айғақтағандай. Түпкі есебі берік Сержан не де болса шалды біраз қинауға бекінді — оңай жеңіс жоғын, адал айқастың қандай болатындығын тым құрыса жалғыз сәт, қас-қағым ғана болса да сезінсін, ішіне түйсін, соңыра бұның ақылы мен қарымын, көрегендігі мен көргенділігін қадірлесін деген. Жай оғындай жарқ-жұрқ қимылдап, столдың астан-кестеңін шығарды; құтырына екілене соққылап, шалға жын-ойнақ жасап берді; өзгенің де, өзінің де айызын қандырып, кіп-кішкентай ақ шарды жерге тығардай, жоқ қылып жіберердей зырқыратты дейсің. Зу-зу еткен шарды көзі шалып үлгере алмай қалған шалдың қалағымен ауа қармап, қалбаңдап қалған кездері де болды, шиырылып келген бармақтай пәлекетті дұрыс тосып ала алмай, айдалаға да бездірді, ызаланып, қаһарланып соққанда, қалағымен столды тарсылдатты. Бұнысы шалдың стол тоқпақтап, айбар шеккеніндей әсер етті де, Сержан әлгі бір көзсіз құштарлығынан сәл серігіп, босаңсыды. Бұл кезде есеп он алты да бес болатын. Өзі бастағанда шарды столдың дәл жиегіне бағыттаған болып, сыртқа түсірді, бірер рет қатты соққанын мүлт жіберді. Жөппелдеме төрт-бес ұпай алған шал өзіне-өзі

келіп, барын салып бақты, ал Сержан әлгі бір сәтсіздіктеріне күйінген, бір жағы жаңағы жойқын аттаныстан шаршап қалған кісі болып, ойын өрнегін сырт көзге байқатпай, табиғи түрде өзгертіп қойды. Енді елдің ықыласы шалға ауды, тәжірибесіз көздерге оның қимылындағы олақтық байқалмады; шынында да әуесқой үшін біршама тәуір ойнайтын шал жеделдетіп, ұпай жағынан Сержанды қуып жете бастаған. Ақыры есеп жиырма да жиырма болды, бір-біріне шар бермей тағы тіресті, кезек-кезек ұпай алысты. Не керек, әуірімдеп жиырма төрт те жиырма екі есебімен бірінші кезекті шал жеңіп шықты.

Жиналғандар ду қол шапалақтап, жеңімпазға қошемет көрсетуді ұмытқан жоқ. Үлкен жарыстарда кездесе бермейтін тартысқа айыздары қанғанын жеңіл ауыздар асығыс айтып жатыр. Сержан бұның біріне құлақ аспай, үнсіз ғана орын алмастырды. Орынбасар басқа жаққа қарағансығанымен, көз қиығымен құптағанын білдіріп, жұмсақ жымиды. Осы бір туысқанын дәл осы мезетте Сержан жек көріп қалды. «Оңбағансың», — деді өзін де аямай. Бірақ бұл сәттік сезім еді, келесі толқында-ақ сағымға айналып жоғалған. «Ағам екеуміз білеміз тіршілікті», — деп қайтадан ағасын да, өзін де іштей ақтап, жақсы көріп, тас-түйін бекініп алды. Абайсызда Гүлнәзияға көзі түскен: қыздың жанарында үрей мен үміт, сенім мен күдік тайталасып, жүзі томсарып тұр екен. Сержан саспа дегендей сенімді түрде басын изеді. Ол әлі де біраз ойнауға бекінген. «Бұл кезек менікі» деп түйді ішінен. Теннистің қалыптасқан ережелерімен бұлардың жарыс шарты қабыса қоймайтын. Кім де кім екі рет жеңсе, жеңіс сонікі деп келісілген. «Екі де нөл ғып ұтуыңыз, ақсақал, ұяттау болар».

Осы түйінге табан тіреген Сержан бұл жолы шалды әдейі алға шығарды. Төрт, бес, алты ұпай оздырып барып, бетіне қараған. Шал мәз-мәйрам, төрт құбыласы

тугенделгендей, мына дүниеге келгеніне әбден риза. Көзі мейірлі, жүзі жайдары. «Апырмай, бұл кісінің не осы? Үлкен құштарлық, көзсіз құмарлық па? Әлде шектен тыс менмендік, өзімшілдік пе? Өзінен төмен қызметкерлердің әлде бір қасиеті өзінен асқанын көре алмағанда қай мұратына жетпек? Қой, көке, Сержанның кім екені есіңізден шығып, есіріп барасыз-ау, ә? Көрсетейін, көке». Тағы да ойқастап, ойран салып, селдетіп, нөсерлетіп кеп берді. Тықыл-тықыл-тық, тықыл-тықыл-тық... Қалыптасқан әдемі ырғақпен, тал шыбықтай майыса серпіліп, екі қағуға келтірмей, шалды булықтырды да қойды. Сол қарқынынан тәнбай, жиырма бір де он сегіз қылып ұтты.

Тағы да қол шапалақтау, көтерме сөздер. Сержан шалға қарап еді, ол: «Көрерміз... Алда ойын бар ғой»,— деп, еркектік танытты. Бірақ көрермізді Сержан көп мағыналы деп ұқты. Орынбасар туысқаны бұған түсіндім дегендей елеусіз бас изеп: «Ал, енді шешуші сәт келді»,— деді даурығып. Астары өзіне арналғаны белгілі.

Гүлнәзия топ ішінен, тағы да ешкімге байқатпай ғана, қолын бұлғап, гүл-гүл жайнап, сүйсіне қарап тұр екен. Сержан ернін тістелеп, теріс айналды... Ар таразысындай өзін өлшеп-пішіп тұрғанына күйген. «Балақан! Әй, сәби сүті кеппеген балақан! Не түсінесің сен? Қой сенің өлшеусіз адалдығың өмірге өлшем бола алмайды. Қой, қой орныңды біл, мазамды алма».

Ол ширығып, қатайып алды. Тағы да тық-тық, тық-тық. Үнсіз екеу жансыз шар арқылы шапшаң, шарпыса жауаптасып жатқандай. «Бала, қалай, табаның тайған жоқ па? Бүрі... мықты ма?»— дегенді ұқтырғысы келгендей, шал екілене соғады. «Төтеп бермек түгілі талқаныңызды шығарамын, көке»,— деп қатқыл ұрады да, іле-шала «талайды бастан өткерген көргенді баламыз ғой»,— дегендей, жасқаншақтау тастайды. Не де болса Сержан көзірін айнауға ұйғарды да, бұл

жолы өте сақ ойнады. Ұпай мен ұпай қатар жүріп отырған. Есеп он алты да он алты болған кезде елдің жүйкелері сымдай тартылып, жіңішкеріп, үзілуге шақ қалды. Шалдың шар ұстаған сол қолының дірілдегенін де байқады Сержан. Енді екеуі де тәуекел төмпешке бармай, аңысын аңдап, қапысын іздеуге көшкен. Шал бір-екі ұпай алға шығып еді, ұзатпай қуып жетті. Он тоғыз да он тоғыз. Шал айласын асырғандай: ақырын серпіп, домалата салған шары иіріліп, екі домалағанда іліктірді Сержан. Шал бір ұпай алға шықты деген сөз. Соңғы, шешуші сәт. Столға тық етіп, сәл ғана көтеріле берген шарды Сержан зу еткізіп тартып жібергенде, торға килігіп, шоршыды да қалды. Бітті! Жеңіс шалдыкі. Сержан қатты өкінген түрмен қалақпен столды бір салды...

Жұрт жапа-тармағай жеңімпазды лайықты жеңісімен құттықтап жатыр. Көңілді шу жаңғырығып, ауада қалықтап, тым-тым алысқа тарайды. Шал жан терін сүртіп, көргенділік танытты. «Бұндай қарсыласты маңдайларыңа жазбасын. Сұрапыл ғой, сұрапыл. Сыйлау керек. Мен Сержанды лайықты ойынымен құттықтаймын. Қиналып егіп, тер төгіп терген жеміс тәтті. Рахмет, айналайын», — деп, бұны құшағына қысты.

Сержан да оның бауырына кіре түсті. Бүкіл денесімен шалдың жүрек дүрсілін сезінді. Жаңағы жанталастан кейін әлі қалыпты ырғағын таба алмай дүк-дүк соққан жүректің өзі үшін елжіреп, мейірім шуағына малынғанын және байқады. Шалдың ұтылған қарсыластарына қатты құлайтын әдеті. Ешкімге байқатпай, іштей масаттанды. «Мен ұттым, шал, мен ұттым, ұттым». Сол күйі, құшақтан босай бере басын көтерген...

Дәл қарсы алдында бұған қадала қарап Гүлнәзия тұр екен. Өңі қашып кеткен, көзінде мөлдіреген жас, қолындағы гүлдің де ұйпа-тұйпасы шығыпты, өңменінен өткізе қарап, бұның бүкіл ішкі толғанысын, ой түйінін оқып тұрған сияқты. Сержан серпілді. «Фу,

сентиментальщина!» Осы қарқынмен қызға бас сап ұрсып, сауатын ашпақшы болған. Іле-шала оған хақысы жоқтығын, үнсіз ұғысқандарымен, әлі сөз де айтпағаны есіне түсіп, қайтерін білмей, сасқалақтады да қалды.

Бас төреші ойыншылар жуынып-шайынғанша он-он бес минут мұрсат беретінін, сосын жүлделерді тапсыру рәсімі болатынын хабарлады. Ар жағына бүккен тағы бірдеңесі барын кісінің жымын ымынан танитын көргенділер әп-сәтте түсініп, көңілдене темекі тартып, әңгімеге кіріскен.

Бұл сыртқа беттеген Гүлнәзияның соңынан ілесе шықты. Қыз қайырылмай, тіке тартып барады екен, ұзатпай қуып жетті. Жетті де, алқынып:

— Иә, халың қалай? Мені неғып «күміс медаліммен» құттықтамайсың? Әлде сый-сияпат тек жеңімпаздарға ғана көрсетіле ме? — деген, ойынды-шынды, кекесінді-күмәнді үнмен. Пендешілік күйден арылып, енді өзін таза сезім әлеміндемін деп есептеген: әлгі бір әлсіздігі үшін өзін сөккен түрі; жалпы, әр жағдайға байланысты әр түрлі мақаммен сөйлеу әдеті болатын.

Гүлнәзия тіл қатпастан Сержанға тесіле қарады. Сауал мең жұмбақты, тіксіну мен түңілуді таныған жігіт жұқалаң жасқануын жасырып, тағы да ақталған.

— Әбден шаршап кеттім. Жүйкем шыдамады, әсіресе соңғы шарды қызбалықпен соғып жібермей, шиырып тастай салғанымда...

Гүлнәзия тағы да үндеген жоқ. Сержанның көзіне көзін қадап тұрды да қойды.

— Оу, саған не болды соншама? Адамның жанын жемей бірдеңе десеңші.

Жігіт қыздың бедірейіп тұрып алғанына ызалана бастаған.

— Қандай тамаша артист едің, Сержан, — деді Гүлнәзия даусы дірілдей. Кенет қатайды. — Көлгірсудің

көкесін көрсеттің ғой. Бәрі де жып-жылмағай, ешкім сштеңе байқаған жоқ. Көздерін бақырайтып қойып алдадың бәрін. Қандай едің!

Ендігі түлкі бұлаңның қажетсіздігін байқаған Сержан шарт етті.

— Ал, иә, әдейі ұтылдым. Онда тұрған не бар? Адал ойын қай ұшпаққа шығармақ? Бастықтың көңілін ауладым, соған бола сен несіне таусылып тұрсың? Түсінбеймін сені.— Енді оның даусы қарлығып, тұншыққан айқайға ұласты.— Жұрттың әйелі де, жүретін қыздары да бұндай жағдайда күйеуін яки жігітін қолдар еді. Өйткені, қол ұстасқаннан кейін бір мақсатқа бірдей ұмтылу керек. Мен екеуміздің қамымыз үшін өтірік жеңілдім, ал сен...

Гүлнәзия қолындағы гүл шоғын қоқыс жәшігіне тастай салғанда, Сержан қалшиды да қалды. Қыз бұған қарады.

— Жоқ, Сержан. Сен шын жеңілдің.

Осыны айтты да, бұрылып жүре берді. Сержан бір сәт селтіп тұрып қалды да жедел басып қызды қуып жетті. Қарынан ұстап тоқтатқанда, ол өзінің Гүлнәзияны сүйетінін ұқты. Оның қайдағы бір ойын үшін әдемі қыздан айырылғысы жоқ еді. Ол шын тебіреніп, қызға шын сүйетінін айтты. Алда екеуін қызық өмір жолы шақырып тұр. Түкке тұрмайтын тенниске бола торсаңдаудың керегі жоқ. Тіршілікті ойлану керек.

— Иненің жасуындай жалғандыққа бола мен сияқты жігіттерді жоғалта беруге болмайды. Түптің түбінде жалғыз қаласың. Сонда түсінесің қателігіңді,— деген ең соңында.

Гүлнәзиянің көзінен екі тамшы үзіліп түсті.

— Болды, Сержан, осымен бәрі бітті. Мен сенің пәктігіңе сенгем.

Жігіттің қолын серпіп тастап, қайырылмай кете барды. Сержан оның сыртынан қарап тұрып, «сирек қыз»,— деп басын шайқады. Іле ойына жігіттердің жи-

налып жатқаны түсіп, асығыс кеңсеге беттеді. Табалдырыққа жетіп, артына бұрылған: Гүлнәзия ұзап барады екен. Ақ көйлегі ұшы-қыры жоқ көк төңіздегі жалғыз желкендей көз ұшында ағараң-ағараң етеді...

Гүл

Әйелдер мерекесінің қарсаңында Асан әдеттегідей ыңғайлы сыйлық қарастыра бастады. Пәлендей қинала қойған жоқ; он бес жыл отасқан зайыбының көңіл аударып қызығары қайсы, өзі не сыйлауы керек — бәрі де белгілі. Тек қана әйеліне қажет заттар тым көп еді. Үйленгеннен бері соның біразын сыйлап үлгірсе де, азаяр емес. «Тірінің қажеті сарқылмағаны жақсы», — деп түйді Асан. Сол қыруар дүниені сауырынан басып көріп, бойға жарасып, көңілге қонатын біреуін мереке күні жарқыратып ұсынса, үлкен бір істің бітім тапқаны. Асанның таңдауы осы белгілі жобаға сүйенетін. Сезімтал Тананың бірінші кезектегі қалауының үстінен түссе, осыдан алты жыл бұрын сыйға алтын сағат тартқандағыдай қуанады, ал егер мүлт кетсе, бірінші майда қысқы етік әкелген жолғыдай бұртиып қалады. Көңілі әрнәрсеге ауып, модаға, жағдайға байланысты керек нәрселердің қажеттілік дәрежесін ұдайы өзгертіп отыратын әйелінің құбылмалы тілегіне бұл үнемі ілесе бермейтін. Сондықтан, сырғалы болып, сіңісіп кеткен екеуі кейде, тіпті, сыйлықты ақылдасып барып алушы еді. Бұны ұятқа санау да қиын; семья болғасын белгілі ғой; бір оқпен екі қоянды кімнің атып түсіргісі келмейді. Иә, иә, солай... Асанның әлі есінде, үстіндегі су жаңа костюмді әйелі Қызыл Армия мерекесі құрметіне сыйға тартқан. Алдында бұған костюм керек-ақ болып жүрді; бір күні Тана ой салды: «Бәрібір керек қой, мен саған тамаша костюм сыйлайын». «Сөйтін, магазинге екеуі бірге барып, таң-

дап жүріп сатып алған. Рас, бір жұмадай ертерек еді, бірақ бұл секілді ұсақ-түйек келісім шартына, әсіресе, ерлі-зайыптының ойы бір жерден шығып жатса, нұқсан келтіре алмайды. Бұның өзі де талай рет әйеліне ақша беріп: «Осыған қалғаныңды сатып алшы, мерекедегі сыйлығым болсын. Мен таңдай алмаймын»,— дейтін. Немесе: «Ал, туған күңіңе не әперейін? Қалғаныңды айта ғой»,— деп қарап отырады. Тіпті: «Маған ананы (немесе мынаны). сыйлашы»,— деп, әйелі еркелей қиылатын кездері де бар. Өздері бұған әбден риза. Сюрприз, қуаныш тосындығы дегенді ескере қоймайтын, өйткені, сюрприздің өзі әрқашан көңілден шыға бермейді ғой.

Бұл жолы да мереке келіп қалыпты-ау деп әбігерлене қоймаған Асан ең соңғы сәтте ғана қозғалған. Жолы болғанда, қымбат, әрі қажет алтын сақинаның үстінен түсті. «Тана тағы қуанатын болды»,— деп ойлады қорапшаны қалтасына нығыздап салып жатып. Көңілі жайланып, аяңдап үйге қайтты.

Күн ашық еді. Ерте көктем лебі еркін есе бастаған. Заңғар Алатау бүгін мұнарынан арылып, тазарып, бар бітімімен бері жақындаған сияқты. Қыс бойы ұйқысынан оянған табиғат өзгеріске еніп, жастық қуатпен құлпырып келеді.

Рахат сезіміне бөленген Асан гүл базарының қасына қалай жеткенін аңғарған жоқ. Тоқтамай өте бергенінде, аяқ астынан бір әңгіменің куәгері болды.

Екі-үш жас жігіт өзара ақылдасып тұр.

— Сувенир, анау, мынау деп, қыш-құмыра, темір-терсек жинап апарғанда не қызық. Одан да гүл алайық.

— Шынында да гүлден артығы жоқ. Айтпасаң да түсінікті гүлде бәрі бар. Әдемі символ емес пе?

Асан түсін бермей өте шықты, бірақ әлгіндегі бейтарап, бейжай рахат күйден айрылды. Қозғалып кет-

кен қиялы қияларды шарлап, баяулап тереңге тартып барады.

Танаға гүл сыйламағалы қаншама жылдар өткен! Сыйлық сырын, әсем астарын ұмытқалы не заман? Әдет ағымына ілесіп, әйтеуір бірнәрсе сыйлау керек деген міндет, парыз үдесінен шығуды мұрат тұтумен алдана беріпті. Қай кезде қалыптасқаны белгісіз, жол-жобамен жүруді қажеттілік санап, тартуын тар аядан асыруды ойламапты. Санаға ұрлана кіріп, біртіндеп берік орын алып, бекіп алған қасаң ұғым құрсауына қамалып, жүрек лүпілін, қуаныш сыйлауды арзан алданышқа абайсызда айырбастап алыпты. Бір кездерде, қиялдай таза, пәк сезімге толы кездерде сүйгеніне бұл да құшақ-құшақ гүл сыйлайтын. Тілсіз махаббат сырын иісі аңқыған бір шоқ гүлге сиғызып, жүрегімен ұсынатын. Өздері де гүл құшағында еді. Уақыт өте аспанда, әлдебір ғажап әлемде қалықтаған махаббат құсы жерге қонды — екеуі қосылды. Жо-жоқ, үйленіп, үй болғаннан кейін суынып, сөнген емес, алайда гүл орнын бірте-бірте қазан-ошақ баса берді. Алғашқыда жағдаймен санасты; студент кездерінде, жаңадан жұмыс істеп жүрген уақытта қол қысқалығынан бір оқпен екі қоянды атуды шығарды. Тұрмысқа қажет, өздеріне керекті заттардың біразын бір-біріне сыйға тартатын. Гүлді қойған — артық шығын; бүгінгі хош иістің ертең мүлік болып жарытпасын екеуі де жақсы ұғынған. Таразыласа, пәлендей айыбы да жоқ; жағдайдан жығылмаудың амалы. Осынау жарасымды жақсы дәстүр біртіндеп доғалдау дағдыға айналды. Екеуі де «осы әдетіміз қалай?» — деп ойланбастан, көңілдерін күдікке шалдырмай, қоң жиғаннан кейін қымбат заттарды бір-біріне тарту қыла бастады. Неге екенін өздері де білмейді, өмірі гүл сыйлау естеріне келмейті. «Ертең құрап қалатын нәрсенің қажеті не?» — деген ойдан да құр алақан емес-ті. Енді ойлап қараса, бір-біріне сый тартуды міндет деп қана санап,

бір-бірінің сыйлығына бағалы мүлік ретінде ғана қарап, соған ие болғандарына қуанумен келген екен.

Асан кідіріп, жап-жағына тағы да көз жүгіртті. Гүлге толы көктем ерекше сыр ұқтырғандай. «Ұмыттық, көп нәрсені ұмыттық біз», — деп күрсінді.

Қалтасынан қорапшаны алып, ашып қарады. Зергер соққан алтын жүзік жарқ-жұрқ етеді. «Адам қолының шеберін-ай» деп сүйсінді бір сәт. Бұның да қажет екенін ол жақсы біледі. Бірақ келесі сәтте жастық жаңғырығы өз ыңғайына бұрды. Алтын жүзіктің жарқылы жылуы жоқ, тас жарқыл еді. Асан гүлден ұялды.

Қорапшаны асығыс қалтасына тыға салды — оған осы бір құмарға айналған қымбат заттан гөрі бейтаныс жігіттердің үш тал жанды гүлі анағұрлым ыстық көрінді.

Кенет басына керемет бір ой сап ете қалды. «Оу, бірақ, әлі де кеш емес қой»... Соның бәрін дәл бүгін жоққа шығарып, Танаға гүл сыйласа қайтеді?! Бұның көңіл құбылысын нәзік жанды Тана сезімге толы гүл шоғынан қалтқысыз түсіне қоятыны күмәнсіз.

Ол дереу бұрылып, шапшаң әлгі жерге жетті де, бір шоқ гүл сатып алды. Қып-қызыл, иісі аңқыған гүлдер жанын қуанышқа толтырды: семіп бара жатқан жүрегіне қайтадан гүл өскендей. Ол осынау сыйлығының үйін ұмытылған қуанышқа толтыратынына сенді.

Серпіліс қуаты оны қалықтатып әкетті. Есіктен кірген бойда Тананы өзгеше құштарлықпен құшақтап, ұзақ сүйді де, ерекше бір алау сезіммен, сол алғашқы мөлдір, тұңғиық сезіммен гүлді ұсынды.

Тана қуаныштан қып-қызыл болып кетті; Асанға оның да жүрегінде алау сезім оянып, өзінің көңілін түсінгендей көрінді. Алайда, осы бір аңсаулы сәт қас-қағымға ғана созылды. Іле Тана Асанға үлкен көзін төңкере қарады; жанарында жауыр болған жүдеу сауал... «Осы-ақ па? Бар сыйлығың осы ғана ма?»

Денесі дір ете қалған Асан әлденеден алданғандай жабырқау күйге енді; артынша бойын жиып ала қойып, сабырлы, салқын қалыппен сұп-суық жүзікті зайыбының саусағына кигізді. Оған өзі әлдебір анықтамаға қол қойып, құдірет, қуаты күшті ауыр, суық мөрді нығыздай басып жатқандай болып көрінді...

Есенгі дос

Түскі тамақтан соң жайланып тұрып темекісін тартып, қызметтес құрдастарымен бірер ауыз қысыр сөздің басын қайырып тастағаннан кейін, ырғала басып келіп орнына отыра бергені сол еді, қара телефон шар ете қалды. Мұса әлдекіммен таласқандай, бас салып трубканы жұлып алды да: «Да, да» деді аптығып. Ар жақтан жауап естілгенше, құлағы қашыр-құшырға толып кетті де, артынша трубка түйдектете ұлып қоя берді. «Кім болды екен? — деп елегізді Мұса бұйыға қалған қара телефонға қадала қарап. Телефон дегенде еркіне бағынбайтын бір жыны бар еді.

Осы кеңседе бөлмені ғана емес, ат шаптырым кең залды да басына көтере шарылдайтын жалғыз телефон — Мұсаныкі. Өзге жігіттер аппараттың астындағы бір тетігін әрі-бері бұрап-бұрап, тұншықтырады да қояды. Кейбіреуінікі тіпті тамағының баспасы бардай, қыр-қыр еткеннен ары аспайды. Әрине, ондай әдісті Мұса біледі. Ерегіссе қырылдатпақ түгілі, дыбысын мүлде өшіріп тастауға да шамасы бар. Бірақ, неге екенін кім білсін, айқайлап тұрғанына құмар. Қара телефон шар-р ете қалғанда, бұның бөлмесіне келіп отырған кейбір жұқа жүйкелер сөзінен жаңылып, енді біреулері жазықсыз мүлікке алара қарайтын. Ал Мұса әңгімені кілт бөліп, трубкаға жармаса кететін. Кейде бір жолдастарының телефоны қырық рет шарылдаса да міз бақпай отыра беретіндерін көргенде ол іштей

күйіп-пісетін. Ал енді қасындағысына «сен көтер» деп ишара жасап: «Мені сұраса, жоқ дей сал» дегендерін көзімен көріп, құлағымен естігенде, Мұсаның сарғыш мұрты батырға лайық зор мұрнын қытықтап-қытықтап-ақ қалатын. «Жоқ дей сал! Әй, айдың, күннің аман-нында тығылып не көрінді? Қайдағыны бастап...» деп, сөгіп те тастаушы еді сонда...

Әйтеуір, қара телефонға қайда жүрсе де құлақ түре жүретін әдеті. Залдың ана бір басында, терезенің түбінде жігіттермен темекі тартып, әзілдесіп тұрса да, әлдеқалай фойеде біреулермен маңызды шаруа жайында әңгімелесіп отырса да, мейлі телефон шарп етті, бітті, асығыс кешірім сұрай салып, орғи жөнеледі. Алқынып жеткенінде, дені дұрыс шаруалар болып жатса бір сәрі-ау, кейде бұның мінезін білетін құрдас-тары телефон соғып, бұл «да-далап» асып-сасып жатқанда, өздері үндемей миықтарынан күлер еді. Немесе көп досының бірі: «Ойбай, әкетіп барады, қазір басымды жазып бермесең ертең мені көру-көрмеуің екіталай» дейтінін қайтерсің. Мұса миығынан күліп, ақыл айтып алатын да, («Ондай ауырғыш бастарды алып тастау керек қой»), ем-домын жасап беретін. Ол ол ма: «Ойбай, Мұсеке, құрып қалдым. Кеше аздап ішіп едім, милиция ұстағаны... Содан...енді өзің білесің ғой... айыбын төлейтін теңге болмай... қысқасы жібермей жатыр. Талай достарға звондап, звондап ала алмадым. Бірі орнында жоқ, бірі жауап бермейді... Енді... бар сенгенім өзің, қысқасы»,— деп, айналдырып-айналдырып келіп, жүктің ауырын бұның иығына арта салатындары да бар. Содан, әлгі досын: «Әй, сен сол бірер жұма жата тұрсаң қайтеді? Ақылың кіріп, адам болып қалар едің...»,— деп, бір ауыз сөзбен қағытып алып, артынша салып ұрып жететін. Күнәһардың кесімді он бес сомын төлеп, сыра ішкізіп, үйіне адам қалпына енгізіп барып жіберер еді. Сондай мінезі үшін бір құрдасы бұны: «Мұса айықтырғыштың айлықсыз басты-

ғы, түсіп қалсаңдар соған хабарласыңдар, суырып алады»,— деп, лақап таратып жіберіпті. Бірақ, осы елге-зектігінің арқасында асығыс аттанғалы тұрған талайдың зеру шаруасын тындырғаны да шын...

Әлгіндеғана аттандай беріп, жуаси қалған қара телефонға қарап отырып, осы жәйттер есіне түскен Мұса жымыып күлді. Есіне бір құрдасының: «Әй, ата сақалың аузыңа шыққанша далбаңдап телефонға шапқаныңа жол болсын, сірә, ылғи бір аяулы звонокты күтіп жүресің-ау»,— дегені түсті. Қазір іштей сонымен айтасып отыр. «Иә, күтіп жүрмін. Телефонға тірелген, қарап қалған дүние жоқ, бірақ оның артында адам бар ғой...»

Шар-р ете қалған телефон ойын бөліп жіберді.

— Ало, ало, бұл кім екен?— деді бір жуан дауыс, Мұсаның «да-да»-сын езіп-жаншып.

— Сәлеметсіз бе?— деді бұл. Ананы қатыра қояйын деген ойы жоқ, бар болғаны «сәлем сөздің анасына» жығылғандық.

— Маған Мұса керек!

Бейтаныс тракторша тапап бара жатқасын, бұл да қитықты.

— Е-е, керек болса қайтейін? Ол жоқ.

— Жоғы қалай? Маған ете керек. Тауып бере қойсаңыз.

— Қайдан табам? Жоқ адамды жерден қазам ба?

— Ойпырмай, ағасы... енді... Өте тығыз шаруам бар еді. Ағасы, енді бірдеңе ғып көмектесіп жіберсеңіз...

— Ағасы, ағасы... Алдымен адаммен амандасу керек деп әке-шешен үйретпеді ме саған? Өзің мектепте оқыдың ба, жоқ тоғайдан келдің бе?

— Ойпырмай, кешіріңізші енді. Мен нетіп асығып, байқамай... Ассалаумағалейку-у-ум, ағасы!

— Уағалейкумассалам! Бәсе, енді жөнделдің. Бұдан былай осындай тәртіпті бол. Маған сәлем беріп

түр. Мақұл ма? Ал енді Мұса керек болса, сол Мұса мен.

— Ой, сболыш, өзіңбісің ей? Бағанадан бері кісінің жүрегін суылдатып, әуре қылмай сөйдемейсің бе? Әй, өзің де әбден бюрократ болып кеткенсің бе?

— Кешіріңіз, сіз кімсіз өзі?

Жақын жолдастарының бірі екенін әу баста сезе қойған Мұса әлгінде әдейі қырсыға сөйлеген. Бірақ сол қулығын аяғына дейін жеткізбей, сыр беріп алғаны. Бағана жіңішкерген жуан дауыс қайтадан үдеп кетті.

— Мәссаған! Кешірім дейді... Көргенді боп қапсың ғой өзің... Баяғыда арқырап жүретін нағыздың өзі едің. Қайран досым-ай, бұл дүниеде менің даусым айрықша еді, сенің құлағыңа сіңген еді, ұмытайын деген екенсің ғой, ә?!

Дөкірлеу сөйлегеніне қарағанда, тым жақын. Даусынан тани алмай мысы құрыған Мұса тағы да айлаға көшті.

— Е-е, кім екен десем, сен бе едің? Мас кезінде мазамды алма деп қанша айттым саған? Бол, одан да үйіңе барып дем ал. Бітті, менің уақытым жоқ. Мен жұмыс істеп отырмын. Енді бірдеңе десен, трубкуны тастай саламын.

Жуан дауыс әлі де жөнге көше қоймады.

— Әй, Мұса, сен мені басқа біреумен шатастырып тұрған боларсың, сірә.

— Болды енді... сенің фокустарыңа тойып біттім, — деп, өз тапқырлығына өзі разы болып кеткен бұл бір-жола тұқыртып қойғанда ғана ана жақтың беті бері қарады.

— Ау, тоқта, тоқта. Бұл мен ғой, м-е-е-н! Қинаятпын!

Көптен көріспеген, тіпті, пәлен жыл бойы хабар-ошарсыз кеткен ескі досымен Мұса желкілдей амандасты. Даусы жарқын-жарқын шығып, алыста қалған

алаңсыз күндердің адуын әзілдерін көңіл көгенінен ағытып жіберіп, мәре-сәре боп қалды. Өн бойында әлдебір жеңіл құйынның ойнақ салғанын, өзінің әлгі бейкүнә мамыражай қалпынан лезде ажырап, әлдеқайда қалықтап бара жатқанын әуелде сезген жоқ.

— Иә, жол болсын,— деп, біраздан соң ғана жөнге көшті.

— Әлей болсын!— Қинаят та ұмытыла бастаған жөн-жосыққа емін-еркін арқа сүйеді.— Сол, қыдырып кеп қалдық. Қонақ үйге орналасқан бетім... Содан, бұнда кім бар-ау дегенде, әрине, алдымен өзіңді еске аламын ғой, баяғы. Сенен басқа кім болушы еді менің көңілімде. Ауылдан шығарда-ақ хабарласып қоймақшы болып едім, реті келмей қалды...

— Біздің үй тұрғанда қонақүйге түскенің қалай?

— Дұрыс қой, енді, дұрыс.— Қинаят Мұсаның жеңіл назына орай иіле сөйледі.— Бірақ өзің түсінесің ғой... Қонақүй тұрғанда, қанша жақын болса да біреудің үйінде шалжиып жатып алу меніңше, үлкен ағаттық. Қаланың аты қала. Біреудің қас-қабағына қарап, асты-үстіне түсуге мол жететін ауылдың шабан уақыты жоқ қой бұнда... Қысқасы, бір келгенде, онсыз да тығыз тіршіліктеріңе сығылысып, салмағымды салып қайтейін?!

Ескі досының көшелі кісіге ұқсағысы келіп, көсіле сөйлегені бір түрлі көңіліне келді ме, келмеді ме, ол арасын Мұсаның өзі де айқын аңғара қоймады; әйтеуір түсініксіз бірдеңе тулап-тулап кеткені.

— Әй, сен де... Қайдағы бір пәлсапаны соғатын болыпсың ғой. Немене, сонда біз кісі емеспіз бе? Әлде қаладағылардың ниеті тар, тірліктері тозақ деп ойлайсың ба? Біз немене, қуыршақпыз ба, сонда? Қой, көкем, біздің де көңіл баяғыдай. Жалғыз өзің емес, бүкіл ауылың көшіп келсе де сияды...

— Ойбай, қойдым.— Қинаят досының ығына жығыла кетті.— Мен жай... әншейін сөздің ыңғайына ай-

тып жатырмын ғой. Әйтпесе мен сен дегенде қандай болсам, сенің мен дегенде сондай екеніңді білемін ғой. Апырай, енді қонақ үйдің де қызығын көрейін десем, оны да қимайсың ба маған?

Мұса мырс етті.

— Ә, көрі сайтан! Бәсе, сөйтіп жөніңе көшпейсің бе?

— Ау, Мүсеке, екеуміз екі жағада тұрғандай, трубкаға тұмсық тыға, кеңірдек жыртып не көрінді? Телефон тамақ бола ма? Ойбай-ау, тезірек кездесейік те. Бір кісілік бөлмеде жападан-жалғыз жанымды қоярға жер таппай отырмын. Жетсеңші маған, досым-ау!

— Ал, жақсы. Қазір жетемін.

Мұса асығыс жиналып, бастығына өмірінде айтпаған өтірігін айтып, сытылып шыға берді.

Ол шынымен-ақ асығып еді. Бірақ, асыққанда шаруаның орайы үнемі келе бермейді ғой, такси ұстай алмай көшеде әжептәуір бөгелгені. Әр машинаға бір қол көтеріп, арлы-берлі жүгіріп жүргенде, өректіген көңілі басылуға айналды. Әуірімдеп машинаға отырғанда, Мұсаның қалыпты сабыры ұясына қайта қонған еді.

Енді ол әлгінде соншалықты елпілдеп кеткеніне қайран.

«Осы менікі не желік,— деп ойлады, таксидің арты орындығында жападан-жалғыз шалқайған күйі, қаланың беймаза тіршілігіне зер сала қадалып.— Жұрттың бәрі әлдененің қамымен әрекет қылып жүргенде, жұмысты тастай салып, жын құған адамша тартып кеткеніме жол болсын?» Оң-солын танып, азамат атанып, атқа мінгелі талай уақыт өтсе де, анда-санда өстіп бүлініп тұратын әдеті бар-ды. «Бүлінген емей немене,— дер еді, бүкіл тірлігін темір тәртіпке бағындырып, тас-түйін қатырып тастаған ағайын.— Айдың, күннің аманында... Жұмысқа жексұрын болың... Ау,

біреу алыстан келеді екен де, қонақ үйдің мамық төсегінде шалжиып жатып, еріккеннен телефон соғады екен. Соған бола мишығы істейтін кісі далақтап шауып жүре бере ме? Керек болса, өзі келсін. Шаруасы болса, айтсын. Ал шаруасы жоқ болса, телефонмен сөйлесті, аман-саулық сұрасты — басқа не керек? Елдің де, өзінің де уақытын алмай, жайына тыныш жүрмей ме?» Бірақ, басқан ізінің бәрінен пайда іздейтін, ақша болып қалтаға түспейтін, я бір шаруасының кәдесіне аспайтын әрекеттің бәрін әумесерлік санайтын ағайындардың бұндай доғал шекарасын Мұса бұзып-жарып шағын ақылдарға сиыңқырамайтын қимылдарға барушы еді. Жүріс-тұрыстың бәрін бір ғана пайдалылыққа бағындырып, бұғып күнелтетіндерге біресе жыны келсе, біресе «өмірдің сырын, сұлулығын, адамдармен араласу қуанышын сезінбей өтеді-ау», — деп қатты аяйтын. «Әркім өз өміріне қожа», — деп кейде қолын бірақ сілтегенімен, ондай пайдакүнем принциптің адам бойындағы ізгі сезімнің бауырмалдықтың, адамгершіліктің түбіне жететіндігін ойға алғанда жан-тәнімен қарсы шығатын.

Жан рахатын адал еңбектен, адамдармен қалтқысыз араласудан іздейтін Мұса әр адымын жоспарға бағындырып, санап басатындардан безінуші еді.

Он жылға жуық көріспеген досы хабарласқанда шынымен қуанған ол алды-артын ойлап, есепке жүгінбеген. Қазір, міне, таксиде келе жатып, әр нәрсені есіне алуының себебі бар-тұғын. Әйеліне бүгін ерте келетіндігін, бала бақшадан төрт жасар баласын өзі алатындығын таңертең аузынан қағынып, өзі айтқан. Бағана Қинаят хабарласқанда, бұл жәйтті ұмытқан жоқ-ты, әрине. Бірақ, сылтауға жүгініп, қашқалақтағандай болмайыншы деген оймен үндемеген. Қанша айтқанмен, сонша жыл бойы көріспеген досы келіп тұрғанда, тұрмыстың ұсақ-түйегін алға салуды өз бойына ар санағаны рас. Кіндіктен төмен ұрмау — Мұсаның бұл-

жымас қатал заңы. Қас қылғанда үйінде де, әйелінің жұмыс орнында да телефон жоқ. Жұрттың бәрі балаларын уақытында алып, бұның баласы жалғыз өзі жаутаңдап қалатыны көзіне елестегенде іші-бауыры елжіреп қоя берді. Іле қатайды. «Жә, бір жөні болар. Қашанғы мені күтпек, өзі де бірдеңені сезіп, жүгіріп бара қоятын шығар, ә,— деп әйелін еске алды. Күйеуінің кешігетінін алдын-ала сезбеген әйел әйел ме? Әйтпесе...— Көкірегін бір мақтаныш кернеп өтті. Менің балам өзі-ақ тауып барады үйді. Қинаят күнде келіп жатқан жоқ қой. Естіп тұрып, көрмей отыра беруге қайтіп шыдайсың?!»

Өз байлауын нығарлап, бекіткісі келгендей орындықты ырғалып-ырғалып қойды. Ойы Қинаятқа ойысқан.

Екеуі облыстардың біріндегі пединститутта бірге оқыған. Дүрілдеген студенттік шақты бірге өткізгендердің өзі бір-бірін бауыр санап, басқаларға қарағанда бір табан жақын болады ғой. Ал Мұса мен Қинаят тек бірге оқып, бірге жүрумен ғана шектеліп қалмай, тым жақын болған-ды. Физик Мұсаның бөлмесіне филолог Қинаят әуелде амалсыз, орын жетіспегендіктен кірме болған. Бірақ, келе-келе сіңісіп кетті. Албырт кездегі алып-ұшқан көңіл ырқымен бірге сайран салды, асқақ ойларын бір-бірінен жасырмады, бірде бар, бірде жоқ кездерде қолдағыны бөліп жеді. Елден ерекше тіл табысуларының себебі — екеуі де нәзік жанды, сезімтал еді, дүниедегі пәктік пен сұлулыққа табынатын. Талай таңды өмірдің мұраты, өнер мен әдебиет, адамгершілік, әділет, ел, жер тағдыры, соғыс және бейбітшілік, галактика, жұлдыздар жайлы қызу айтыс-тартыспен атырғандары да рас. Пікір алысқан адамдар ұсақ болып, мәмілеге келе алмай, әркім өз түсінігін көлденең тартып, қарыса қалса, әдетте ондай айтыстардың аяғы жауласуға болмағанымен, жаттасуға ұрындырады, көңілге сызат түсіреді. Көңілдері таза болғандықтан

ба, әлде, кейде қайшы келгендерімен, негізінен пікірлері бір арнаға тоғысқандықтан ба, әйтеуір, екеуі жүз шайыспақ түгілі, іштей ренжісіп те көрмеген секілді. Екеуі де поэзияны құлай сүйетін; екеуі де өлең жазатын. Қинаяттың ақылға сыймайтын қылықтары да қызық еді. Жатақхана жағдайы белгілі: студенттер рет-ретімен кезекші болады. Қинаят кезекші болғанда жолдастары оған еден жуғыза алмай әлекке түсетін. «Ау, ақын-екесі, кеш болып кетті ғой, ыбырсытпай, жинап тастамайсың ба, мынаны» деп, тықыршып, мазасын алушы еді. Ондайда Қинаят: «Шабыт жоқ» деп, сөлбірейіп шығып жүре береді. Содан, түннің бір уағында есіктен аласұра кіріп келеді де, көйлегін құлаштай лақтырып жіберіп, еден жууға кіріседі. «А-а-аһ,— деп, алақандарымен кеудесін ұрып, көзін жұмып біраз тұрады.— Жігіттер, шабыт кеп қалды». Әп-сәтте тар бөлменің опыр-топырын шығарып сырлы еденді айнадай жалтырағанша ысқылайды келіп. «О-о-оһ, еден жуу деген рахат екен ғой! Шіркін, өмірім еден жуумен өтсе ғой!» Жігіттер қыран-топан күліп алып: «Ау, ақын-екесі, сол шабытыңды қолдан жасап тұрған жоқсың да?» десетін. «Жоқтан гөрі жасанды болса да, шабыттың бары жақсы»,— деп, Қинаят қарқ-қарқ күлетін... Әлдеқалай біреу-міреу туған күнге баратын болып, қолайлы бірдеңе алуға қалтасы көтермей, амалсыз жасанды гүлге жүгінетін де кездер болды. Ондайда Қинаят гүл кейпіндегі кептірілген бояма қаразды құшырлана ұзақ-ұзақ иіскейтін. Көзін жұмып, құлашын керіп, әлдеқайда қалықтап бара жатқан кісі құсап біразға дейін есі ауып тұратын. «О-о-оһ, дүние-ай! Шіркін, гүл-ай! Гүл... көктем... өмір... Тимеші гүлге... Үзбеші гүлді...» дейтін, сөзін буын-буынға бөліп, өндете мақамдап. Жігіттер бұнысын тәлкек қылса: «Ой, сендер де... Дым қақпайды екенсіңдер... Ақынның мінезі осындай болуы керек қой,— деп ренжіп теріс қарап жатып қалушы еді. Мұса да оның бұндай

мінездеріне пәлендей мән бермей, елмен бірге зілсіз күлетін де қоятын... Қинаят соңғы курсқа жетпей-ақ өлеңді қойып кетті де, Мұса болса бертінге дейін жасырын жазып жүрді. Былай қарағанда, бойында бәрі де бар сияқты; дүниенің нәзік сырларын, адам жанының дірілін, сұлулықты — бәрін де сезінеді: ондай жасампаз сәттерде жүрегі лүпілдей соғып, өзгеше бір сиқырлы әлемге енгендей болатын. Сондай кездерде төгілген жырларын кейін оқыса, өзіне ұнамайды, тіпті өлең деп айтуға ұялады. Сонда да болса сенімінен ажырамай, тырбанып-ақ көрді. Ақыры, бір топ өлеңдерін баспаға жіберген. Бір лепіріс үстінде жасаған осы әрекетін жан-жақты таразылай келіп, ақыры өзінен мықты ақын шықпасына көзі жетті. Содан, жоспарға еніп тұрған өлеңдерін қайтарып алған. «Орташа ақын болып кітап шығарғанша, поэзияны іштей сүйіп, жаныммен ақын болғаным мың есе артық», — деп, кескекті шешімге келген. «Сенің мінезінде ақындық басым, — өлең жаз», — деп, жолдастары талай қиылғанда, мұртынан күлген де қойған...

Институтты бітіргеннен кейін, Қинаят туған ауылына мұғалім болып орналасты, Мұса өзін-өзі шар тараптан іздеп, ақыры Алматыға тоқтады.

«Қинаят қандай болды екен?» деп ойлады Мұса. Қоштасарда жартылай қалыптасқан, жартылай шикі жас жігіттер қиыса алмай ұзақ сырласқан. Ең алдындағы азаматтық парызды ақтау мұраты жөнінде айта келіп: «Өзім жетпеген биіктерге шәкірттерім шықса, қазақтың тіл мен әдебиетінің байлығын, сұлулығын солардың жүректеріне сіңіре алсам, ел үшін еңбек ететін жақсы азамат етіп тәрбиелесем арманым жоқ», — деген еді Қинаят. «Тек шәкірттерің ғана емес, өзің де алға ұмтылуың керек. Өмір жаңа басталды ғой», — деп, жігерлендірген бұл, Қинаяттың әлден үміт пен жүкті басқаларға артқанын секемденіп... «Иә-иә, — деген Қинаят аптығып. — Біздің қазығымыз берік қой».

Қонақүйге жеткенде Мұсаның жүрегі тағы да лүп-лүпдей соғып-соғып кетті. Аптыққан күйі Қинаяттың бөлмесіне жүгіре басып кірген...

Екі дос шаттана дауыстап, айқұш-ұйқыш құшақта-са кетті. Бірін-бірі иықтан, арқадан қағып, даурыға мәз болып, біразға дейін жарытымды сөзге келген жоқ. Алғашқы арындары басылғаннан кейін ғана жөн сұрасуға көшкен. Амандық-саулық, хал-жағдай білісе отырып, бір-біріне зер сала қараумен болды.

Қинаят сәл есейіп, толысқаны болмаса онша өзгер-мепті. Сымбатты денесі бұрынғысынан да сомдалып, сұлулана түскендей. Жап-жалпақ, қап-қара мұрты да ажарын айбындандырып тұр.

— Шашың түсіп, таз болуға айналғансың ба?— деп қағытты ол Мұсаны. Бұл жымиып, ескі досының жаттығы жоқ әзіліне жылы рай білдірді.

— Самайыңа ақ та кіріп қалыпты.

— Е-е, қартайдық қой,— деді бұл әлденеге ұялған-дай басын сипап.

Шындығында ерте қасқайып, шашқа ақ кіру тұ-қымдарында бар. Әйтпесе, кесікті жүзі оянар сәтін күтіп, бұғып жатқан бұла күшті әйгілейтін.

— Жә, өтірік ұялмай-ақ қой. Осы күні ерте есей-ген, ерте қартайған дана болып көріну мода болыпты ғой. Сен ондай уақытша аурудан ада шығарсың. Е-е, бәсе, пацан екенің тайға басылған таңбадай атойлап тұр.

— Сен де мұрт қойып апсың ғой. Жоқ, өзіңе жара-сады, былай.

— Сіздің мұрт біздің мұртқа иіліп сәлем берсе де болады. Менікінің жанында сенікі де ұялмай мұртпын дейді-ау. Мұрт емес, андағың бар ғой, мұрттың жұрты!

— О, тоба, жүн-жұрқа, қыл-қыбырмен мақтанған-ды да көрдік-ау!— деп, Мұса қуақылана күрсінді.

— Ай, ит, өлтірдің!— Қинаят айра-жайра күліп, мұртын сылап-сипап қойды.

— Ау, неғып отырмыз? — деп, кенет бірдеңе есіне түскендей, аяқ астынан қопандап шыға келді. — Ауылдан әкелген дәм бар. Екеуміз дастархандас болмағалы не заман! Елеске айналған ескі күндерді еске алып, шырқайықшы бір...

Сөйлеп жүріп, эп-сәтте бәрін де дап-дайын қылды. Ескі достар столды кереуетке жақындатып қойып, қатарласа жайғасты. Анда-санда бір-бірін арқадан қағып қойып, үй-іші, бала-шаға, жұмыс жағдайын сұрасқан. Қинаят өзі жайлы қысқа ғана хабарлап өтті де:

— Иә, жағдайың қалай? Әңгіме айта отыр? — деп, Мұсаға сауал тастады.

— Е-е, несін сұрайсың. Ақырындап... Жұмыс, тіршілік дегендей...

— Дұрыс-ақ. Ақырындағаның осындай болса, арындағаның қандай? Ару астананың айшықты төрінен орын алып, азамат санатына қосылуыңның өзі неге тұрады? Бала кезіңнен қуған арманыңның ақ бас шыңдарына алқынбай шығатыныңа сенімім зор.

Қинаяттың жартылай салтанатты, жартылай салмақты дауыс ырғағынан жасандылық нышанын аңғармаса да, оның есе сөйлегені Мұсаға таң көрінді.

— Өзің әдемілеп сөйлейтін болыпсың ғой. Тура кітаптан түсе қалғандай.

Мұса баяғы ашық күндердің екпінімен ойына келгенін досына зілсіз ғана ақтара салған. Қинаят қысылған жоқ: кеңк-кеңк күлді.

— Е-е, досым-ау, өмір бәрін де үйретті ғой, — деп, екпінінен жазбай мақамдады. — Ауылда анда, мында боласың, әркімдермен араласасың. Сонда сөйлеуге тура келеді. Қанша айтқанмен, тіл-әдебиет мұғалімі деген атымыз бар, өзгелерден ерекше сөйлемесең жөнге сыймайды. Жұрт та қызық қой, маған сөз тигенде, бәрі бірдей құлақтарын түріп: «Ал, тыңдайық, филолог не айтар екен?» — деседі. Содан, толғайсың амалсыз. Мәжіліс, той-томалақтың себебін сегіз қырынан ашып

көрсетіп, дәм несінің алпыс түрлі азаматтық қасиетіне қысқаша тоқталып, жиналған жұртшылыққа жеке-жеке лебіз білдіріп, бүгінгі қуаныштың ауыл басшыларының арқасы екенін айрықша атап өтіп, «осы айтқан ақ тілектерім үшін аппақ қылып алып қояйық» дейсің. Менің сөзім бітер-бітпесте жұрт дүркірей қол соғып, опыр-топыр орындарынан атып тұрып, түрегеліп ішеді. «Несін айтасың. Бұл филологтар бәле ғой, бәле. Үш ұйықтасаң түсіңе кірмейтін сөздерді қайдан тауып алады, ә?» — деп марапаттап, хан көтереді. Бұл қазаққа бояп сөйлемесең сөзің сіңбейді-ау, сіңбейді. Сөйтіп бар өнерімді салып, қызыл-жасылға малындырып, үкілеп ұзатқан сөздерім көптің көңіл төрінен берік орын алып, қазір ауыл түгілі ауданға мәшһүр шешен атанып жүрген жайымыз бар. Өтірік айтсам жаным шықсын... нан қайда, нан, ә, міне,.. нан тұр ғой...

Қинаят нан ұстағанда, Мұсаның көзі атыздай болды. Сәлден кейін өзінің сабырлы қалпын қайта тауып, құрдасын қыжыртып қойды.

— «Бояушы, бояушы дегенге...» Сол бояма сөздеріңмен жиған беделің де бояма емес пе, әйтеуір?

Қинаят кәдімгідей жасып, ренжіңкіреп қалды.

— Ой сен де... Мені бір қызылала қырт деп отырсың ба?

Тіршіліктің бүлкілдей соққан қан тамыры нені аңсайтынын, адамдардың жан-жүрегі неге жабырқап, не нәрсеге қуана, құтырына тулайтынын түсінбейді дейсің бе? «Жылы-жылы сөйлесең, жылан інінен шығар», жанға жайлы жаймашуақ сөздерді жалтыратып айта білу де өнер. Қазір жылуды аңсамайтын, жылтыраққа құмартпайтын адам бар ма? Төгілген сөздің тасқынын тежеп, көкірегімді кернеген сезімімді іркіп, шолақ байталдың құрығындай шолтандаған, тақ-тұқ, шолақ тілмен сөйлеп не қара басыпты мені? Тау суындай екпінді, таза, кемпірқосақтың бояуындай сан құбыла ойна-

ған отты сөздермен адамдардың жүрегін жаулай білу — бірден бір дұрыс жол.

Өзіне-өзі «сап-сап» деген болу керек, әйтеуір, Қинаят алқына тоқтады. Мұса досын шамдандырып алғанынан ұялыс тауып, арқасынан зілсіз қақты да, стаканын соғыстырды. Араға қалжың жүгіріп, әлгі ыңғайсыздықтың бәрі де әп-сәтте жуылып-шайылып кеткен...

— Ал, досым! — Қинаят орнынан тұрып, тамағын кенеді. Сәл толқып, іркілді де, толғай жөнелді. — Талай-талай тамашаны да, тар кезең, тайғақтарды да кезінде бірге кешіп, талай жылдардан кейін дәм жазып асқақ Алатаудың төбесінде, әсем Алматының төрінде, тар бөлмеде таласпай-табысып, тәжікелеспей түсінісіп отырғанмызға шын жүректен шаттана қуанамын. Біздер, екі туып, бір қалмаған, алты аласы, бес бересі жоқ көне көз, асылдың сынығындай ескі жолдастар арадағы жылдар жүгін иықтан сілкіп тастап, жатсынбай, жан-дүниемізбен табысып жатсақ, ол да бір ғанибет, азаматтықтың асқақ белгісі деп білемін. Сен астанада арман қуып жүрген жансың. Сол арманыңа жетіп те келесің. Жап-жақсы қызметің бар, үй алыпсың, бала-шаға бар — азаматтың арманына жетуі деген осы емес пе?! Бұдан ары өрлей бер, атағың айдай әлемнен асып, айға жетіп, күндіз күнмен, түнде жұлдызбен сырлассын. Шыңның асқақтығы, көлдің мөлдірлігі, бұлттың қоюлығы, селдің екпіні, гүлдің нәзіктігі, жапырақтың сыбдыры... — бәрі де бір басыңнан табылып, өмір тәжірибең кейінгі жастардың ойына от, жүрегіне жылу боп дарысын да, ілгері көштің үлгілі үрдісі болсын...

Тағы, тағы... арада бес-алты цитата да кетті... тоқтаусыз төгіп-төгіп келіп, салтанатты мақаммен «Мен сен үшін ішемінге» жетті-ау, әйтеуір.

— Рақмет, — деп күрсініп салды Мұса. «Осының бәрін шын ниетіңмен айтсаң жарар еді, — деп ойлаған

ішінен. Қинаяттың көзіне қадала қарады да шошынды. — Оу, мынауың... Шыны осы ғой. Бүкіл болмысымен қызыл сөзге айналып кеткен бе?!»

Қинаят Мұсаның мұңая қалғанына назар аударар емес, майлы етті қарбыта асап отыр.

— Ау, достым, алсаңшы, — деп қояды. — Қалада жүріп бір ішек бсп қалғансың ба? Мына жамбасты мүжіп қой, — өзіңе бұйырған нәсіп. Сүр қазыдан аса. Семіз қойдың сүбесіне саусағыңды батырғанға не жетсін!

Ауылдан келген таңсық асты Қинаят сөйлеп отырғанда қызыға жеп, қарқындап қалған Мұса жамбасты мүжуге кірісті. Қинаят тоқтар емес.

— Жарықтық, «мал асырасаң аузы мұрныңды май етер» деп атамыз қазақ бекер айтпаған ғой.

— Е-е, шіркін, несін айтасың! Әсіресе, төлдерін айтаңшы, төлдерін. — Малдан қол үзіп, алыста жүргендікі ме, әйтеуір Мұсаның жүрегін мұңды сағыныш кернеді. — Өз басым қозы мен құлынға ғашықпын. Жұп-жұмсақ жып-жылы тұмсығымен қойны-қонышыңды түрткілегені ғажап қой.

— Төл деген асыл қазына емес пе? Ертең дөп-дөкей мал болады. Қып-қызыл пайда.

— Елге бара қалғанда, төл көрсем жанымды қоярға жер таппай, айналсоқтап шыға алмаймын. Саусағыңды емізіп, көзіне қарап, арқасынан сипаудың өзі бір бөлекше поэзия ғой.

— Ебін тапсаң, төлді сақа малға айырбастап алуға да болады. Сөйтіп тырысқанмен, көбіне реті келе бермейді. Амал жоқ, сол құлағыңды ұрайындарды бағып-қағуға тура келеді. Ой, өзі де бір азап-ау.

Екеуінің үйлеспей бет-бетіне лаққанын жаңа байқаған Мұса үнсіз қалғанмен, тершіп алған анау тоқтар емес.

— Мал асыраудың қиындығын білмейсіңдер ғой сендер. Асырасаң бір бөле, асырамасаң екі бөле. Әйтеуір пайдасы болғасын амал жоқ.

— Дұрыс қой, еңбек ет те міндет ет деген.— Мұса досын қоштай отырып, жөндеп жібергісі келді.

— Соларға шөп тауып беруден өткен қиындық бар ма екен? Тамыр-таныстығыңды, жолдастығыңды сатып, ұрлап-жырлап, күнің өтеді. Шөптен қысылғанда, сатып жіберейін десең, ертең-ақ жардай болып шыға келетін немелерді көзің қимайды-ау, қимайды. Қайдан шөп, жем аламын деп, түн ұйқың төртке бөлінеді. Әйтеуір, қазір мұғалімдердің сыйы артты ғой, соның арқасында халіміз жаман емес.

— Мұғалімдерді сыйлайтындары жақсы екен,— деді, әлі де досынан күдер үзе қоймаған Мұса Қинаяттың түнеріңкі толғауына ажар беруге мейлінше тырысып.

— Е-е, сыйлағанда сүйгендіктен, саналықтан сыйлайды дейсің бе? «Күнім үшін әлди» де баяғы. Қазір, өзің білесің, аттестаттағы баға дегенің аспандағы айдан да қымбат қой. Жұрттың бәрі баласының жақсы оқығанын тілейді, әрине. Бірақ ол қулардың бәріне бірдей оқу қона бере ме? Сосын қайтсін, баласының басына құйып беретін ештеңелері жоқ болғасын, құрығанда қағазын дұрыстап бергісі келеді. Айналып келгенде, амалсыз маған жалынады. Біз де күн көруді білеміз ғой... Енді, ар жағын өзің де байқап қалған шығарсың.

Бетінің майы жылтырай күлген Қинаят Мұсаның арқасынан қақты. Оның емеурінін қапысыз танып, көңілі мұздай бастаған Мұса не де болса ескі досының ішкі есебін өзіне шығартқысы келіп, әп-әтірік аңқаусыды.

— Түсінбей қалдым... Аттестаттағы бағаның жемшөпке қатысы қанша?

— Ойбай-ай, өзің өмірден мақрұм қалған екенсің ғой!— Қинаят күйіп кетті.— Қатысы болғанда қандай! Аттестат бір күнде жасалмайды, ол үшін пәлен жыл оқу керек, яғни, анықтап айтсам, пәлен жыл бойы жақ-

сы бағалар алып жүру керек. Өзі нашар оқитын бала болса, оған төрт пән бес қайдан, қалай келеді? Бір пәннен үш болсыншы, аттестатының орта бағасы оңқисын да қалсын.

Енді ұқтың ба дегендей, Қинаят бұған үміттене қарап еді, Мұса иығын қиқаң еткізіп, безерді де қалды. Шарасы таусылған Қинаят қолқ ете түсті.

— Содан әлгі милаудың, әлгі көк милардың семіз-семіз әкелері зуылдап маған жетеді: «Ойпырмай, енді... баламның қиналып жүргені... Тоқ етерін айтсам, мен де қырсығамын. «Әй, сендердің балаларыңды адам қыламын деп жүріп, өз бала-шағама қараудан қалдым. Мен де балаларымды асырауым керек қой. Әне, мал тұр қорада, аштан-аш қаңтарылып». Топ ете түседі. Ойбай-ау, о жағын баяғыдан айтпай неғып жүрсіз. Оған алаң болмаңыз» деп домаланып кетеді. Әне, сөйтп, шөп те менікі, жем де менікі.

— Аузыңа жем-шөптен басқа ештеңе түспейтін болыпты ғой,— деді Мұса, ар жақтан ақырындап көтеріліп келе жатқан қуатты ашуды мейлінше тежеуге тырысып.— Совхоз өз адамдарына шөп беретін сияқты еді.

— Беруі береді ғой...

— Сен пара алады екенсің ғой... Сотталып кетуден қорықпайсың ба?— деді Мұса, мұртының мұрнын қытықтай бастағанын сезгеннен кейін, сабырын сарқа бейбіт сөйлеп.

— Онда тұрған не бар? Алсам — еңбегіме аламын. Және оны пара деп ешкімді де айта алмайды. Жөн-жоба деген кең нәрсе ғой, шіркін. Бірі сыбағаң дейді, бірі көрімдік, бірі байғазы дейді, бірі балаңның бәсіресі дейді. Қалай айтса да сияды ғой.

— Сен өзің барып тұрған ит екенсің ғой!

Мұса ақырып жібергенде, Қинаят тұтықты да қалды. Ескі досының екпіні шынымен жаман екенін аңдағаннан кейін, қаны қашып, сұрланып жүре берді.

Кәрі сүйек көне досының аяқ астынан неменеге құтырынып шыға келгенін шынымен аңғармай қызулыққа жорып, артын күткен.

— Мына тіршілігің заң жолымен келсең де, адамгершілік жолымен келсең де — барып тұрған қылмыс! — Бізадан сөзі шашырай шығып, ойын жинақтай алмаған Мұса орнынан тұрып, арлы-берлі сенделуге көшті. — Қанша өңін айналдырсаң да, сен оқушыларыңды саудаға салғансың. Жарайды, ағайынгершілік, базына деп, сенен сот кінә таппас, бірақ одан сенің күнәң жеңілдей ме? Ар сотын қайда қоясың?! Мал, мал, мал деп жүріп, өзің де мал боп кеткенсің!

Қинаят лезде өзіне-өзі келді. Бетіне қан жүгіріп, кеңк-кеңк күлсін.

— Ой, сен де қайдағыны айтып... Шынымен бірдені бүлдіріп алған екенмін деп зәрем зәр түбіне кетсе.. Несіне шала бүлінесің? Мал асырамасын деген заң жоқ. Қалада тұрып, қалам-қағаздан басқа ештеңе көрмей, ақсаусақ боп сорлап қалғансың да. Оқу да өтіп кетіп қияли болайын дегенсің-ау, білем. Әйтпесе, мал өсірме деп есі түзу кісі айтар ма? Ойбай-ау аузыңды ақ майға толтырып отырған, тіршілігіңнің тірегі мал емес пе?

— Кім саған мал асырама деп отыр? Асыра, адал еңбегіңнің игілігін көр. Бірақ, сол малға құнығып, көзіңнің еті өспесін, көрсоқыр болма, ұрлап-жырлап, пара алып асырағанша арам қат деп отырмын мен.

— Ой қойшы, бала боп кеткенсің бе? — Ымыраға шақыра сөйлеген Қинаят өзімсініп, өкпелеген сыңай танытты да, мөлдіретіп арақ құйды. — Жалғыз мен емес, жұрттың бәрі сөйтіп күнелтеді.

— Жұртқа жала жауып, біреудің арқасына тығылмашы осы.

— Ал, мейлі... Қайдағы бір арам қататын мал үшін, айдаладағы біреулердің су ми сүмелектері үшін

бір кезде қара нанды бөліп жеген екеуміздің егесіп жатуымыз ақылға сыймайды ғой, бауырым...

Қимас күндерді көлденең тартып, алдын орап кеткесін, амалсыз қобалжыған Мұса икемге келеді. Қысымның әлсірегенін байқаған Қинаят пысықайланды.

— Айтпақшы, менің бір бұйымтайым бар сенде. Осында баратын жерім болып тұрғаны. Адресі мынау, бірақ, құрғыр, қаланы білмеймін ғой. - Адастырмай, тура алып баратын өзіңнен басқа ешкімнің ыңғайы жоқ. Қараңғы да түсіп қалды... Бүгіннен қалдыруға болмайды.

Досының сағынышқа да бір шаруаны тіркестіре қойғаны Мұсаның шытынап тұрған көңіліне келсе де, үнсіз келісті. Қинаят дәу қара чемоданды мықшындай алып жүрді.

Таксидің алдыңғы орындығында шірене шалқайған Қинаят жолай Алматының әрбір құрылысы жайында сұраумен болды да, Мұса сүлесоқтау, бірсарынды жауап беруден танбады. Межелі жерге жеткенде Қинаят лыпылдап кетті. Зілдей қара чемоданды бағанағыдай емес, көңілдірек көтеріп, төртінші этажға әп-сәтте шыққан ол есік алдында ентігін басып біраз тұрды. Содан үсті-басын, шашын жөндеп, ерекше ілтипатпен майыса қоңырауды басты. Қолында жеңіл діріл бар. Іштен жауап болған жоқ. Қобалжып, сасқалақтап тұр еді, көрші үйдің есігі ашылды да, мөлдіреген жас келіншек табалдырықтың ар жағынан тіл қатты.

— О кісілер үйінде жоқ. Бала-шағасымен ауылға кеткен.

Өкініш лебі жүзіне тепкен Қинаят божырай сұрады.

— Қашан келетінін білмейсіз бе?

— Бір аптасыз келмейміз деген.

Қинаят сілейіп қалған соң, келіншекке рахметті Мұса айтты. Қара чемоданды да сыртқа өзі алып шыққан. Жолда ғана Қинаятқа тіл бітті.

— Қап! Сонша жерден әдейі келгенде...
Бәсе, ауылдан шығарда ағып түскір сол көзім қайта-қайта тартып еді. Өзім де неғып орайы келе қалды деп ойлап едім... Атаңа ғана нәлет-ай, ең болмаса күшіктерін қалдырып кетпей ме?!

— Сонша таусылатындай не көрінді?

— Ой, таусылмақ түгілі тұншығып өлетін шаруа ғой. Інім келмекші биыл оқуға. Өзің түсінесің ғой, алдын ала қам жасамасаң күн көру қиын ғой қазір. Соған біреуді тауып, өткенде елге келгенінде жақсылап танысқанмын, өзгеден бұрын қимылдап, аузы-басын майлап, бес қаруын сайлап, көңілімді жайлап қоймақ болғанмын. Оны-мұнымды, бір қойымды алып жетсем...

Ол ызалана темекі тұтатты. Ішінде бір құйын асыр салса да, ұсақ-түйекті тергендей болармын деп, Мұса үндеген жоқ.

— Ал, маған осы жер қолайлы. Түсіп қалайын, — бөлді бар айтқаны.

— Жоға, о не дегенің. Бүйтіп тоңторыс айырылғанымыз болмас. Мен жібермеймін сені. Жүр, отырамыз, әңгімелесеміз. Досыңның күйіп келе жатқанын көріп, көңілін аулаудың орнына тұра қашқаның сасқаның ба?

— Туһ, шіркін, такси дегенің рахат қой, — деп, көңілдене сөйледі Қинаят бөлмеге келген соң. — Әп-сәтте бардық та келдік. Баяғы студент кезде болса ғой, сандалып, сүйретіліп, ит әуреге түсер едік.

— Құрысын, сол кездің өзі артық еді ғой...

— Несі артық ей?! Жетіспеген жетімек тіршілік болатын. Бір рет қыздармен киноға баруға тиын таппай, сенің бес сомыңды жырып әкеткенім әлі есімде. Соны қайтара алмағаным, қарыз екенім арқама аяздай батады.

Барды бөліскен кездегі қай бес сомды айтып тұрғаны Мұсаның есіне түспеді. Ондай ұсақ-түйекті мәңгі-

бақи ұмытпай жүретін мәліш емес қой. Досының армандай алыс, аңсаулы күндерді тәрк ете сөйлегені көңіліне келіп, қалғи бастаған жынын шапқа түртті. Ал енді басыла алсайшы! Бұл батыра сөйлеген сон Қинаяттың да тілі шықты.

Дауыстары қатты-қатты шығып, екі дос кеңірдек жырытусуға барып қалған кезде, есік қағылды. Еден жуып жүрген апай екен.

— Қарақтарым-ай, демалсаңдаршы, таң да атып қалды ғой.

Екеуі қосарлана кешірім сұрады... Томсарып, үнсіз темекі тартты.

Таңға отырған екеуі де тала бастаған.

— Ал, жақсы мен қайтамын, — деді Мұса. Бағанадан бергі айтысқа да, іштей егеске де қолды бір-ақ сілтеп, ескі досымен ерегіспей қоштаспақ момақан ниеті бар еді. Әлгінде ғана аласапыран болған көңілі енді басылып, бейбіт күй тілеген.

— Да, уақыт қалай тез өтеді! — Қинаят өкінген сыңай танытты. — Бағанадан бері қайдағы-жайдағыны айтып, басты босқа қатырыппыз ғой. Айтушы едім ғой мен саған баяғыда, екеумізге бірге ішуге болмайды деп. Ішсек, әбизателні ерегісеміз. Екеуміз де жындымыз ғой, ә?

Қинаяттың ымыраға шақыра сөйлегеніне бірден құлап түсе қоймағанымен, Мұсаның іші аздап болса да жылуға айналды.

— Ой, құрысыншы, — деп күлді.

— Иә, құрысыншы бәрі де. Жөндеп әңгімелесіп, мәдениетті отырудың орнына... Баяғының жыны ғой. Өстіп, анда-санда жастық шақты еске алғанда, құйындай соғып тұрады. Ол өзі заңды нәрсе... Ал енді сен қайтпай-ақ қойсаңшы. Менің қасымда бол, — деп Қинаят бастырмалата жөнелді.

— Жоқ, қайтамын. Жұмысқа дейін екі-үш сағат

ұйықтап алмасам болмайды. Одан да сен жүр біздікіне.

— Ой, рақмет. Қол тимейді. Ертең баратын жерлер бар. Кел, одан да...— Аман-сау кездесіп тұруымыз үшін.

Екеуі де қағып салды. Түндегі қызулары тарқап, шаршап, қажуға айналған достар қайтадан ширады.

— Ау, досым, біз бір адам сияқты тірлік жасайық. Құр сөз, қыңыраю қарын тойғыза ма? Байқаймын осы қой саған бұйырып тұр,— деп, күш алып есе сөйледі Қинаят.— Қалада тұрасың дегендей... Тіпті, маған айтқызбай-ақ, өзің бас салып, алып жүре беретін жолың ғой.

«Ақыры далада қалатын болғасын қайтсін,— деп ойлады Мұса. «Базарға шығарып сат»,— деуге бір оқталды да, уақ сөзді бойына ар санады. Үйінде ет жоқ екені, кеше бала-шағасымен қолбаса қуырып жегені есіне түсті. Семіз қойды тұтасымен алып барса, әйелі де айра-жайра қуанып, бұның беделі біразға дейін батпаңдап өлшенетіні хақ. «Алып жүре берсейші, бір қойдың еті деген әжептәуір дүние ғой»,— деген бір ашқарақ ой әлдеқайдан ақылынан тыс сумаң ете қалды да, іле-шала ізім-ғайым жоғалды.

— Оу, мен шынымен айтып тұрмын. Ауылдан сыбағанды арнайы ала келуім керек еді, оған жер алыс, ыңғайы болмады,— Қинаят лыпылдап, қалайда осы қойды алғызуға бел бұған тәрізді.— Бұйырған қашпас деген... Ал, ал... сенен аяғанды ит жесін... Дабай, бол, досың сен ойлағандай сараң емес.

— Шынымен маған беріп тұрсың ғой, ә?— деп қадала сұрады Мұса, санасында жарқ ете қалған теңтек ойдан кенет көңілденіп.

— Мен өтірік айтушы ма едім?

Қинаяттың бетінде бөспе желік пен салтанатты кекесін араласа жүгіріп өткенін байқаған Мұса көрікті баса түсті.

— Не істесем де еркімде ғой, ә?

Лепіріп тұрған Қинаят сөз астарындағы пәлені аңғарған жоқ.

— Е-е, әрине. Ет сенікі, қалай жеймін десең де еркің. Кеспе істетіп ішесің бе, манты жасатасың ба, мейлің. Тү-у, таң атқанша қысыр сөзді қатық қылғанша, осындай пайдалы шаруаны реттесекші.

— Жарайды! Онда мыңқ етпе. Қазір!

Мұса есікті ашты да, әлгі апайды дауыстап шақырды. Қояр да қоймай, «апатайлап» бөлмеге кіргізді де:

— Мына қой қандай семіз, апа! Ә?— деді, мойнын бір жағына қисайтып, сығырая қараған күйі.

— Түу, туырылып түскен екен,— деді апай шынымен таң қалып.— Игіліктеріңе жеңдер, айналайындар.

— Жарықтық десеңші.

Әлгінде аңтарылып тұрған Қинаят та қосарланып, жоқ жерден қазақылана қалды. Бірақ, оны қаперіне іліп жатқан Мұса жоқ.

— Қалада бұндай ет қолға түсе бермейді ғой, апа,ә?

— Е-е, шырағым, қайдан болсын...

— Онда мен сізге осы қойды сатамын. Аласыз ғой, апа? Ә?

Апай да, Қинаят та Мұсаға бір мезетте жалт қарады. «Қанша айтқанмен, қаланың ақша құған қуаяғы емес пе, тегін малды теңгеге айналдырып, қалтаға басып қалайын деген ғой. Бір есептен бұныкі де дұрыс. Түні бойы қызыл сөзбен қарын ашырғанша, өзінде де құлқын бар екенін ашып айтпай ма? Мейлі, алса алсын ақшасын. Арам қататын бір тоқты ғой. Есесіне, енді қайтіп маған дау айтып көрсінші»,— деп ойлады Қинаят, Мұсаны аяғына жыққанына көңілі шалқып.

— Ойбай, шырағым-ау,— деп күмілжіді апай.— Бұны алуға шама қайда? Дүниенің еті ғой мынау. Шынымен беретін болсаң, он сомға бір қолын алайын.

— Апа, мен саудагерге ұқсаймын ба?— деді Мұса, қолдарын сермеп-сермеп қойып.— Я болмаса елге жем

боп жүретін ақымаққа ұқсаймын ба, ә?.. Айтқаным-айтқан, мен тұтас сатамын, сіз тұтас аласыз...

— Ойбай, қарағым-ау, — деп, апай торыға тіл қатқанда, Қинаяттың төбесі көкке жеткендей болды.

— Апа, сөздің қысқасы былай. Қалтаңызда бес сомыңыз бар ғой, ә? Бар. Ендеше сол бес сомды маған беріңізде, мына қойды алып кетіңіз. Мен бұл қойды сізге бес сомға сатып тұрмын. Айттым — бітті.

Мұсаның кесімді сөзінен Қинаяттың бойы мұздап жүре берді. Аң-таң болған апай сәлден кейін ғана тілге келді.

— Қой, қарағым. О не дегенің? Мен қайтіп алмақпын? Обал емес пе?

Қинаят та бірдеңе деуге оқтала беріп еді, мұрты мұрнын қытықтап-қытықтап қалған Мұса қатты ашуланғандағы әдетімен кекештеніп, бұған дүрсе қоя берді.

— Ни-не-немене, се-сен кі-кісімісің? Жоқ па? Айттың — бітті, бұл қой менікі, не істесем де еркім. Тыныш отыр, әйтпесе қойыңмен қосып, өзіңді де сатып жіберемін!

Шарасы таусылып, жаси қалған Қинаятқа мұрнын қытықтаған мұртының үстінен сығырая қадалып, отырған орнына әбден шегелеп алғаннан кейін, сабасына түсіп, апайға бұрылған. Оның әлгі түрінен тіксініп қалған апай орнына келген мұрт пен мұрынды, бәрінен бұрын бейкүнә ұшқын шашқан ұялы көзді көріп, жадырауға айналды.

— Апа, осы мен мас емеспін ғой, ә? Міне, қараңызшы, тілім күрмелмейді, қисалаңдамай, түп-түзу жүремін. — Арлы-берлі адымдап-адымдап қойған Мұсаға апай еріксіз езу тарта қарады. — Қырық рет отырып тұрайын ба? Жоқ онсыз да сенесіз бе?

— Сендім, қарағым, сендім, — деді апай аптығып.

— Онда болды. Әкеліңіз бес сомыңызды. — Апайдың күмілжігенін байқаған Мұса ай-шайға қаратпа-

ды.— Апа, несіне қысыласыз? Тегін беріп тұрғам жоқ, сатып тұрмын. Қаншаға сатуды мал иесі біледі ғой.

Апай әлі де қобалжып, шарасыздықтан үндей алмады.

— Апа, бес сом беріңіз де, алыңызшы енді. Мен сізден қатты өтінемін!

Мына тентектің дауысына діріл араласқаннан кейін, амалы құрыған апай қалтасына қинала қол салған. Тозыңқы сары әмиянын шығарып, ішіндегі барын суырды да, екі он сомдық пен екі бес сомдықты байыппен Мұсаға ұсынды.

— Ал, шырағым, бары осы боп қалды.

Мұса ақшаны алды да, ішінен көгаланың біреуін суырып, Қинаятқа көрсете жазып-созып, біраз ұстап тұрды. Содан кейін қалтасына нығыздап тықты да:

— Екі есеп бір есеп емес, апа, — деді, апайдың қарсылығына қарамай, қалған ақшаны ол кісінің қалтасына салып жатып. Үлкен бір шаруаны тындырған кісіше кең кеудесін шалқақ ұстап, зілдей қара чемоданды қолтығына қысып, қойқандап есікке беттеді.

— Жүріңіз, апай, бөлмеңізге жеткізіп берейін. Ыдысын босатайық.

Қинаят сілейіп отырып қалды.

Мұса алдына бос чемоданды сылқ еткізіп тастай салғанда да ол жүнжіген қалпынан жазбады. Бір сәт Қинаят пен қара чемодан құшақтасып, мұңдасып қалғандай көрінді Мұсаға. Іле селт ете қалған Қинаят қаңбақтай қара чемоданды бөлменің түкпіріне қарай лақтырып жіберді. Әлгінде ғана дүниенің қымбатындай қампиып, шіреніп тұрған қара чемодан бірер мәрте салдыр етті де, бұрышта елеусіз қала берді.

— Ал, иә, сонымен не бітірдің? Кімді қираттың? — деді Қинаят сәлден кейін қарлығыңқы үнмен. Лезде өзіне-өзі келіп, бойын жиып, зор денесін қайтадан ырқына бағындырып ала қойыпты.

— Бітірдім бе, қираттым ба — оны мен білмеймін. Білгім де келмейді. — Мұса әр сөзін қазықша қаққандай қолын құлаштай сермеп-сермеп қойды. — Онымен бірдеңе біте ме, бітпей ме, сен қирайсың ба, жоқ па — шаруам жоқ. Менің білетінім бір-ақ нәрсе — сен маған бес сом қарыз екенсің, соны бере алмағаныңа қиналып жүріпсің, бүгін реті келіп, мен сені сол міндетіңнен құтқардым. «Есепті дос айырлыспаққа жақсы» дегенді естуің бар шығар, енді екеуміз қвитпіз.

Мұса стаканның бірін босатты да, толтыра арақ құйды.

— Бірақ бес сом мен бір қойдың арасы жер мен көктей болса керек! — Қинаят сыздана сөйледі.

— Жігіт-ақ екенсің ғой! — Мұса көзін сығырайта кекетіп күліп алды. — Маладес! Есепті жақсы біледі екенсің. Бірақ, ол тықыр мен бұл тықыр бір бола қоймас. «Бар болып тұрып берген жомарт емес, жоқ болып тұрып берген жомарт» деген сөздің жұқанасы қалған шығар көкейіңде, ә? Студенттің бес теңгесі саудагердің бес жүз теңгесіне пара-пар болу керек. Бір деп қой. Екіншіден, ұрлап-жырлап, алдап-сулап жүріп өсірген қойды адал еңбегіңнің жемісі деп қай бетіңмен айтасың? Демек, оның құны да бес теңге деген сөз. Үшіншіден, мен бар болғаны сендегі бес соымды алдым. Басқа түгің де жоқ менде. Бітті! Енді басымды ауыртпа. Енді арамызды байланыстырып тұрған ештеңе жоқ. Сен үшін жіптің ұшығы бес сом екен, — одан құтылды. Мен үшін сенің баяғы тазалығың, жігіттігің еді. Соны таба алмағаным а қатты өкінсем де, амал жоқ. Алдамшы жайма-шуақтан гөрі, ащы да болса шындық жақсы. Сен өзіңді-өзің айырбастаған, сатқан, жоғалтқан жансың. Мен үшін де жоқсың. Екеуміз енді қол ұстасып, бірге жүре алмаспыз. Қайыр хош!

Мұса арақты қағып салды да, сілейіп отырып қалған Қинаятқа тағы бір мәрте мұртының үстінен сығырая қарап, қолын бір сермеп, шығып жүре берді...

Таңғы салқын сергіткендей болды. Кеудесін кередем алды. Көңілі әлем тапырық. Жасыл шамы жарқыраған шатыраш таңбалы сары машинаға отырып, үйіне тартқан. Жол бойы темекісін құшырлана сорды да отырды. Қымбат күндерінің қимас бір бөлігін жоғалтқандай, имандай сеніп келген шындығы жалғанға айналғандай жетім күйде еді. Талай рет есіне алып, асыға, аңсай күткен досын жоғалтқанына іші удай ашыды. Тіпті, әлі де сенгісі келмейді-ақ. «Ай, қойшы, соны... Көзімнің ашылғанының өзі неге тұрады? Өмір бақи алданып өтсем қайтер едім?» — деп, жұбатты өзін-өзі. Енді үй-ішін ойлады. Әйелі ренжитіні сөзсіз. «Айтармын, түсінер. Түсінбесе қойсын. Бұндайды түсінбеген әйелмен де ат құйрығын кесіссең — обалы жоқ. — Тентек ойына жымиып күлді. — Жоқ, түсінуге тиіс. Досымды жоғалтып келе жатырмын ғой».

Бәлкім, осы жоғалтудың өзі, түптеп келгенде, өмірден басқа бірдеңені табу, олжалау шығар, — деген ой қылаң беріп өткенде, Мұса аяқ астынан көңілденіп кетті. Үйіне де жеткен екен...

— Біз есептестік, достым, — деді де Мұса бес сомнан үш сом қайырмаққа қалтасына қол салған таксисті аң-таң қылып, лып етіп түсіп жүре берді.

Бақ ішіндегі бадминтон

Біздің үйдің қасында үлкен бақ бар. Кезінде күзетшісі болған; күзде алма жинауға арнайы кісілер келетін. Қазір оған ешкім қарамайды: ұланғайыр бақты бір шетінен бастап қиратып, тазарған жерлерге еңселі үйлер салынууда. Құрылыс қарқыны жедел болғанымен, біздің үйдің маңына әлі жете қойған жоқ. Трактор, машиналардың гүрілі алыстан естіледі: ағаштардың төбесінен қараған, тәкаппар алып кранның болашақты еске салып, ат шаптырым жерден қарауытқаны болма-

са, бұл жерде еш өзгеріс байқалмайды. Өзінің қайғылы сәтін күтіп, томсарған баққа қашан кірсең де еркін. Қатар-қатар орналасқан биік үйдің тұрғындары жеке-жеке де, топ-топ болып та соның ішінде сөйіл құрады.

Бүгін шулы тірліктен әбден шаршаған соң, тыныштықта оңаша серпіліп келейік деп, мен де баққа бардым. Кіре есігінің қай жақта екенін кім білсін, әйтеуір бетон қоршауды біреулер бірнеше жерден опырайтып тесіп қойған — солардан кіреміз, солардан шығамыз.

Кіре берісте бір топ волейбол ойнап жатыр, әр жер, әр жерде балаларын көтерген ерлі-зайыптылар, қолтықтасқан жастар кетіп барады. Кең бақтың ішіндегі соқпақ жолдар сан тарау: кірген бетте ен тоғайға енгендей әсерде қаласың...

Ілгері жүрген сайын адамдар сирей берді. Жалғыз өзім тыныштық бесігінде тербеліп келе жатырмын. Қаны толысып, ажары кірген ағаштар, шөптер — бәрі жап-жасыл, жап-жас. Құстар әні бесік жырындай естіледі.

Мен ұзақ жүрдім. Ешқандай ой жоқ: ойланғым да келмейді. Жүрегімде әлдебір түсініксіз, жұмбақ сезімдер оянады. Қаулап өскен қалың шөп аяғыма жұмсақ, жайлы тиеді — жерде емес, қою бұлттың үстінде келе жатқандайсың.

Ағаш арасында ашық алаңқайлар бар екен; ортасына тұра қалып, жан-жағыңа көз жіберсең, тұтас жасыл әлемді көресің. Алғаш толқыған сезім жүрегіңді кернеп, селт етуге мұршаң келмей, қалшия қаласың, біраздан соң сабаңа түсіп, басылғанда тұтас жасыл әлемнің үнсіздігі шошындырады. Бір қарайсың, екі қарайсың, қайта-қайта қарайсың, қараған сайын оның жаңа бір сырлары ашыла түскендей, бірақ әлдене жетіспейтін секілді. Жалғыздықтан жалыққандаймын: үнсіздік жаныштап барады. Адам елегізиді екен. Терең күрсіндім де, ағаш арасымен келесі беттегі соқпақ жол-

ға шықтым. Жолда орта жастардағы бір орыс, жападан-жалғыз бадминтон қалақшаларын ұстап, состнып тұр. Екі қолымен кезек қақпақылдап, өзімен-өзі ойнаған болады — онысы құр далбаса. Мен серуен адымымен маң-маң басып таяп келдім де, амандастым. Көптен танитын кісіше неге күліп адамдасқанымды да, қасына неменеге бөгелгенімді де білмеймін. Ол да жарқын жүзбен сәлемдесті.

— Ойнаймыз ба?— деді, қалақшаның бірін маған ұсына беріп.— Бой жазуға шығып едім, ешкім кездеспегені...

— Қалай ойнаушы еді өзін?— Қалақшаны қолыма алып, сермеп тұрып, ыңғайсыздау сұрақ қойдым. Өмірі бадминтон ойнап көргенім жоқ, тек атын ғана білемін. Волаң дегенді де естуім бар.

Әлгі кісі сәл дағдарып қалды: кездескен ойыншысының сиқынан, сұрауының түрінен түңілген болар. Бірақ, жымып, жылы жауап берді.

— Кәдімгідей...

— Қалай ұрады? Былай ма?

— Қалай келсе, солай ұра бересіз,— деді ол, қалақшасын зуылдата сермей көрсетіп.

— Теннис секілді сермей берсек жарай ма?

Ол қуанып кетті.

— Иә, иә, соған жақын...

— Онда қатырамыз.

Ойынды бастап та жібердік.

Әуелде мен ұрған сайын волаң біртүрлі қисық домалап, немесе айдалаға безіп мезі қылды. Бірте-бірте қолтығым сөгіліп, денем қызған соң төселіп қалдым: ойын қызығырақ бола түсті.

Екі жағымызда қалың ағаш мүлгіп тұр. Жаңа ғана жолыққан бейтаныс екеуміз ынты-шынтымызбен беріліп бадминтон ойнап жатырмыз. Қисық ұшқан волаң қалықтап барып жасыл жапырақ арасына сүңгіп кетеді. Кейде, әуелеп бара жатқанында жерге түсірмейміз

деп соңынан жүгіріп, өзіміз де жасыл желекке көмілеміз. Жолдың екі шетіндегі арыққа әлденеше құладық. Оған өзіміз мәз болып күлеміз. Салқын әдеп сақтамай, бір-бірімізден қысылмай, жақсы ұрсақ сүйсінгенімізді, мүлт кетсек «аңылағанымызды» жасырған жоқпыз. Тұп-тұнық ауада қалықтап волаң келе жатады да, сенің қалақшаңа соғылады: сол кезде қалақша да дір ете қалады, жүрегің де дір ете қалады. Әлдебір ыстық сәлем алғандай боласың: бір-біріміздің жүрек лүпілімізді дірілдеген аппақ волаң екіншімізге жеткізіп тұрғандай...

Екеуміз қас қарайып, волаң ағараң-ағараң елеске айналғанша ойнадық. Бір-бірімізге жымия қарап, алғыс айттық: мықтап қол алыстық та, жайлап басып, жөнімізге кеттік...

Қараңғылық қоюланып келеді. Көзі ілініп бара жатқан бақты үйге қайтуға жиналғандардың көңілді дауыстары оқта-текте үркітіп қояды. Көкірегімді қуаныш кернейді. Бір сәттік тіршілік қуанышы...

Мазмұны

Қарасай батырдың тұқымының толғауы (сати- ралық повесть)	3
Ұя	124
Бақыттың бір үлесі	137
Біреудің шаруасы	149
Қалқанқұлақ	161
Жеңіліс	173
Гүл	190
Есепті дос	194
Бақ ішіндегі бадминтон	220

Баянғали Алимжанов

ГНЕЗДО

Повесть и рассказы

(На казахском языке)

Редактор *С. Латиева*. Художник *М. Мусин*. Художественный редактор *Б. Аканов*. Технический редактор *Б. Қарибаева*.
Корректор *Н. Измаилова*.

ИБ 2855

Теруге 22.10.84 жіберілді. Басуға 06.05.85 қол қойылды. УГ16085.
Қалпы 70×108¹/₃₂. № 3 баспа қағаз. Қаріп түрі «Мектеби». Шы-
ғыңқы басылыс. Шартты баспа табағы 9.8. Шартты бояу көлемі
10,1. Есепті баспа табағы 9.8. Тиражы 20 000 дана. Заказ № 1562.
Бағасы 75 т.

Қазақ ССР Баспа, полиграфия және кітап саудасы істері жө-
ніндегі мемлекеттік комитеттің Халықтар достығы орденді «Жа-
зушы» баспасы, 480124, Алматы қаласы, Абай проспектісі, 143 үй.
Қазақ ССР Баспа, полиграфия және кітап саудасы істері жө-
ніндегі мемлекеттік комитеттің «КІТАП» полиграфиялық кәсіп-
орындары өндірістік бірлестігінің Кітап фабрикасы, 480124,
Алматы қаласы, Гагарин проспектісі, 93 үй.